

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

ISSN 1451-4281

УДК 1+2+3+32+9

Година (XXX) XXII vol. 72.

Број 2/2022

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
ISSN 1451-4281

Број 2/2022 Год. (XXX) XXII vol. 72 стр. 1-264
Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под
називом „Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке
свеске” 1994. као научни часопис излази од 2002. године.

Издавач:

Институт за политичке студије Београд, Светозара Марковића бр. 36
тел. 33-49-204, 30-39-380
E-mail: ipsbgd@eunet.rs www.ipsbgd.edu.rs

За издавача:

др Живојин Ђурић

Главни и одговорни уредник:

др Момчило Суботић, научни саветник

Редакција:

Др Момчило Суботић, др Драган Марковић, проф. др Зоран Милошевић,
проф. др Јован Базић, др Владан Станковић, др Сања Шуљагић,
проф. др Драган Јовашевић, мр Александра Мировић,
др Марија Ђорић, др Милена Пешић,
др Миодраг Радојевић

Секретари:

Андреа Матијевић
Милица Топаловић

Пословни секретар:

Смиљана Пауновић

Савет часописа:

проф. др Мирољуб Јевтић, др Никола Жутић, др Драган Новаковић,
проф. др Дарко Маринковић, проф. др Брацо Ковачевић,
проф. др Урош Шуваковић, др Снежана Грк, проф. др Димитриј
Констатинович Безњук, проф. др Петар Ковачич Першин,
проф. др Михаил Лобанов

Слог и штампа:

Ситопринт, Житиште

Тираж:

50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати било
у целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

ИЗ ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ

<i>Дејан Бурсаћ</i>	УТИЦАЈ ПАРТИЈСКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ НА НИВО СОЦИЈАЛНИХ ТРАНСФЕРА У БИВШИМ СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРЖАВАМА.....	11-28
<i>Мијодраг Радојевић</i>	АМАНДМАНИ И ПРОМЕНА УСТАВА	29-50
<i>Стеван Салатић</i>	ПРАВДА И ЕКСПЛОАТАЦИЈА КОД АНАЛИТИЧКИХ МАРКСИСТА – ОДРИЦАЊЕ ОД „ФЕТИШИЗАЦИЈЕ РАДА”	51-67

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

<i>Борис Братина</i>	ТРАНС – У СВЕТУ	71-80
<i>Миодраг Перић</i>	СУДБИНА ДРУГЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	81-101
<i>Рајко Петровић</i>	ПОКУШАЈ ОТЦЕПЉЕЊА КАТАЛОНИЈЕ 2017. ГОДИНЕ – ЛЕКЦИЈЕ ЗА РЕПУБЛИКУ СРПСКУ	103-120
<i>Наташа Милошевић, Милица Глишић, Ена Тодоровић</i>	ЗАШТО ВИСОКООБРАЗОВАНИ ОДЛАЗЕ? ИЗАЗОВИ ЕМИГРАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ	121-144

ИСТОРИЈСКЕ И САВРЕМЕНЕ КУЛТУРНО-ВЕРСКЕ И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТЕМЕ

<i>Милорад Радусиновић</i>	СРБИ У ВОЈСЦИ ЦАРА МИХАИЛА РОМАНОВА 1628–1633. ГОДИНЕ.....	147-162
<i>Петр Федорук</i>	ПРИЗНАНИЕ АВТОКЕФАЛИИ МОСКОВСКИМ ПАТРИАРХАТОМ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛЬШЕ В 1948 Г	163-174

Иван Сергеевич Турлай

О НАЦИСТСКОМ ХАРАКТЕРЕ „ЦВЕТНОГО
БЛИЦКРИГА” 2020 ГОДА В БЕЛАРУСИ
И ПРОВЕДЕНИИ ДЕНАЦИФИКАЦИИ
В РЕСПУБЛИКЕ.....175-183

О НЕКИМ АСПЕКТИМА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Драгољуб Тодић

ПРИРОДНИ РЕСУРСИ У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ
ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ГЛОБАЛНИ ПАКТ ЗА
ЖИВОТНУ СРЕДИНУ.....187-202

Ненад Спасојевић

ПРИМЕНА КВАЛИТАТИВНИХ И КВАНТИТАТИВНИХ
ИСТРАЖИВАЧКИХ МЕТОДА У ИСПИТИВАЊУ
ЈАВНОГ МЊЕЊА О ПРОБЛЕМУ АЕРОЗАГАЂЕЊА У
РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 203-223

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Саво Симић

ДИЈАЛОШКО ПОЛАЗИШТЕ У СРПСКОМ
ДЕФИНИСАЊУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: ОСВРТ НА
КЊИГУ МИЛОША КНЕЖЕВИЋА.....227-233

Јован Пејин

КАЛИЦА МИЛАНОВ: ТИТОВШТИНА
У ЈУГОСЛАВИЈИ.....235-240

Миша Стојадиновић

САВРЕМЕНИ МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ У
ЦРНОМОРСКОМ РЕГИОНУ: ГЕОПОЛИТИЧКИ
АСПЕКТ (ТЕОРИЈА И ПРАКСА).....241-245

CONTENTS

FROM POLITICAL AND LEGAL THEORY AND PRACTICE

Dejan Bursać

THE EFFECTS OF PARTY IDEOLOGY ON SOCIAL TRANSFERS SPENDING IN FORMER SOCIALIST COUNTRIES	11-28
--	-------

Mijodrag Radojević

AMENDMENT AND CHANGE OF THE CONSTITUTION	29-50
---	-------

Stevan Salatić

JUSTICE AND EXPLOITATION BY ANALYTICAL MARXISTS RENUNCIATION OF THE “FETISHIZATION OF LABOR”	51-67
--	-------

ESSAYS AND STUDIES

Boris Bratina

WORLD IN TRANCE.....	71-80
----------------------	-------

Miodrag Perić

THE FATE OF THE SECOND YUGOSLAVIA 1989–1992	81-101
--	--------

Rajko Petrović

CATALONIA’S SECESSION ATTEMPT IN 2017 - LESSONS FOR THE REPUBLIC OF SRPSKA.....	103-120
--	---------

Nataša Milošević, Milica Glišić, Ena Todorović

WHY ARE HIGHLY EDUCATED LEAVING? CHALLENGES OF EMIGRATION POLICY IN THE REPUBLIC OF SERBIA.....	121-144
---	---------

HISTORICAL AND CONTEMPORARY CULTURAL– RELIGIOUS AND GEOPOLITICAL ISSUES

Milorad Radusinović

SERBS IN THE ARMY OF TSAR MIHAIL ROMANOV 1628–1633	147-162
---	---------

Petr Fedoruk

RECOGNITION OF AUTOCEPHALITY FROM THE MOSCOW PATRIARCHATE OF THE ORTHODOX CHURCH IN POLAND IN 1948	163-174
--	---------

Ivan Sergeevich Turlay

ON THE NAZI NATURE OF THE 2020 “COLOUR BLITZKRIEG” IN BELARUS AND THE DENAZIFICATION IN THE REPUBLIC	175-183
--	---------

ON SOME ASPECTS OF THE ENVIRONMENT

Dragoljub Todić

NATURAL RESOURCES IN INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LAW AND THE GLOBAL PACT FOR THE ENVIRONMENT.....	187-202
---	---------

Nenad Spasojević

APPLICATION OF QUALITATIVE AND QUANTITATIVE RESEARCH METHODS IN SURVEY OF PUBLIC OPINION ON THE PROBLEM OF AIR POLLUTION IN THE REPUBLIC OF SERBIA.....	203-223
--	---------

REVIEWS

Savo Simić

DIALOGUE STARTING POINT IN THE SERBIAN DEFINITION OF KOSOVO AND METOHIJA: A REVIEW OF MILOŠ KNEŽEVIĆ’S BOOK.....	227-233
--	---------

Jovan Pejin

KAJICA MILANOV: “TITOVŠTINA” IN YUGOSLAVIA.....	235-240
--	---------

Miša Stojadinović

CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS IN THE BLACK SEA REGION: GEOPOLITICAL ASPECT (THEORY AND PRACTICE).....	241-245
--	---------

УВОДНИК

Политичка ревија 2/2022 садржи 12 тематски разноврсних, садржајних и истраживачки интересантних и квалитетних радова наших уважених сарадника. Поделили смо их у четири тематска поглавља. У првом су текстови који истражују нека питања из домена политичке и правне теорије и праксе. То су три рада од којих се први бави утицајем идеологије на ниво социјалних трансфера у бившим социјалистичким државама (Д. Бурсаћ), други расправља актуелно питање доношења уставних амандмана и промене Устава Републике Србије 2022. године (М. Радојевић), а трећи указује на одрицање од „фетишизације рада” у теоријама аналитичких марскиста у њиховом поимању правде и експлоатације (С. Салатић).

Огледи и студије такође садрже занимљиве радове и истраживачке резултате и ставове њихових аутора. Сличне квалификације и препоруке заслужују и текстови из рубрике која обрађује историјске и савремене културно-верске и геополитичке теме, у које спадају и тзв. руске теме наших уважених руских/ белоруских/украјинских сарадника.

Вредни помена су свакако и два чланка из домена животне средине, тј. о природним ресурсима у међународном праву животне средине и глобални пакт за животну средину (Д. Тодић), као и о ставовима јавног мњења о аерозагађењу у Републици Србији (Н. Спасојевић).

Поред набројаних и укратко представљених научних радова, овај број нашег реномираног часописа садржи и три веома актуелна и интересантна геополитичка осврта и приказа, те вам их такође препоручујемо за читање и промишљање.

Радове за наредни - трећи број Политичке ревије редакција прима до 20. августа 2022. године.

Главни и одговорни уредник
Др Момчило Суботић, научни саветник

**ИЗ ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ
ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ**

11

Дејан Бурсаћ

УТИЦАЈ ПАРТИЈСКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ НА НИВО
СОЦИЈАЛНИХ ТРАНСФЕРА У БИВШИМ
СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРЖАВАМА

29

Мијодрaг Радојевић

АМАНДМАНИ И ПРОМЕНА УСТАВА

51

Стеван Салатић

ПРАВДА И ЕКСПЛОАТАЦИЈА КОД АНАЛИТИЧКИХ
МАРКСИСТА – ОДРИЦАЊЕ ОД „ФЕТИШИЗАЦИЈЕ РАДА”

*Дејан Бурсаћ**
Институт за политичке студије, Београд

УТИЦАЈ ПАРТИЈСКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ НА НИВО СОЦИЈАЛНИХ ТРАНСФЕРА У БИВШИМ СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ ДРЖАВАМА**

Сажетак

Аутор у раду анализира утицај базичне идеолошке поделе владајућих партија између левице и деснице на кретање нивоа буџетске потрошње у сегменту социјалних трансфера, у оквиру изабраног узорка од једанаест бивших социјалистичких држава Централне и Источне Европе. Више студија се бавило овом корелацијом у прошлости, углавном утврђујући позитиван утицај идеолошке компоненте на потрошњу, и то у очекиваном маниру: док су странке деснице резале потрошњу, левица на власти је обично водила експанзивну буџетску политику. Ипак, већина тих истраживања фокусира се на развијене западне демократије, док је тек мањи број анализирао ову корелацију у случају пост-социјалистичких држава, а штавише, аутори потоњих студија су долазили до различитих, често супротстављених резултата. Налази овог рада потврђују главне хипотезе о вези партијског фактора и социјалних буџета: али, иако је партијска идеологија важна и утиче на ниво социјалних трансфера, постоје и други значајни предиктори потрошње у овој области: институционалне,

* dejan.bursac@ips.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад у појединим сегментима садржи делове докторске дисертације аутора („Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама”, одбрањене 6. марта 2019. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду), а који до сада нису објављивани.

економске и демографске варијабле.

Кључне речи: социјални трансфери, јавна потрошња, фискална политика, партијска идеологија, политичке партије, Централна и Источна Европа

УВОД

Процес транзиције у бившим социјалистичким државама европског континента обележен је, уз демократизацију и плурализацију политичког живота, напуштањем командне економије, што је укључило и разградњу свеобухватног система социјалне сигурности карактеристичног за социјалистичка друштва. У складу са некада владајућом идеологијом, ове једнопартијске државе обезбеђивале су својим становницима раширен приступ друштвеном благостању, које је поред класичних социјалних давања, укључивало и бесплатан приступ образовању и здравству, државне пензије, субвенционисано становање, цене хране и јавних услуга, фиксне минималне зараде, разне услуге из домена „радничког стандарда” и низ социјалних фондова и других трансфера. Управо прелазак са командне на тржишну економију обележен је генералним падом јавне потрошње, нарочито у првим годинама трансформације, када је држава иступала из економије, рационализовала администрацију и смањивала трансфере. Тај процес је отворио простор за нови расцеп унутар партијског система, кроз диференцијацију различитих концепција о нивоу и структури потрошње.

Паралелно са процесом економске транзиције, формирао се и партијски систем младих пост-социјалистичких демократија. Као и у већ консолидованим демократским државама (Budge & Robertson 1987), један од најчешћих друштвено-политичких расцепа створио се на размеђу левице и деснице у пољу социоекономских политика: где су се левичарске партије обраћале друштвеним неједнакостима, кроз залагање за наставак интервенционистичке улоге државе; док је десница у овој равни заступала дерегулацију и смањење редистрибутивних државних политика у корист тржишне алокације (видети: Markus 1996; Kitschelt 2004). Такав програмски оквир пратила је и јавна парцепција, али често и самоидентификација политичких актера (Le Gall & Magni-Berton 2013, 255–268). Област јавне потрошње и нарочито социјалних буџета је због тога добар индикатор за испитивање ефеката партија на супротстављеним странама идеолошког спектра, будући да ниво потрошње у овој

области представља директну последицу владине интервенције.

У погледу утицаја на јавне политике, претпоставка је да ће партије левице тежити већем степену интервенције, што ће се испољити и као повећање социјалних трансфера исплаћених из државних буџета. У случају деснице, претпостављамо супротан исход: заступање дерегулације, денационализације и делимично фискалног конзервативизма, дакле препуштање друштвених неједнакости механизмима тржишта, указују на извесност смањења трансфера током мандата влада састављених од десно оријентисаних странака.

Политичка пракса нових демократија Централне и Источне Европе указује на сличне примере утицаја на фискалну потрошњу у овој области, нарочито након иницијалног пада потрошње у првим годинама транзиције. Примера ради, социјалдемократске владе премијера Роберта Фица у Словачкој или Борута Пахора у Словенији водиле су експанзивну фискалну политику по питању социјалних трансфера, док су бројне либералне и конзервативне владе, нарочито у балтичким државама, али нпр. и у Румунији (влада Емила Бока), Словенији (влада Јанеза Јанше) и Хрватској (влада Тихомира Орешковића) смањивале трошкове у овој области (видети Bursać 2018).

Међутим, такође је приметно и да у годинама економске кризе (нарочито непосредно након 2008. године) долази до значајне експанзије социјалне потрошње у већини европских држава, неvezано за идеолошку позицију или програмску оријентацију владајућих странака, што указује да су анти-кризне мере, раст сиромаштва и повећана незапосленост натерале већину влада да додатно појачају мрежу социјалне сигурности. Последично, то показује да на социјална давања могу утицати и други фактори који нису нужно везани за партијску варијаблу.

ПРЕГЛЕД РАНИЈИХ ИСТРАЖИВАЊА

Многе студије су се бавиле утицајем политичких партија на фискална кретања, нарочито у развијеним западним демократијама. Део њих је специфично обрађивао и област социјалних трансфера. Рецимо, Хикс и Свонк (Hicks & Swank 1984) су анализирали структуру потрошње на примеру 18 западних демократија, утврдивши јаку везу између идеолошке оријентације владе и нивоа социјалних трансфера. Бери и Лаури испитују политичке утицаје на буџетску потрошњу у САД у другој половини двадесетог века,

те налазе повећање трансфера када су демократе на власти и последично резање потрошње код републиканских администрација (Berry & Lowery 1987). До сличних налаза везаних за САД долазе и Луис-Бек и Рајс (Lewis-Beck & Rice 1985), као и Голден и Потерба (Golden & Poterba 1980). Детаљну студију о утицају избора на различите економске варијабле на узорку од 13 демократија извео је Комиски (Comiskey 1993), утврдивши јак позитиван утицај партија левица, а понегде и хришћанско-демократских странака центра, на раст потрошње. Уз то, Комиски у свом моделу утврђује значајну предиктивну вредност низа других варијабли, укључујући и старосни састав популације, правилно претпоставивши да већи удео старих или младих у укупној популацији диктира виши ниво социјалних трансфера како би се испуниле повећане потребе ових демографских група. Везу између раста социјалних трансфера и удела старих особа у популацији још раније су утврдили Пампел и Вилијамсон (видети Pampel & Williamson 1988).

Студију о утицају партија левице и деснице на јавну потрошњу у западним демократијама реплицирају три аутора (Blais, Blake & Dion 1993). Они утврђују значајна повећања потрошње када партије левице врше власт, а поред тога и јак позитиван утицај стопе незапослености на раст потрошње, нарочито кроз раст социјалних трансфера, што се посебно испољава у ситуацији пада запослености. Деценију касније, слично истраживање спроводе Кител и Обингер (Kittel & Obinger 2003), чији налази индицирају јак утицај партијске варијабли на структуру потрошње у државама Западне Европе током осамдесетих година двадесетог века, уз идентификовано слабљење корелације у наредној деценији. У благом контрасту са тим резултатима, Потрафке доказује статистички значајан утицај левице на повећање социјалних трансфера у читавом периоду од 1970. до 2006. године (видети Potrafke 2011).

Јасно је да низ истраживања потврђује основну претпоставку о утицају идеологије на социјалне издатке у западним демократијама, међутим примери испитивања ове корелације у транзиционим и бившим социјалистичким државама остају ретки. Рецимо, Кареја и Еменегер (Careja & Emmenegger 2009) су тестирали ефекте низа варијабли на кретање потрошње у појединачним буџетским областима на узорку од 12 источноевропских држава. Они налазе да је управо састав владе најзначајнији фактор за предикцију кретања нивоа потрошње, кроз јаку позитивну корелацију учешћа левице у влади и повећања социјалних трансфера. Тавитс и Летки су извели супротне закључке (видети Tavits & Letki 2009), тврдећи да управо

левичарске партије имају веће подстицаје да смањују трансфере у складу са општим потребама транзиционог резања потрошње које је неретко диктирано потребама интеграције некада затворене социјалистичке државе у глобалне економске и политичке токове. Према њима, левица у новим демократијама са једне стране неретко мора да доказује дистанцирање од социјалистичких пракси, па и у областима фискалне политике; а са друге стране има кохезивније бирачко тело, нарочито јаче везе са синдикалном и радничком базом, те не мора као десница да се плаши губитка гласова – или да стиче гласаче популистичким социоекономским политикама. Ова претпоставка се показала погрешном на средњи рок, будући да је приклањање тржишном консензусу и одаљавање од традиционалне радничке тематике левичаре коштало гласача који су се често окретали популистичким странкама које заговарају опиљивије материјалистичке вредности. Након економске кризе 2008. године због тога видимо огроман пад рејтинга некада владајућих и масовних странака левнице у бројним државама чак и Централне и Источне Европе, укључујући нпр. Чешку, Пољску, Мађарску, Хрватску, Бугарску. Тавитс и Летки управо наводе примере Мађарске и Пољске као индикативне случајеве у којима су номинално леве партије спровеле неолибералне реформе, посебно истичући случај тзв. Бокрошовог пакета економских и социјалних реформи у Мађарској у мандату владе Мађарске социјалистичке партије (1994–1998), а који је укључио низ мера резања потрошње и редукције социјалних програма (видети Бокрош 2016, 43–47). Ове налазе у каснијој студији критикује Коман (Coman 2019) наводећи да су нивои потрошње у државама Централне и Источне Европе примарно резултат спољних фактора тј. захтева са којима се владе суочавају током транзиције, отварања ка глобалној економији и нарочито процеса ЕУ интеграција, а мање последица интерне политичке динамике. Команова тврдња налаже потребу укључивања варијабли које се односе на ниво отворености економије и интеграције у глобалне токове у модел који би испитивао партијске утицаје на потрошњу. Најзад, аутори Павловић и Бешић (Pavlović & Bešić 2019) истражују утицај неколико политичких детерминанти на фискалне политике 15 бивших социјалистичких земаља, али не налазе значајан утицај ниједне од њих, са изузетком варијабле изборне године, што је у складу са теоријом о политичком буџетском циклусу, која предвиђа да у последњој години мандата владе долази до фискалне експанзије мотивисане политичком стратегијом – тј. да је потрошња у тој години исход покушаја максимизације шанси за реизбор странака на власти (видети Klomp & de Haan 2013).

ДИЗАЈН ИСТРАЖИВАЊА

Узорак истраживања у оквиру којег ћемо формирати модел за проверу корелације између идеолошке оријентације владајућих партија и нивоа социјалних трансфера укључује 11 бивших социјалистичких држава Централне и Источне Европе: Пољску, Мађарску, Чешку, Словачку, Естонију, Летонију, Литванију, Румунију, Бугарску, Словенију и Хрватску. Такав избор делом су диктирала ограничења у погледу доступности података, али и сам контекст ових држава. Наиме, ове државе деле сличан правац недавног друштвено-политичког развоја – посебно од пада социјализма до данас, укључујући и прикључивање Европској унији у периоду између 2004. и 2013. године; али и веома сличан институционални оквир, што се нарочито односи на парламентарни тип владе у којем јасно можемо утврдити утицај владе изабране скупштинском већином на јавне политике, укључујући и ниво буџета. Дакле, ради се о готово идентичним политичким и економским моделима и сличним трајекторијама развоја, уз наравно одређене националне карактеристике, те је у оквиру таквог контекста могуће идентификовати појединачне утицаје детерминанти јавне потрошње, што је у крајњој линији добро за једну компаративну студију. Узорак ће се, због доступности података, односити на период од 1995. до 2016. године. Средином деведесетих година шок првог таласа транзиције у већини ових држава је прошао, а стабилизovali су се и партијски систем и трендови експанзије или редукције потрошње, што такође олакшава креирање модела. У оквиру предложеног узорка, модел ће испитивати правилности кретања нивоа социјалних трансфера, у односу пре свега на партијски састав владе. Ову област сматраћемо приоритетном пре свега за владе левице, стога ће основна хипотеза претпостављати повећање јавне потрошње у буџетској области социјалних трансфера онда када владу чине партије левице, односно последичног смањења онда када је на власти десница. Таква хипотеза је у складу са налазима претходних студија (видети Hicks & Swank 1984; Berry & Lowery 1987; Comiskey 1993; Blais, Blake & Dion 1993; Kittel & Obinger 2003; Careja & Emmenegger 2009; Potrafke 2011).

Зависну варијаблу истраживања чиниће трошкови социјалних трансфера, изведени на основу статистике Евростата (Eurostat 2018). У класификацији ове организације, структуру буџета за социјалне трансфере чине пензије, накнаде за незапослене, накнаде за породице, здравствене накнаде, накнаде за инвалидитет, субвенције

за образовање, субвенције за становање и сви други издаци за социјалну помоћ. Овако дефинисано, ради се заиста о широком обухвату социјалних давања на којима конфликт програмских разлика левих и десних партија може значајно да се испоји. Ова варијабла ће бити изражена на годишњем нивоу, и то као удео нивоа социјалних трансфера у износу бруто домаћег производа.

Са друге стране, главна експланаторна варијабла је идеолошка позиција владе у свакој години, изражена на једнодимензионалној идеолошкој скали у категоријама левице, центра и деснице. Будући да се, захваљујући изборним системима у државама узорка, углавном ради о коалиционим владама, идеолошке позиције владе су израчунате на основу појединачне класификације странака учесница на једнодимензионалној идеолошкој скали, а као резултат раније експертске анкете (видети Bursać 2018). Додатно, средња вредност идеологије владе је пондерисана бројем мандата који свака појединачна партија контролише у парламенту (видети Laver & Budge 1992, 425–430; Laver & Shepsle 1996, 62).

Будући да су социјални буџети комплексне категорије и да на њихово кретање може утицати низ фактора, у модел ћемо укључити и друге потенцијалне предикторе. Од економских детерминантни, испитаћемо утицај стопе раста БДП, очекујући позитиван утицај на раст потрошње, у складу са претпоставком да владе воде експанзивну фискалну политику у годинама раста. Сличном логиком, тестираћемо и утицај нивоа јавног дуга, будући да се владе често задужују зарад повећања потрошње. У складу са претходним студијама, тестираћемо ефекат стопе незапослености (Blais, Blake & Dion 1993; Kittel & Obinger 2003), али и ефекат постојања аранжмана структуралног прилагођавања са Међународним монетарним фондом у датом периоду, будући да то може да укључи резање издатака. Сви економски показатељи су преузети из база података међународних финансијских институција (World Bank 2020; IMF 2020).

Од политичких варијабли, поред основног предиктора страначке идеологије, тестираћемо већ поменути теорију политичког буџетског циклуса, кроз конструкцију варијабле која означава владе које се налазе у последњој години мандата. Детерминантну изборног система операционализујемо као разлику између пропорционалних система са затвореним листама, у контрасту са отвореним системима пропорционалног модела, мешовитог или већинског система. Претпоставка је да у отворенијим системима очекујемо виши ниво потрошње, због повећаног броја захтева изабраних представника

за буџетском алокацијом, а како би задовољили захтеве сопствених електората или изборних јединица и самим тим повећали себи шансе за реизбор. У затвореном пропорционалном систему таква лична мотивација посланика је доста нижа управо због безличне везе бирачког тела и изабраних представника, а на алокацију буџетских средстава више утичу централизовани партијски органи. Такође, проверићемо утицај још две варијабле, везане за теорију вето играча: наиме, очекујемо да веће коалиције повећавају јавну потрошњу због повећаног броја захтева у погледу расподеле буџета (видети Pavlović & Bešić 2014), а сличном логиком конструишемо и варијаблу горњег дома – наиме, у оним државама у којима постоји горњи дом парламента са буџетским овлашћењима (Пољска, Чешка, Румунија), предвиђамо и веће нивое буџетских издатака. Најзад, испитујемо и утицај мањинских влада. Налази ранијих студија о њиховом ефекту на генералну јавну потрошњу су контрадикторни: док неки аутори сматрају да ће ове владе трошити више јер желе да максимизују своју ризичну позицију и повећају популарност пред следеће изборе; други наводе ограничења са којима су такви кабинети суочени у погледу доношења и спровођења било каквих радикалних одлука (видети Edin & Ohlsson 1991; Towliat 2014).

Од демографских варијабли (удео популације млађе од 15 година, као и удео популације старије од 65 година у укупном становништву) очекујемо позитиван коефицијент, сматрајући да повећан удео ових група има утицај на веће социјалне трансфере (видети Rempel & Williamson 1988). Најзад, у модел укључујемо и неколико контекстуалних предиктора везаних за транзициони оквир бивших социјалистичких држава. Пре свега се то односи на ниво трансформације економије и друштва, који је означен варијаблом формираном од неколико међусобно колинеарних показатеља скока у развоју ових друштава од пада социјализма: ради се о Индексу перцепције корупције (Transparency International 2020), Индексу трансформације (Bertelsmann Stiftung 2020), као и варијаблама које показују успешност економске транзиције: удео спољне трговине, прилив страних директних инвестиција и удео терцијарног сектора у економији (World Bank 2020). Ипак, овако креирана варијабла нивоа трансформације отворила је проблем доступности података за све године у узорку, јер је њеним укључивањем у модел број обухваћених опсервација смањен са првобитних 216 на 131. Стога ћемо у наредном поглављу представити два одвојена модела, у односу на то да ли је укључена варијабла нивоа трансформације. Без ње, модел покрива готово све године између 1995. и 2016. и то

за свих 11 држава у узорку. Од варијабле нивоа трансформације очекујемо позитиван ефекат, будући да поједини аутори тврде да је интеграција држава у глобалну економију обично праћена експанзијом мреже социјалне сигурности, а како би се ублажили ефекти међународне конкуренције (видети Cameron 1978; Voix 1997).

Најзад, тестираћемо и варијаблу преговора са ЕУ, креирану да означи ток преговарачког процеса, управо јер очекујемо промене структуре потрошње у процесу европских интеграција; као и варијаблу пост-конфликтног наслеђа, очекујући повећан ниво издатака за социјалне трансфере у државама у којима је оружани конфликт узрочио веће хуманитарне проблеме. У оквиру анализираних 11 земаља, ради се само о Хрватској, те је ова детерминанта креирана као дихотомна, тј. *dumtu* варијабла која означава ту државу управо због могућих специфичности у структури и нивоу потрошње.

НАЛАЗИ И ДИСКУСИЈА

Већ базична дескриптивна анализа показује разлику у нивоу потрошње за социјалне трансфере у односу на владе левице и деснице (видети Табела 1). Потрошња у владама левице је већа у просеку на годишњем нивоу за 1,35% БДП, него код деснице. Владе центра у овом погледу показују сличне трендове као десница, што није изненађујуће узевши у обзир да идеолошки центар у контексту примењене класификације у нашој студији чине или некадашње умерене леве партије које су напустиле своје традиционалне позиције прихватајући доминантни неолиберални консензус у погледу социоекономских политика, или класичне хришћанско-демократске партије – па је нижи ниво потрошње за њих донекле и очекиван, будући и да су многе од потоњих (рецимо, реформска Дзуриндина влада у Словачкој или бројне владајуће коалиције у балтичким државама) спроводиле рестриктивну фискалну агенду. На разлику у потрошњи указују и резултати теста анализе варијансе: $F(2,124.12) = 4.261$, $p = 0.16$; као и пост-хок тестови при компарацији све три групе независне варијабле ($p < 0.05$).

Табела 1. Просечан ниво социјалних трансфера у односу на идеолошку припадност владајућих странака

Идеологија владе	Средња вредност нивоа социјалних трансфера (% БДП)
Левица	14.62
Центар	13.37
Десница	13.27

Извор: обрада аутора.

Постављену хипотезу смо тестирали у два регресиона модела: у други је додатно укључена и варијабла нивоа трансформације (видети Табела 2). Такође, у те моделе смо алтернативно укључили владе левице и владе деснице, али ове варијабле су референтне једна другој: њихова вредност у сваком од појединачних модела је идентична, само са супротним предзнаком. Као што видимо из резултата, партијска варијабла се показује као важан предиктор нивоа социјалних трансфера: иако је то нешто слабије изражено у моделу 1; док је модел 2 је пласира међу најважније експланаторне варијабле. Ниво социјалних издатака у том моделу варира за чак 1,6 индексних поена у зависности од промене идеолошке оријентације владе, и то у очекиваном правцу кретања: проналазимо раст потрошње када је на власти левица, у односу на пад за време мандата деснице. Такође, поново је идентификовано значајно смањење нивоа издатака код влада центра, које у моделу 2 превазилази чак и коефицијент деснице. На основу свега тога, можемо рећи да је основна хипотеза студије потврђена.

Табела 2. Ефекат идеолошке оријентације (и других предиктора) на ниво социјалних трансфера

	модел 1	модел 2
(constant)	11.945** (.564)	11.759** (.672)
влада левице	.697+ (.404)	
влада деснице		-1.597** (.550)
влада центра	.344 (.297)	-1.834** (.596)
стопа незапослености	.059 (.038)	.027 (.048)
раст БДП	-.141** (.035)	-.131** (.033)
јавни дуг	.063** (.007)	.073** (.008)
аранжман са ММФ	-.394 (.334)	-.760 (.485)
изборна година	-.169 (.264)	-.092 (.295)
ПР са затвореним листама	-2.412** (.473)	-.677 (.609)
једнопартијска влада	-.211 (1.019)	-1.554 (.982)
мањинска влада	-.558 (.357)	.292 (.395)
горњи дом	.656* (.309)	-.086 (.382)
млађи од 15 година	-.774 (.644)	.050 (.823)
старији од 65 година	-3.008** (1.096)	-2.361+ (1.351)
преговори са ЕУ	-.238 (.328)	-.359 (.636)
Хрватска	1.820** (.586)	-.072 (.833)
ниво трансформације		-.338* (.169)
R ²	.536	.669
CI	13.821	15.208
N	216	131

Зависна варијабла: ниво социјалних трансфера изражен као проценат БДП

Ref: влада деснице; влада левице

Стандардна грешка у загради; +p < 0.1, * p < 0.05, ** p < 0.01

Извор: обрада аутора

Што се тиче економских варијабли, стопа незапослености није показала статистичку значајност, иако је добијен очекиван позитиван предзнак. Постоји могућност да су трошкови мреже социјалне сигурности у анализираним државама мањи од трошкова зарада и доприноса запослених (од којих су многи нужно у јавном сектору), те да се због тога са повећањем незапослености притисак на буџет уствари смањује. Варијабла ММФ такође има очекивану негативну предиктивну вредност, али се разлика између постојања и одсуства аранжмана налази изван опсега статистичке значајности. Што се тиче раста БДП, неочекивано налазимо статистички значајан негативан предзнак, што води претпоставци да се са растом БДП уствари смањује ниво издатака за социјалне трансфере. Потенцијално објашњење за овакав резултат јесте понашање влада у доба кризе, које карактерише опадајући ниво БДП. Наиме, у државама Централне и Источне Европе из узорка у просеку је повећан ниво социјалних трансфера током главног таласа економске кризе (од 2008. до 2010. године), и то са просечних 13,17% на 14,34% БДП. Опоравком од кризе, након 2010. године, долази до раста БДП, а паралелно и до резања експанзивних социјалних политика на раније нивое. Наравно, могуће је и да се ради о методолошкој аномалији, будући да су нивои социјалних трансфера у студији приказани као функција нивоа БДП, што би довело до вештачког раста показатеља удела социјалних трансфера у моменту пада БДП, и обрнуто. Међутим, појединачна анализа података (World Bank 2020) показује да се ради о повећању социјалних давања током кризе и у апсолутним бројевима, што наводи на то да је објашњење заиста у анти-кризним мерама влада, а не у методолошкој омашци. Варијабла јавног дуга демонстрира позитиван предзнак, потврђујући претпоставку о задуживању зарад задовољења тражње у погледу социјалних давања, мада је њен ефекат мали.

Примена пропорционалног система са затвореним листама показује се као значајан предиктор, посебно у моделу 1. То наводи на закључак да се у овом изборном систему захтеви електората за већим нивоом социјалне расподеле могу лакше игнорисати, будући да је веза између изабраног представника и бирачког тела слабија, као и да је утицај изабраних парламентарца на владу слабије изражен. Горњи дом игра очекивану улогу вето играча који повећава потрошњу у три државе у којима постоје буџетске компетенције овог тела: Чешкој, Пољској и Румунији. Будући да су у све три државе избори за сенат територијално организовани (у Чешкој и Пољској ради се о једномандатним јединицама са већинским гласањем, док

се у Румунији сенатори бирају кроз 43 вишемандатне јединице) очекивано је претпоставити да за ову варијаблу важи иста логика као и за отворене изборне системе: наиме, сенаторима реизбор зависи од успеха у борби за буџетску алокацију за своје изборне јединице, те је самим тим и потрошња повећана.

Док демографска варијабла удела млађих од 15 година није значајна, детерминанта старије популације исказује ефекат негативног предиктора, и то са веома јаком вредношћу коефицијента у оба модела ($B = -3.008$; $B = -2.361$). То би значило да повећан број старијих у популацији уствари смањује социјалне издатке, што је логички некохерентан налаз. Међутим, овај парадокс би могао да има два објашњења: или је одступање од теорије изазвано корелацијом нивоа социјалних давања и удела броја старијих особа са неким трећим узрочним фактором који није укључен у модел; или се ради о чињеници да одлив запослених из јавног сектора у пензију, а говоримо о државама које су прогресивно смањивале јавни сектор у деценијама након пада социјализма, заиста значајно смањује буџетске издатке, што имплицира да су пензије у државама из узорка драстично ниже од плата из јавног сектора (видети Holzmann & Guven 2009). Додатно могуће објашњење тиче се држава у којима је развијен други или трећи стуб пензионог осигурања, те одлазак у пензију запослених у јавном сектору смањује притисак на расходе за плате, док са друге стране нема велики утицај на повећање расхода за пензије: било због тога што пензиони фонд није финансиран из текућег буџета, било због тога што се пензије делом исплаћују из приватних фондова.

Пост-конфликтно наслеђе се показује као значајан позитиван предиктор у првом моделу: ипак, узевши у обзир да се ради само о једној држави која је изашла из оружаног сукоба у узорку, предиктивна моћ ове варијабле је мала. Могуће да у Хрватској постоје и неки други фактори утицаја повећаних буџета за социјалне трансфере који нису у вези са оружаним сукобом: ипак, повећана давања за жртве рата и посебно ратне ветеране, што је честа тема спорења у овој држави (видети Novi list 2019), имплицирају да би послератни друштвени контекст могао бити значајан за објашњење раста трансфера. Најзад, иако смо предвиђали да виши ниво трансформације прати и повећање социјалних трансфера којим се ублажавају ризици изложености глобалном тржишту рада, овај резултат се није потврдио у тестирањима.

ЗАКЉУЧАК

Налази нашег истраживања потврђују закључке студија које су се бавиле корелацијом партијске детерминанте и нивоа социјалних трансфера у западним демократијама. Трендови потрошње имају очекиване предзнаке и у државама Централне и Источне Европе, где смо уочили раст трансфера током мандата левичарских влада, као и пад током влада деснице. Странке центра у овом смислу исказују ефекте ближе десници, што је у складу са композицијом варијабле центра у датом оквиру, коју углавном чине или социјалдемократе које су прихватиле неолиберални консензус или реформски оријентисане хришћанске демократе.

Утврђени ефекти неких варијабли на кретање социјалних трансфера су нејасни и захтевају даље истраживање. То се односи на идентификовани негативни ефекат удела старије популације: наиме, иако иницијална логичка претпоставка и ранија истраживања налажу супротно очекивање, у нашем моделу већи удео старијих у укупној популацији диктира ниже нивое социјалних издатака. Исто важи и за однос нивоа БДП и социјалних буџета, што може бити објашњено анти-кризним мерама влада. Додатна поља за неку будућу анализу укључују и специфичности институционалног оквира (као што је ефекат изборног система или дводомног парламента на потрошњу), али и специфичан контекст сваке појединачне земље. Рецимо, то се показало у случају ефекта оружаног конфликта у раним фазама транзиције у Хрватској на касније нивое социјалних трансфера, те би било погодно тестирати и утицаје ратног сукоба на потрошњу у неким другим државама (Србија, Босна и Херцеговина, Македонија, Молдавија итд.) – а у којима је такав догађај могао да утиче на повећање социјалних давања, нпр. за ратом угрожене, избеглице, пострадале, инвалиде, ветеране.

Овакве студије могле би да нам пруже потпуније разумевање природе транзиције у Централној и Источној Европи, али и да додатно допринесу дискусији о институционалном и политичком оквиру ових друштава и ефектима на јавне политике. Што се испитиване партијске варијабле тиче, чини се да политичке партије у пост-социјалистичким друштвима прате утврђени идеолошки оквир програмских ставова левице и деснице какав у социоекономском контексту постоји у западним партијским системима, што није необично – како због међусобног утицаја у процесу прилагођавања развојних модела бивших социјалистичких држава западу; тако и због директног подражавања програма, партијских подела, па

чак и политичког имиџа од стране тек насталих партија у новим демократијама. Међутим, са еволуцијом партијских система држава Централне и Источне Европе, новим проблемима и друштвеним поделама, као и новом поделом партијског система на умерене и популисте, питање је да ли ће се овај оквир партијске конкуренције на размеђу леве и деснице наставити, или ће у будућности изгубити снагу. Уколико се то деси, неки нови фактори утицаја би могли да преузму примат приликом објашњавања исхода јавних политика, укључујући ту и нивое јавне потрошње, па и социјалних трансфера.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Бокрош, Л. 2016. „Регресија: Поништавање реформи у Мађарској након обећавајућег почетка”. У *Велики препород: Поуке из победе капитализма над комунизмом*, ур. А. Аслунд и С. Танков, 41–54. Београд: Либек.
- Berry, W. D. & Lowery, D. 1987. *Understanding United States Government Growth: An Empirical Analysis of the Postwar Era*. New York: Praeger.
- Bertelsmann Stiftung. 2020. *The Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (BTI)*. Последњи приступ 10. маја 2022. <https://www.bti-project.org/en/home/>.
- Blais, A., Blake, D. & Dion, S. 1993. “Do Parties Make a Difference? Parties and the Size of Government in Liberal Democracies.” *American Journal of Political Science*, 37 (1): 30–62.
- Boix, C. 1997. “Political Parties and the Supply Side of the Economy: The Provision of Physical and Human Capital in Advanced Economies 1960–1990”. *American Journal of Political Science*, 41 (3): 814–845.
- Budge, I. & Robertson, D. 1987. “Do Parties Differ, and How? Comparative Discriminant and Factor Analyses.” In *Ideology, Strategy, and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democracies*, eds. I. Budge, D. Robertson & D. Hearl, 15–38. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bursać, D. 2018. *Expert Survey on Party Ideology in Former Socialist Countries, 1990–2017*. Last accessed May 10 2022. <http://www.ips.ac.rs/researchers/dejan-bursac/>.
- Golden, D. G. & Poterba, J. M. 1980. “The Price of Popularity: The Political Business Cycle Reexamined.” *American Journal of Political Science*, 24 (4): 696–714.
- Edin, P. & Ohlsson, H. 1991. “Political determinants of budget deficits:

- Coalition effects versus minority effects.” *European Economic Review*, 35 (8): 1597–1603.
- European Commission. 2020. *Eurostat*. Last accessed May 10 2022. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
- International Monetary Fund. 2020. *IMF Data*. Last accessed May 10 2022. <http://www.imf.org/en/Data>.
- Kitschelt, H. 2004. *Diversification and Reconfiguration of Party System in Postindustrial Democracies*. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung.
- Kittel, B. & Obinger, H. 2003. “Political Parties, Institutions, and the Dynamics of Social Expenditure in Times of Austerity.” *Journal of European Public Policy*, 10 (1): 20–45.
- Klomp, J. & de Haan, J. 2013. “Political budget cycles and election outcomes.” *Public Choice*, 157 (1–2): 245–267.
- Laver, M. & Budge, I. 1992. *Party Policy and Government Coalitions*. London: The Macmillan Press.
- Laver, M. & Shepsle, K. A. 1996. *Making and Breaking Governments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Le Gall, C. & Magni-Berton, R. 2013. “Left-Right vs. traditional and new cleavages: Testing durability of an old political category.” In *Left and Right: The Great Dichotomy Revisited*, eds. J. Cardoso Rosas & A. R. Ferreira, 255–268. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Lewis-Beck, M. & Rice, T. W. 1985. “Government Growth in the United States.” *Journal of Politics*, 17 (1): 2–30.
- Markus, G. 1996. “Party System and Cleavage translation in Hungary.” *Working Papers of Political Science*, No. 3. Budapest: Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences.
- Novi list. 2019. „Evo koliko u Hrvatskoj imamo branitelja, koliko ih radi, kolike mirovine primaju“. Последњи приступ 10. маја 2022. <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/najnoviji-podaci-evo-koliko-u-hrvatskoj-imamo-branitelja-koliko-ih-radi-kolike-mirovine-primaju/>.
- Pavlović, D. & Bešić, M. 2014. “The Budget Dilemma and Public Spending: Evidence from Ten Postcommunist Countries.” *Serbian Political Thought*, 10 (2): 133–157.
- Pavlović, D. & Bešić, M. 2019. “Political Institutions and Fiscal Policy: Evidence from Post-Communist Europe.” *East European Politics*, 35 (2): 220–237.
- Pampel, F. & Williamson, J. B. 1988. “Welfare Spending in Advanced Industrial Democracies, 1958–1980.” *American Journal of Sociology*, 93 (6): 1424–1456.

- Potrafke, N. 2011. "Does government ideology influence budget composition? Empirical evidence from OECD countries." *Economics of Governance*, 12 (2): 101–134.
- Tavits, M. & Letki, N. 2009. "When Left Is Right: Party Ideology and Policy in Post-Communist Europe." *American Political Science Review*, 103 (4): 555–569.
- Transparency International. 2020. *Corruption Perceptions Index*. Last accessed May 10 2022. <https://www.transparency.org/>.
- Towliat, V. 2014. *Minority government and fiscal policy outcomes-new evidence*. Lund: Lund University Libraries.
- Hicks, A. & Swank, D. H. 1984. "On the Political Economy of Welfare Expansion: A Comparative Analysis of 18 Advanced Capitalist Democracies, 1960–1971." *Comparative Political Studies*, 17 (1): 81–119.
- Holzmann, R. & Guven, U. 2009. *Adequacy of retirement income after pension reforms in Central, Eastern, and Southern Europe: Eight country studies*. Washington DC: World Bank.
- Cameron, D. R. 1978. "The Expansion of the Public Economy: A Comparative Analysis." *American Political Science Review*, 72 (4): 1243–1261.
- Careja, R. & Emmenegger P. 2009. "The Politics of Public Spending in Post-Communist Countries." *East European Politics and Societies*, 23 (2): 165–184.
- Coman, E. E. 2019. "When Left or Right Do Not Matter: Ideology and Spending in Central and Eastern Europe." *Research & Politics*, 6 (1): 1–9.
- Comiskey, M. 1993. "Electoral Competition and the Growth of Public Spending in 13 Industrial Democracies, 1950 to 1983." *Comparative Political Studies*, 26 (3): 350–374.
- World Bank. 2020. *World Bank Open Data*. Last accessed May 10 2022. <https://data.worldbank.org/>.

Dejan Bursać

Institute for Political Studies, Belgrade

THE EFFECTS OF PARTY IDEOLOGY ON SOCIAL TRANSFERS SPENDING IN FORMER SOCIALIST COUNTRIES

Resume

This study analyzes the influence of the basic left-right ideological division of ruling parties on the social transfers spending levels, based on a selected sample of eleven former socialist countries of Central and Eastern Europe. Several studies have addressed this correlation in the past, mostly establishing a positive impact of the ideological component on the spending levels, with right-wing parties presumably cutting spending, and the left that usually pursued expansive fiscal policies. However, most of the previous research has been focused on cases from the developed Western democracies, while only a small number analyzed this correlation in post-socialist states. Moreover, the authors of latter studies came to ambiguous and often conflicting results. The findings of this paper confirm the main hypotheses about the effects of the party variable on social spending budgets. However, although party ideology exhibits important effects in relation to the social transfer's level, there are also other significant predictors of this budgetary segment, including various institutional, economic and demographic variables.

Keywords: social transfers, public spending, fiscal policies, party ideology, political parties, Central and Eastern Europe .

* Овај рад је примљен 1. маја 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УДК 342.4(497.11)“2022“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.2>

Прегледни рад

Мијодраг Радојевић*

Институт за политичке студије, Београд

АМАНДМАНИ И ПРОМЕНА УСТАВА

*„Узалудно је очекивати савршена дела
од несавршеног појединца”.*

Хамилтон, Федералистички списи

Сажетак

У овом чланку предмет истраживања је доношење уставних амандмана и промена Устава Републике Србије 2022. године. У првом делу текста објашњена је правна природа амандмана, правни облици и методе промене устава. У другом делу анализиран је поступак уставотворне ревизије у Републици Србији. Критичкој анализи је подвргнут и садржај уставних амандмана I–XIX. Научни и друштвени значај чланка је у указивању на недостатке у правном оквиру модела уставне ревизије, као и на одредбе у уставним амандманима о правосуђу. У истраживању су коришћени, пре свега, егзегетички (нормативни) и компаративни метод. Промена Устава, по први пут у повести модерне Србије, обављена је техником уставних амандмана. Овим амандманима стварају се уставноправне претпоставке да се гарантовањем независности правосуђе успостави као једна од најважнијих полуга у систему организације власти, неопходна за функционисање поретка владавине права и заштиту људских слобода и права. У складу са методолошким опредељењем, аутор закључује да се убудуће процесу уставних промена мора приступати опрезно водећи рачуна да се не угрожава јавна слобода и демократија.

Кључне речи: уставна ревизија, референдум, Народна скупштина, правосуђе, забрана промене устава

* miodrag.radojevic@gmail.com

ПРАВНА ПРИРОДА АМАНДМАНА

Етимолошки термин амандман, чије је порекло у латинском језику (*amandare*) у најширем значењу представља промену, побољшање, исправку, односно додатак законском предлогу којим се тај предлог допуњује или поправља (Вујаклија 1996, 36; Анић 1998, 62; Јовичић 2006, 142). У ужем смислу, амандман у правној терминологији користи се као израз за правну технику измене и допуне правних аката. У парламентарној процедури, амандман је могућност посланика, владе или других овлашћених државних органа да захтевају измене акта у фази предлога или нацрта. Сходно Пословнику о раду Народне скупштине Републике Србије, амандман је и средство за измену и допуну предлога закона. Право на његово подношење припада овлашћеном предлагачу закона,¹ као и надлежном одбору Народне скупштине (2012, чл. 157–158, 161). С обзиром на то да се може односити и на промену устава, он добија форму уставних амандмана.

Од појаве првих писаних устава настала је дилема о томе да ли је устав подложен променама. Ако је његова промена дозвољена, коме треба поверити овај посао, односно у каквом правном облику се врши ова промена и да ли се он може мењати у целини (*in toto*) или постоје његови делови који нису подложни ревизији? Ова расправа не тиче се само поимања народне суверености и одговора на питање о самоограничењу највишег правног акта, већ и о томе колико се у савременим приликама може уважавати теза о томе да је народ у потпуности властан да одлучује о својој будућности и изгледу устава.

Идеја да је устав непроменљив и вечан правни акт заснивала се на уверењу да је уставотворна власт неотуђива и да она касније не подлеже контроли. Насупрот томе, заговорници промене устава наводе аргументе да као што нема савршеног бића, тако нема ни идеалних закона и устава. Други њихов ваљан разлог, скоро незаобилазан у свим теоријским расправама о промени устава, јесте да ниједна генерација нема право да ограничава другу генерацију да прилагођава уставне одредбе својим потребама. Ова дебата вођена је и у време доношења првог писаног устава. Александер Хамилтон, један од „очева оснивача” и аутора Устава Сједињених Америчких Држава из 1787. године у својим полемикама у Федералисту

1 Право предлагања закона имају сваки народни посланик, Влада, скупштина аутономне покрајине и најмање 30.000 бирача. Заштитник грађана и Народна банка Србије имају право предлагања закона из своје надлежности (Устав 2006, члан 107).

(писмо број 85) оспоравао је аргументе о непромењивости устава (Hamilton – Madison – Džej 1981, 458). Медисонова мисао следи сличан ток размишљања, али уз опрезније констатације. Народ је једини легитимни извор власти и доносилац устава, а „уставни пут до одлуке народа треба да буде одређен и отворен” (писмо 49, у: Hamilton – Madison – Džej 1981, 340–341). Уставотворној ревизији мора се приступити са већом пажњом, а када Медисон говори о „извесним важним и ванредним околностима” у којима народ мора бити консултован, мисли пре свега на то да не треба често посезати за уставним променама. Опасност се, по његовом схватању, скрива у угрожавању јавне слободе и нарушавању стабилности устава (Бо 2016, 429–430). *Ex adverso*, како тврди једна струја мишљења заснована на оваквој критици, и ако је у писаном уставу начињена „грешка” приликом обликовања институција ове „грешке” требало би исправљати активношћу судова, а не уставним амандманима (Goldsworthy 2010, 102–103).

Уставни амандмани сматрају се још једним открићем америчког уставотворца. Иницијално, првобитна намера је била другачија, а Медисон је предложио нови увод (преамбулу) и права као институционална средства организирања моћи Конгреса. Уместо промене устава, заживела је идеја да његова промена има карактер кодицила. Суштина амандмана је у томе да они не мењају изворни уставни текст, већ да представљају његову допуну и да се инкорпоришу у сâм Устав.² Првих десет уставних амандмана, донетих само пар година након доношења Устава САД, називају се и Повеља о правима (*Bill of Rights*) јер јамче основна права грађана.³ Логика америчких уставотвораца је била у следећем: ако се устав мора мењати, једноставније је да се то учини на лакши начин, путем амандмана који се доносе консензусом држава (федералних јединица), него да се читав уставни систем свеобухватно или радикално мења у облику доношења новог устава (Hamilton–Madison–Džej 1981, 457–458). Други принцип је да се уставним

2 Концепција о праву народа да мења свој устав, али уз очување његове стабилности и „чврстоће” (поделу на чврсте и меке уставе, према начину уставотворне ревизије касније ће утврдити Џејмс Брајс) утицала је на то да постоје два начина ратификације амандмана, али у сваком случају оба сведоче о томе да Устав САД се не може олако мењати.

3 На првој седници Конгреса предложено је око стотину амандмана, али је само десет ратификовано и ступило је на снагу 1791. године. У САД је укупно усвојено 27 амандмана. Амандман о забрани промета алкохолних пића (XVIII из 1919 године је укинут XXI амандманом из 1933. године). Последњи амандман (XXVII) усвојен је 1992. године. Овим амандманом је предвиђено да не може бити примењен закон о повећању накнаде за чланове Конгреса у сазиву у коме су чланови.

амандманима врши корекција која се не била обављала под истим условима као „ревизија”, али не и на начин који је уобичајен за законе (Dixon 2011, 96). На тај начин, спречава се да се устав олако мења.

У уставноправној пракси се од „америчког открића”, осим уставних амандмана који нису искључиво карактеристични за англосаксонску уставност, појавила и друга техника промене устава – уставним законом о изменама и допунама устава.⁴ Она се сматра ближа европскоконтиненталној правној култури. Разлика између ове две врсте промене устава није само форми, већ и у циљу или смислу уставних промена. У првом случају, мења се изворни текст устава и наводе се уставне одредбе које се допуњавају или мењају. Уставни амандмани представљају саставни део устава, па се и додају на његовом крају текста, након изворног нормативног дела. У европским земљама, постали су део традиције развитка уставности, с тим да су им оне дале и посебно значење, а то је да они могу не само да допуњују, већ и да мењају текст (Петров, и Симовић 2018, 33). У Европи нема јединственог модела уставних амандмана (European Commission for Democracy through law 2015: 4; Akimovski Maletić 2018: 52), али можемо приметити њихову хибридную природу, а то је да у садржинском смислу интервенишу у изворно уставно ткиво, али да у формалном погледу следе као посебне одредбе иза основног уставног текста.

Уставни амандмани се по први пут појављују у бившој Југославији од савезног устава из 1963. године, с тим да не представљају само допуну, већ и делимичну измену уставног текста. Сличну праксу следице су поједине југословенске републике, након распада земље. Македонија је усвојила 36 амандмана, а Црна Гора 16 амандмана од стицања независности. За разлику од њих, Хрватска је уставне промене вршила у форми уставног закона у чак 10 новелирања, а Словенија је донела 11 уставних закона којима је допуњавала или мењала текст свог устава. Србија је од 1990. године два пута доносила нове уставе, али је тек 2022. године прибегла формалној ревизији у облику уставних амандмана. Фактички, уставни систем је ревидиран, а јаз између уставне стварности и писаног уставног текста једно је од обележја функционисања система организације власти (Simović 2017, 624–625).⁵

4 У овом тексту, из разумљивих разлога и ограниченог простора, нисмо расправљали и о разликама између формалних измена и неформалних измена уставног текста, као и модалитетима формалне ревизије.

5 Карл Фридрих упозорава да „чак и у држава са старијом државноправном традицијом, веома мало људи схвата да се сваки устав констатно мења, и то без формалних

АМАНДМАНИ КАО НАЧИН ПРОМЕНЕ УСТАВА У СРБИЈИ

Амандмани у позитивном праву Србије

У српској уставноправној доктрини прихваћено је класично схватање о правној природи амандмана. Под амандманима се сматра један од два правна облика промене устава. Први је уставни закон о изменама и допунама у облику уставног закона и редовног законодавног поступка, а други су амандмани на устав (Јовичић 2006, 141;⁶ Марковић 2013, 53; Petrov 2021, 500). Техника уставних амандмана је по први пут примењена у југословенској (српској) уставноправној пракси од Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије из 1963. године. Овај устав је за 11 година свог постојања парцијално промењен три пута (1967, 1968. и 1971) и донета су 42 амандмана. Последњим изменама из 1971. године (амандмани XX–XLII) уведени су и нови уставни институти, што је наилазило и на критике да се њима мењају кључне основе правног уређења земље и то тако да се суштински обликује нови уставни систем. Ове уставне промене су испољавале кризу концепције федералног модела и економског уређења, али је промена уставног „језгра” била супротна духу класичног схватања правне природе амандмана. Амандманима се нису само допуњавале уставне одредбе, већ су се оне укидале и(ли) мењале. На Устав из 1974. године, упркос томе што је уредио сложенији поступак своје промене и већи степен „чврстине”, донета су 48 амандмана. Уставна ревизија је обављена 1981. и 1988. године, а амандманима су се такође кориговале уставне одредбе. Уставне промене на савезном нивоу паралелно су се одвијале и у републикама. Упркос уставним реформама, политички систем се није могао одржати након пада Берлинског зида и слома комунистичког система.

Србија је због свог специфичног уставног положаја отишла и корак даље. Амандмани (IX–XLIX) на Устав Социјалистичке Републике проглашени су 28. марта 1989. године. Наводно су они представљали крупан историјски корак, означили да је „враћен [...] Републици државни и уставни суверенитет” (цитат преузет од: Subotić 1995, 164), а *de iure* је њима ревидиран уставни систем у Србији и на савезном нивоу. Пре свега, циљ уставних амандмана је био да се уставноправни положај аутономних покрајина, које су

амандмана, што је карактеристично за право уопште (Fridrih 1996, 22).

6 Јовичић, с друге стране, под техником промене устава подразумева и делимичну промену у односу на доношење новог устава (Јовичић 2006, 81).

Уставом СФРЈ из 1974. године трансформисане у „конститутивне елементе федерације”, врати у традиционалне оквире уставне категорије јединица територијално-политичке децентрализације. С друге стране, републички амандмани из 1989. стигматизовани су као повод да се ове уставне промене обележе као гажење савезног Устава из 1974. године и разлог за политичке протесте у Војводини и побуну на Косову и Метохији.

Амандмани у уставној пракси до 90-их година прошлог века у бившој Југославији, етаблирани као метод поправке устава, садржински су испољавали намеру за пројектовање одговарајућих идеолошких позиција, задржавања *status quo* и отклањања противречности у политичком развоју. Упркос тежњи да формалне уставе ускладе са „живим уставом” то им није полазило за руком, јер нису почивали на стварном легитимитету. Уместо очекиваног, уставне промене водиле су продубљивању политичких подела и сукоба (Ђорђевић 1991, 25). На ове парадоксе уставне историје друге Југославије указује и Оливера Вучић (Вучић 2005, 189), објашњавајући да повећање „чврстине” промене устава није допринело њиховој стабилности, јер су се они све чешће мењали.

Након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, све до краја последње деценије XX века, Србија је и даље конституенс федералне државе. Идеолошка матрица је промењена, али су опстали извесни рецидиви у схватањима концепције уставних промена. Додуше, Савезни устав из 1992. године претрпео је две ревизије у виду амандмана (Амандман I на Устав Савезне Републике Југославије) о (само)распуштању Савезне скупштине из 1992. године,⁷ и о избору и положају савезних органа (Амандмани II–IX од 6. јула 2000. године). Амандманима из 2000. године на Устав СРЈ извршене су крупне промене у систему организације власти и то на начин неуобичајен за земље у којима се поштују основни принципи уставности и законитости.⁸ Устав

7 На предлог одређеног броја посланика у Већу грађана и у Већу Република Савезна скупштина је двотрећинском већином гласова свих посланика у оба већа Савезне скупштине могла да усвоји одлуку о престанку мандата посланицима.

8 Амандмани су се односили на промену начина избора чланова Савезне владе (укинут је канцеларски принцип, Амандман II), промењен је положај Већа републике Савезне скупштине, измењен је поступак избора и дужина мандата председника Савезне Републике Југославије (који се убудуће бирао на непосредним изборима, са могућношћу да буде реизабран, Амандман V). Облик уређења власти је трансформисан; уместо класичног парламентарног система са значајном улогом савезног премијера тежиште је померено ка председнику савезне државе. Амандмани су донети скоро „у тајности и по невероватно скраћеној процедури”, за један дан и без одржане расправе. Савезна власт није о томе ни обавестила власт у Црној Гори, већ су ови амандмани усвојени уз помоћ опозиционих странака из ове федералне јединице, тако да је то продубило

Србије од 1990. године није делимично мењан све до усвајања новог устава. Међутим, важно је напоменути да је као *novum* у поступак уставне ревизије уведена институција уставотворног референдума (Устав 1990, чл. 133), чиме је омогућено бирачима да се непосредно изјасне о предложеним уставним променама или доношењу новог устава. С друге стране, овај поступак је неуспешно спроведен већ 1992. године, када на два неуспела референдума, на првом у мају а другом у октобру, нису потврђени амандмани на Устав Републике Србије о државним симболима и ванредним парламентарним и председничким изборима (Радојевић 2022, 193–196). За неуспех референдума се може „окривити” и веома строг услов, према коме је било предвиђено да се акт о промени Устава сматра усвојеним ако се за њега на референдуму изјаснило више од половине од укупног броја бирача.

Иако је у науци прихваћена разлика, у позитивном праву Србије нема терминолошке дистинције између амандмана и уставне ревизије (промене). Амандмани су подведени под генусни облик уставне ревизије. Због тога је неопходно објаснити поступак промене Устава Републике Србије. Између решења старог и новог устава постоје сличности, али и разлике на основу којих закључујемо да нови устав ублажава или чини „мекшим” поступак промене устава. Устав Републике Србије одређује носиоце права на иницијативу за промену устава, субјекте овлашћене за усвајање предлога о акту за промену устава, прописује правила поступка промене укључујући и организовање референдума. Осим тога, Устав садржи и одредбе којима се уређују правила о ступању акта о промени устава, случајеве када устав не може бити промењен, као и одредбу о уставном закону. Промена Устава забрањена је за време ратног или ванредног стања (Устав 2006, чл. 204). За разлику од неких других устава, наш устав не разликује правне форме амандмана (делимичне или парцијалне промене) од целовите ревизије,⁹ односно измене и(ли) допуне уставних одредби у односу на доношење новог Устава.¹⁰ Поједини устави у окружењу изричито и наводе да се устав може изменити и допунити само амандманима (Устав Северне Македоније 1991, чл. 129).

У одредбама о уставној ревизији, према Уставу из 2006. године,

политичку кризу. Због тога је владајућа коалиција у Црној Гори на челу са Демократском партијом социјалиста одлучила да бојкотије савезне изборе 2000. године и донела је Резолуцију о заштити права и интереса Републике Црне Горе и њених грађана којом је одбила легалност и легитимност ревизије савезног устава (Stojanović 2000, 10, 43–96).

9 Видети Устав Руске федерације (чл. 134), Грузије (чл. 102) или Мађарске.

10 Видети Устав Црне Горе (чл. 155).

запажа се уравнотежавање захтева за очување његове чврстине и стабилности, а са друге стране „демократизовање” поступка, тако што би бирачи индиректно и директно учествовали. Прва етапа је подношење и усвајање предлог за промену Устава, а друга израда и усвајање акт о промени Устава. Процедура почиње подношењем иницијативе у којој примећујемо наведено начело суверености, јер Устав Србије садржи широк круг овлашћених носилаца иницијативе за промену устава (чл. 203. ст. 1). Предлог за промену Устава може поднети најмање трећина од укупног броја народних посланика, председник Републике,¹¹ Влада и најмање 150.000 бирача (слично Устав Северне Македоније 1991, чл. 130).¹² У односу на одредбу свог претходника из 1990, следећи логику сличности, што је неким нашим теоретичарима послужило као аргумент да утврде да Устав од 2006. „није нов устав“ (Марковић 2007, 11), нису промењени носиоци иницијативе за уставотворну ревизију. Међутим, пооштрени су услови, тј. повећан је број посланика, односно бирача за покретање иницијативе. По Уставу од 1990. године (чл. 132) предлог за промену Устава је могло поднети најмање 100.000 бирача или најмање 50 народних посланика. Иако је *ratio* пооштравања наведених услова оправдан, јер се може пронаћи у мотиву да се онемогући олако покретање поступка (супротно Petrov 2017, 25–26), сматрамо да је симболичког значаја у настојању уставотворца да у свему не следи решења свог претходника.

У упоредном праву различито се одређује круг подносилаца иницијативе за уставну ревизију. Такође, број потписа неопходан за покретање народне иницијативе, односно број посланика у парламентима може бити различит. Постоје и решења која омогућавају да сваки посланик предложи промену устава (Мађарска, Португалија, Француска) до решења која захтевају да иницијативу

11 Надлежност председника Републике је последица његовог непосредног легитимитета, па би у случају да се Србија определи за чист облик парламентарног система, са шефом државе изабраним у Народној скупштини, поменуто овлашћење требало укинати (Petrov 2017, 25).

12 Према Уставу Македоније, мањи је број посланика (30) неопходан за подношење иницијативе за промену Устава. Број посланика у Сабору није утврђен фиксно, већ се креће од 120 до 140 чланова (чл. 62), што значи да је отприлике процентуално и исти број у односу на укупан број посланика у Србији. Устав Републике Северне Македоније је чак осам пута измењен техником уставних амандмана. Последње измене из 11. јануара 2019. године (амандмани XXIII–XXVI) односиле су се на одлуку о промени назива државе. Међутим, ови амандмани нису усвојени на народном изјашњавању, као што је то случај у Србији, јер македонски устав не познаје институцију уставотворног референдума. Још једна сличност са приликама у Србији јесте да су измене устава инициране споља, у поступку тзв. европских интеграција и међународних политичких субјеката (Akimovska 2017, 60).

за промену устава подржи две трећине чланова парламента (нпр. чл. 156. Устава Украјине) или које захтевају и подршку представника националних заједница (Македонија).

Предлог за промену Устава разматра Народна скупштина на првој наредној седници, најраније од 30 дана од дана подношења предлога (Пословник Народне скупштине 2012, чл. 143–144). Претходно, Одбор за уставна питања и законодавство проверава да ли је предлог поднео овлашћени предлагач и да ли је то учињено у прописаном облику. Након окончања расправе, Народна скупштина одлучује о усвајању предлога устава двотрећинском већином од укупног броја гласова. Квалификована већина углавном је прихваћена у већини упоредних уставних система у Европи, с тим да се осим ове већине говори и о већини од најмање три петине или три четвртине од укупног броја чланова парламента. У случају да ова већина не буде постигнута, без обзира на то од кога је потекао предлог за промену устава, промени устава у питањима садржаним у поднетом предлогу не може се приступити у наредних годину дана (Устав 2006, чл. 203. ст. 4). Након усвајања предлога приступа се изради, односно разматрању акта о промени Устава (Устав 2006, чл. 203. ст. 5).

Један од пропуста је да није дефинисано ко је овлашћен за израду акта о промени устава. Приликом тумачења ове правне празнине, морамо имати у виду две ситуације. Ако је овлашћени предлагач Народна скупштина, тада предлог акта саставља њено помоћно тело – Одбор за уставна питања и законодавство (Пословник Народне скупштине 2012, чл. 48. ст 2). Надлежни одбор саставља и предлог закона за спровођење промене Устава, као и предлог одлуке о расписивању референдума у случају када је Народна скупштина дужна да акт о промени Устава стави на републички референдум ради потврђивања, односно ако надлежни одбор оцени да је потребно да грађани потврде акт о промени Устава на референдуму. У другом случају, ако су подносиоци предлога председник Републике, Влада или најмање 150.000 грађана, Пословник Народне скупштине утврђује предлог за промену Устава. Народна скупштина не може да мења садржину њиховог предлога (Пословник Народне скупштине 2012, чл. 142–143).

Оно што је спорно у одредбама Устава и Пословника Народне скупштине у поступку уставотворне ревизије јесте форма и садржина поменутог предлога за промену Устава, јер се разликује предлог за промену и предлог акта за промену устава. Критика поменутог решења јесте да Устав „не одређује [...] ко је надлежан за израду

акта о промени Устава” (Petrov 2017, 26). У тумачењу ове правне празнине, сматрамо да треба поћи од одредби Пословника Народне скупштине која прописује да се у погледу поступка за промену Устава сходно примењују одредбе о поступку за доношење закона. То значи да овлашћени предлагач Устава подноси предлог у облику у коме се Устав доноси (види Пословник 2012, чл. 150). Предлог за промену Устава подноси се у писаном облику с образложењем. Устав, затим, уређује да се приступи изради акта о промени Устава.

Након спроведеног претреса, Народна скупштина на посебној седници усваја акт о промени Устава двотрећинском већином од укупног броја народних посланика (Устав 2006, чл. 203. ст 6; Пословник Народне скупштине 2012, чл. 119. ст. 3). За промену устава потребно је донети и посебан акт који одређује њихову примену, начин и време како се примењују. Дакле, донети уставни амандмани се не могу остварити непосредно.

Устав, што је новина у односу на решење у односу на претходни устав, разликује два поступка за промену устава. За први поступак је предвиђена институција обавезног уставотворног референдума, у другом случају Народна скупштина одлучује да ли ће акт о промени Устава ставити на потврђивање грађанима на референдуму. Народна скупштина је обавезна да стави на народно изјашњавање (референдум) акт о промени Устава ако се промена Устава односи на: 1) преамбулу Устава, 2) начела Устава, 3) људска и мањинска права и слободе, 4) уређење власти, 5) проглашавање ратног и ванредног стања, 6) одступање од људских и мањинских права у ванредном и ратном стању или 7) поступак за промену устава (Устав 2006, чл. 203. ст. 7).¹³ У свом мишљењу о Уставу Србије, Венецијанска комисија је упутила и примедбу да је „листа уставних промена које подлежу референдуму веома широка” (Evropska komisija za demokratiju putem prava 2007, 21), што јесте један од видова како би се очувала стабилност или чврстина устава. Изјашњавање грађана о акту о промени Устава мора се одржати најкасније у року од 60 дана од дана усвајања акта о промени Устава. Промена Устава је усвојена ако је за промену на референдуму гласала већина изашлих грађана (Устав 2006, чл. 203.

13 Наш устав не забрањује промену појединих делова Устава или онога што представља „језгро“ или начела устава. На пример, Устав Француске (1958) и Устав Италије (1948) забрањују промену републиканског облика владавине, док Устав Савезне Републике Немачке (1949) забрањује укидање федерације. У том погледу, нарочито је специфичан Устав Хрватске (чл. 135. ст. 2) јер забрањује удруживање са другим државама које би могле довести до „обнављања југословенског државног заједништва, односно неке балканске државног савеза у било ком облику.”

ст. 8). Међутим, правни оквир за одржавање референдума није био усклађен, јер је упркос препоруци Венецијанске комисије да се ова аномалија отклони, важио неуставан пропис донет још 1994. године (видети Радојевић 2021, 8)

Поступак промене Устава садржи и друге недостатке на које нам је пажњу скренула већ поменута Венецијанска комисија (Venecijanska komisija 2007, 20–21), само пар месеци након његовог доношења, али и наша стручна јавност. Поступак се сматра компликованим и ригидним, запажа се да није уређен институт јавне расправе, примедбе се односе и на то да је прекомеран број уставних одредби који подлеже потврђивању грађана на референдуму... Ове критика нису неуобичене и за друге европске уставне системе (види: European Commission for Democracy through law 2010, 6)

Уставни амандмани из 2022. године

Уставни амандмани, односно Акт о промени Устава (Акт о промени Устава 2021), усвојени су на референдуму од 16. јануара 2022. године. На овом референдуму одржаним у складу са новим прописом (Законом о референдуму и народној иницијативи 2022), забележена је најмања излазност у односу на резултате претходних шест народних изјашњавања одржаних од 1990. године. Иако је референдум био успешан, изнето је више приговора и критика (Радојевић 2022, 199–201). Већина примедби оспорава његов легитимитет и начин на које је вођена референдумска кампања. Друга врста приговора односи се на карактер или садржину уставних амандмана.

Стање у правосуђу је идентификовано као један од највећих проблема у изградњи владавине права и демократије, према анализама међународних организација и домаћих експертских удружења. Европска комисија за демократију путем владавине права (Venecijanska komisija) је у свом извештају о Уставу Србије из 2007. нарочито указала на проблем гарантовања независности судства. По мишљењу Венецијанске комисије, споран је начин именовања судија, у коме кључну улогу има парламент, што носи са собом опасност од политизације, али и други институти којима се јемчи ова независност (нпр. однос судства са другим гранама државне власти, неспојивост судијске функције). Продубљивању кризе у српском правосуђу је нарочито допринео реизбор судија (2009. године), где су се под велом реформе појавиле многе мане и показало на делу

мањкавост уставног оквира о положају правосуђа.¹⁴ Након избора 2012. године, нова влада је декларативно најавила измену Устава у делу о правосуђу, што је и прихваћено у Националној стратегији реформе правосуђа од 2013. године, а касније поновљено и у низу других докумената који су усвојени (Škero i Zdravković 2019, 7).

Хронолошки, поступак уставних промена је започео 2013. године, када је Министарство правде образовало Радну групу за израду анализе измене уставног оквира на основу Националне стратегије реформе правосуђа. Радна група је припремила извештај и доставила своје закључке 2014. године, о којима се повремено расправљало у наредне две године. Као важан моменат се издваја и то да је реформа правосуђа и неопходност да се њена независност обезбеди Уставом Србије уврштена у Акциони план за поглавље 23 у преговорима са Европском унијом од 2016. године, чиме је Србија преузела и међународну обавезу да изврши уставне промене. Након тога, од 2017. године наступа фаза званично названа консултативни поступак која се одвијала у оквиру Министарства правде до краја 2018. године. Консултативни процес осмишљен у виду дијалога са представницима правосуђа и стручне јавности наметнут је као супститут за јавну расправу и суштински је представљао два корака уназад у реформи правосуђа (Београдски центар за људска права 2017, 207–212), јер је показао и да постоје дијаметрално супротна схватања две стране о положају судске власти. Због једностраног приступа Министарства правде и покушаја наметања својих предлога, представници Друштва судија Србије, Удружења јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије, Удружење судијских и тужилачких помоћника и више невладиних организација напустили су консултације о изменама Устава Србије 2017. године. Министарство правде је кренуло другим путем, и у складу с тим припремило је четири верзије уставних амандмана у току 2018. године, при чему последња верзија није уливала наду да ће доћи до промена, јер су решења у овој верзији била лошија у односу на претходне и у нескладу са Акционим планом за поглавље 23 (видети Друштво судија Србије, 2018). Начин на који се одвијала припрема уставне реформе у овом периоду указивала је на то власт није била искрено заинтересована да обави овај посао на демократски начин и у што скоријем року (Hasanbegović 2021, 12–13). Носилац активности у припреми предлога за промену

14 Штета нанета тзв. реизбором била је огромна. Начело независности судске функције и сталности судијске функције били су урушени, а касније је држава морала да врати разрешене судије на посао и исплати вишемилионску одштету. Процена је да је из буџета исплаћено око 50 милиона евра на име одштете.

Устава било је Министарство правде које није идентификовано у Акционом плану, нити у позитивноправним прописима, као учесник у поступку уставне реформе.

Влада је поднела Народној скупштини Предлог за промену Устава 30. новембра 2018. године, а надлежни одбор (Одбор за уставна питања и законодавство) је усвојио овај предлог 14. јуна 2019. године. Поступак је практично обустављен, а у међувремену је наступила пандемија, ванредно стање и одржани су парламентарни избори. Након конституисања новог сазива парламента и избора нове владе, поступак је изнова покренут. Влада је усвојила нову стратегију реформе правосуђа за период 2020–2025. године, у а Ревидираном акционом плану за Поглавље 23 као оријентациони рок за промену Устава одређен је четврти квартал 2021. године. Предлог о промени Устава у делу о правосуђу у истом облику и садржини поново је достављен Народној скупштини почетком децембра 2020. године (Предлог за промену Устава Републике Србије, 2020). Пола године касније Народна скупштина је усвојила овај предлог.

Одбор за уставна питања и законодавство је донео Одлуку о покретању активности за промену Устава 16. априла 2021. године. Уместо консултација, сада су организована јавна слушања у највећим градовима (Београду, Крагујевцу, Нишу и Новом Саду). Влада је утврдила коначан Предлог за промену устава који је усвојила Народна скупштина 7. јуна 2021. године. На тај начин, окончана је прва а започела друга фаза у поступку промене Устава.

На предлог Друштва судија Србије и других удружења и невладиних организација, Одбор за уставна питања и законодавство је прихватио иницијативу да се формира Радна група за израду акта о промени Устава. Радна група, делом састављена од представника репрезентативних удружења судија и тужилаца и представника уставноправне струке, формирана је 23. јуна 2021. године. У погледу начина рада, састава и промптност са којом је радна група обавила израду Нацрта акта о промени Устава било је више примедби у стручној јавности (Београдски центар за људска права 2021, 174–175), али се ипак мора утврдити да је она сачинила знатно побољшани текст предлога уставних амандмана у односу на верзије Министарства правде из 2018. године.

Нацрт акта о промени Устава који је радна група доставила Одбору за уставна питања и законодавство, прослеђен је на мишљење Венецијанској комисији почетком септембра 2021. године. С обзиром на то да је Венецијанска комисија поднела примедбе на текст извештаја, коригован је Нацрт акта о промени Устава.

Уследило је и друго мишљење Венецијанске комисије у истом месецу, у октобру 2021. године (Evropska komisija za demokratiju putem prava 2021). Одбор за уставна питања и законодавство је утврдио Предлог акта о промени Устава 29. новембра 2021. године, о чему се и Народна скупштина изјаснила наредног дана. У Одлуци о акту о промени Устава садржан је и текст уставних амандмана. Истог дана донета је и Одлука о расписивању републичког референдума ради потврђивања Акта о промени Устава Републике Србије (Одлука о Акту о промени Устава 2021). Амандманима је дефинисан однос законодавне, извршне и судске власти (Амандман I у вези са чл. 4. Устава), положај судова и јавних тужилаштва (Амандман IV–XXVIII у вези са чл. 142–165), начин одлучивања у Народној скупштини (Амандмани II и III у вези са 99. и 105. Устава) и избор и именовање судија Уставног суда (Амандман XXIX у вези са чланом 172. Устава)¹⁵.

Стручна јавност подељена је у оцени уставних промена. Са становишта нормативне технике, позитивно је то да су уклоњене „несистематичне, недоследне, делимично пренормиране и делимично поднормиране” одредбе о правосуђу. Део стручне јавности који је подржао амандмане сматра да се њима стварају институционалне претпоставке за независно и самостално правосуђе. Изменама устава отклоњена је могућност Народне скупштине да остварује директан утицај на избор носилаца судске власти и тужиоце. Народна скупштина више неће имати могућност да бира судије на пробни мандат¹⁶ и врши први избор председника судова. Такође, није прихваћена идеја о конституционализацији Правосудне академије или посебне школе за судије, ојачане су статусне гаранције независности, а еснафска већина (судија и тужилаца) је у саставу одговарајућих савета (Високог савета судства и Високог савета тужилаштва). У оквиру начела Устава измењена је одредба о подели власти, при чему је ревидиран само став 2. члана 4. који *ex nunc* гласи да се „однос три гране власти заснива [...] на међусобном проверавању и равнотежи” (Амандман I). Измену ове уставне одредбе иницирала је Венецијанска комисија још 2018. приликом анализе једног од нацрта промене устава (Друштво судија

15 Ради се о терминолошкој промени услед преименовања највишег суда у земљи.

16 Амандманима је и укинут „пробни рад”, односно први избор судија на мандат од три године (Амандман VIII). На основу Уставног закона за спровођење уставних амандмана Високи савет судства је донео одлуку у марту 2022. године да се изабране судије на пробни период од три године (484 судије) сматрају изабраним на сталну функцију. Исто правило примењује се и на тужиоце (Амандман XXI).

Србије 2018, 458–459), сугеришући да израз „контрола” може да доведе до „политичке контроле над судством”, односно да се тумачи и тако да извршна и законодавна власти имају могућност контроле над судском влашћу. Венецијанска комисија је, том приликом, предложила да се у тексту Устава користе речи „принцип кочница и равнотеже“ (*checks and balances*), али је у редакцији амандмана одлучено да је духу нашег језика и смислу погодније истаћи да су власти у узајамној равнотежи и међусобном проверавању.

Улогу Народне скупштине преузео је Високи савет судства, као кључно тело које одлучује и избору и положају судова и председника судова (Амандман X у вези са чл. 150 Устава). У Високом савету судства чија су овлашћења проширена већину чине судије. Амандманима је коригован и назив највишег суда у земљи, тако да се враћа његово „старо име” – Врховни суд Србије. Мења се и назив за носиоце тужилачких функција, највише јавно тужилаштво гласи Врховно јавно тужилаштво, на чијем челу је Врховни јавни тужилац (раније: Републички јавни тужилац), а осим њега функцију јавног тужилаштва обављају и главни јавни тужиоци (претходно: јавни тужилац) и јавни тужиоци (претходно: заменици јавних тужиоца).

С друге стране, једна од примедби односила се и на то да је пропуштена прилика да се у оквиру ових парцијалних измена поправе и други делови Устава. Предмет друге врсте критика је процедура уставотворних промена, о чему је већ било речи, а затим и недостаци у садржини амандмана. На пример, начин избора чланова и састава Високог савета судства могли су бити и на другачији начин уређени, тако да репрезентују различите нивое правосудне власти. У предлозима невладиних организација било је и решења о прецизнијем дефинисању положаја Високог савета судства као државног органа. И даље је остало по страни уређивање финансирања судства (буџетска аутономија), јер одређена овлашћења нису пренета у надлежност Високог савета судства.

Народна скупштина, која је изгубила овлашћење да врши директан избор судија, и даље задржава „контролни пакет акција” јер бира четири од 11 чланова Високог савета судства из редова твз. истакнутих правника на предлог надлежног одбора Народне скупштине. У недостатку јасних критеријума, претпоставка је да ће политичка подобност „истакнутих правника” бити опредељујући разлог којим ће се руководити парламент приликом њиховог именовања, а да ће њихов глас у Високом савету судства бити пресудан приликом одлучивања. На тај начин, Народна скупштина

може опструисати рад Високог савета судства, изузев ако законом не буде спроведена идеја о квалификованој већини за доношење одлука.

Према Амандману XIII избор чланова Високог савета судства из реда судије уређује се законом (чл. 151. ст. 2. Устава). Без обзира на то што устав треба да садржи опште одредбе и да не буде обиман акт, енонсијација његових одредби која служи изреченом циљу није добар рецепт у свим приликама. Оправдана је бојазан, имајући у виду нашу праксу, да законска разрада може деформисати и нарушити прокламована уставна начела. Нарочиту забринутост је изазвала и одредба којом је „забрањено политичко деловање судија“ (Амандман X у вези са чл. 148. ст. 4). У претходним скупштинским сазивима могли смо приметити прозивање представника судске власти који су се усудили да критички расправљају о стању у српском правосуђу. Појединци су били и на мети таблоида, што је јавност уверавало у то да се користе различита средства притиска на судску власт. Због тога је овако екстензивна одредница у амандману погодна за злоупотребе и кажњавање неподобних судија.

Непознаница је како ће се амандмани „оживотворити“ у пракси, спровести кроз нове законе и подзаконске прописе у наредном периоду. Песимисти објашњавају да је степен уставне и правне културе веома низак, да је неповерење грађана у правосуђе на високом нивоу док су истовремено исказали и незаинтересованост за исход референдума у јануару 2022. године. Многим одредбама у амандманима није било место, јер не чине оно што је у науци уставног права познато као *materia constitutionis*. Основна замерка је магистрално решење да скупштина изгуби своје право да бира судије и тужиоце, јер тиме нестаје и могућност да врши њихово делотворно „проверавање“.

Нова решења могу одвести судску власт у другом правцу. Судије неће више бирати друга власт, већ она сама, а то нас опомиње на другу врсту опасности од стварања судске олигархије, интересно повезаних котерија, отуђених од сваке одговорности. И судије су људи, па нису имуни на корупцију или друге материјалне или психолошке погодности које власт нуди (Van Kanegem 2021, 212–213), а наши уставни амандмани не гарантују да ће највиша места у правосуђу места заузети стручне и професионалне судије.

Коначно, на непогодно земљиште су пресађени високи уставни стандарди о независности судске власти. У овдашњем амбијенту то може само увећати несклад између фактичког и формалног устава, јер како је Медисон тврдио „пуко на папиру одређивање уставних

граница између различитих грана власти не представља довољну заштиту од посезања за туђим правима“ (Hamilton, Medison, Džej 1981, 339). Присетимо се и да писано право није довољна заштита од непредвидљиве ђуди историје. С циљем да спречи грађански рат, у Сједињеним Америчким Државама је усвојен амандман о заштити институције ропства 1861. године (Chemerinsky 1998, 1563).

ЗАКЉУЧАК

Не постоји стандардни модел промене устава, нити јединствено становиште о уставним амандманима. У складу са традиционалним схватањем, уставни амандмани би требало да представљају само допуну устава, акт његовог усклађивања са стварношћу, начин да се он прилагоди новим околностима, инструмент да се уравнотежи стабилност са захтевом за промену (Chemerinsky 1998, 1561). Такво схватање било је заступљено у Сједињеним Америчким Државама приликом израде и доношења Устава из 1787. године, као и приликом његовог новелирања посебном техником. Остављајући по страни расправе, приступ је и анахрон, јер је пракса показала у већини савремених уставних система да амандмани јесу и метод за измену устава, задирање у оно што се сматра његовим језгром и најважнијим одредбама (начелима). Другу технику чине измене и допуне устава путем доношења нарочите врсте закона (уставних закона).

У Србији, важећи устав регулише процедуру своје промене, не правећи разлику у садржинском нити у формалном погледу између делимичне и потпуне ревизије. Устав из 2006. године садржи формална ограничења за своју промену припадајући кругу релативно чврстих устава. Аргумент за овакву констатацију налазимо у чињеници да се већина његових одредби мења по отежаном поступку са подршком две трећине од укупног броја посланика у парламенту и обавезним референдумом. Иницијатива за покретање процедуре ревизије припада државним органима (председник Републике, Влада, одређен број посланика у Народној скупштини) и бирачима. Народна скупштина се кваликованом већином народних посланика изјашњава два пута о промени Устава – о предлогу за промену и о предлогу акта о промени, а трећи пут констатује да је акт о промени Устава прихваћен на републичком референдуму. У поступку који не захтева расписивање обавезног референдума, промена Устава је усвојена изгласавањем у Народној скупштини, изузев ако парламент не одлучи да акт о предлогу устава стави на

народно гласање. Иако је парламент формално везан предлогом за промену Устава, он има водећу улогу у обликовању амандмана. Иако овај део поступка није уређен прописима, као што су примећени и други недостаци у регулисању процедуре уставне ревизије, они се попуњавају и обичајима који важе у парламентарној пракси других земаља и прихваћеним стандардима које је кодификовала и Венецијанска комисија.

По први пут у новијој историји Србије, амандмани на Устав су усвојени 2022. године. Том приликом парцијално је измењен и допуњен Устав, у делу одредби о правосуђу. Амандманима од I до XIX стварају се основе за реформу правосудног система, које би требало да се разраде посебним прописима о правосуђу. *Ratio* уставних промена из 2022. године сажима се у разлозима формалноправне и правнополитичке природе. Србија је усвајањем уставних амандмана испунила међународне обавезе на које се обавезала и својим стратешким документима и ускладила свој уставноправни оквир са европским стандардима у области правосуђа. Амандманима је отклоњена и критика да је у уставни систем институционално уграђена политизација судства и тужилаштва приликом избора њених носилаца. Народна скупштина је изгубила своју „претерану улогу” у именовању на функције у правосуђу. Независност судства је додатно ојачана гарантовањем других јемстава. Салве похвала пратиле су и речи покуде. О Амандманима I–XXIX на Устав, у духу предрасуде да се никад не зна какве ће закључке правници донети, заступљена су опречна тумачења и критике.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Акт о промени Устава, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 115/21.
- Бо, Оливије. 2016. Држава и њена власт. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник.
- Вучић, Оливера. 1995. Промена и трајање устава. Београд: Досије.
- Друштво судија Србије. 2018. Сведочанство припреме за промену Устава од 2006. године и струк., Београд: Друштво судија Србије.
- Закон о референдуму и Народној иницијативи, „Службени гласник РС”, 111/21 и 119/21.
- Јовичић, Миодраг. 2006. Изабрани списи, књига 3, Устав и уставност: О Уставу. Београд: Правни факултет Универзитета у Београд,

- Службени гласник.
- Марковић, Ратко. 2007. „Устав Републике Србије од 2006. – критички поглед.” У Устав Србије – критичка анализа, ур. Ратко Марковић и Драгутин Брчин, 9–55, Београд: Београдски форум за свет равноправних.
- Марковић, Ратко. 2013. Уставно право, седамнаесто осавременењено и исправљено издање. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Одлука о проглашењу Акта о промени Устава, „Службени гласник РС”, бр. 16/22.
- Одлука о прихватању Предлога за промену Устава Републике Србије, „Службени гласник РС”, бр. 58/21.
- Одлука о расписивању републичког референдума ради потврђивања Акта о промени Устава Републике Србије, „Службени гласник РС”, бр. 115/21.
- Петров, Владан, и Симовић, Дарко. 2018. Уставно право. Београд: Службени гласник.
- Пословник Народне скупштине, „Службени гласник РС”, бр. 20/12.
- Радојевић, Мијодраг. 2021. „О природи референдума – с посебним освртом на законодавна решења у Србији и Републици Српској.” Правна ријеч – часопис за правну теорију и праксу XVIII (64): 53–72.
- Радојевић, Мијодраг. 2022. „Референдуми у Србији – између народне воље и манипулације.” Национални интерес 41 (1): 185–210. doi: 10.22182/ni.4112022.9.
- Устав на Република Македонија, „Службен весник на РМ”, бр. 52/91.
- Устав СФРЈ, „Службени лист СФРЈ”, бр. 14/1963, 18/67, 55/68, 4/69, 25/70, 29/71, 51/71, 71/72 и 5/73.
- Устав СФРЈ, „Службени лист СФРЈ”, бр. 9/74, 38/81, 87/81, 70/88, 71/88 и 57/89.
- Устав Републике Србије, „Службени гласник РС”, бр. 1/90.
- Устав Републике Србије, „Службени гласник РС”, бр. 98 од 10. новембра 2006, 115 од 30. новембра 2021 – Амандмани I–XXIX и 16 од 9. фебруара 2022.
- Akimovski Maletić, Iskra. 2017. „Ustavne promene u Makedoniji – više od dve decenije.” U *Nauka, bezbednost, policija – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 22 (3): 47–66. doi: 10.5937/nabepo22-15508
- Anić, Šime, Klaić Nikola, i Domović Želimir. 1998. *Rječnik stranih riječi: tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*. Zagreb: Sani-plus.
- Dixon, Rosalind. 2011. “Constitutional amendment rules: a comparative perspective.” In *Constitutional comparative law*, eds. Tom Ginsburg,

- and Rosalind Dixon, 96–115. Chicago: Edward Elgar Publishing Limited.
- Dorđević Jovan, 1991. „Teorijske osnove promene ustava.” U *Aktuelni problemi ustava i ustavnih promena*, ur. Miodrag Jovičić, 19–30. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Chemerinsky, Erwen. 1998. “Amending the Constitution.” *Michigan Law Review* 96 (6): 1561–1576.
- Fridrih, Karl. 1996. *Konstitucionalizam (ograničavanje i kontrola vlasti)*. Podgorica: CID.
- Goldsworthy, Jeffrey. 2010. *Parliamentary Sovereignty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamilton, Aleksander, Medison, Džejms, i Džej, Džon. 1981. *Federalistički spisi*. Beograd: Radnička štampa.
- Hasanbegović, Jasminka. 2021. „Može li promena Ustava da promeni srpsko pravosuđe nabolje?” U *Pravno-političke rasprave o pravosuđu*, ur. Miodrag Jovanović, 7–16. Beograd: CEPRIIS.
- European Commission for Democracy through law (Venice Commission). *Report on Constitutional amendment*, CDL-AD(2010)001, Strasbourg, January 19 2010, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=cdl-ad\(2010\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=cdl-ad(2010)001-e), last accessed May 4 2022.
- European Commission for Democracy through law (Venice Commission), European Commission for Democracy through law (Venice Commission), *Compilation of Venice Commission opinions – Concerning Constitutional for Amendming the Constitution*, CDL-PI(2015)023, Strasbourg, December 22 2015, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2015\)023-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2015)023-e), last accessed May 4 2022.
- European Commission for Democracy through law (Venice Commission), Opinion on the draft amendments to the constitutional provisions on the judiciary, adopted by the Venice Commission at its 115th Plenary Session (Venice, 22–23 June 2018), CLD-AD(2018)011, Strasbourg, June 25 2018, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2018\)011-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2018)011-e), last accessed May 5 2022.
- Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija). *Mišljenje o Ustavu Srbije*, CDL-AD(2007)04. Strazbur, 19. mart 2007, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)004-srb](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)004-srb), последњи приступ 3. мај 2022.
- Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija), *Hitno mišljenje o revidiranom nacrtu Amandmana na ustavne odredbe koje se tiču pravosuđa*, CDK-PI(2021)019, Strazbur, 24.

- novembar 2021, [https://www.sudije.rs/Dokumenta/Objave/2021%2011%2024%20Hitno%20Mi%C5%A1ljenje%20Venecijanske%20komisije%20o%20Nacrtu%20amandmana%20na%20Ustav%20RS%20\(prevod%20JAS\).pdf](https://www.sudije.rs/Dokumenta/Objave/2021%2011%2024%20Hitno%20Mi%C5%A1ljenje%20Venecijanske%20komisije%20o%20Nacrtu%20amandmana%20na%20Ustav%20RS%20(prevod%20JAS).pdf), последњи приступ 5. мај 2022.
- Mikić Vladimir. 2016. „Redovna ustavna revizija kao iznevereni društveni imperativ u Republici Srbiji.” *Pravni život* LXV (12): 611–625.
- Petrov, Vladan. 2017. „Ustavotvorne i revizione procedure u postkomunističkoj Srbiji – bilans i pogled napred.” U *Reviziona vlast u Srbiji – proceduralni aspekti ustavnih promena*, ur. Edin Šarčević i Darko Simović, 13–35. Sarajevo: Fondacija Centar za javno pravo.
- Petrov, Vladan. 2021. „Postupak za promenu Ustava Republike Srbije u 'Venecijanskom ogledalu'.” U *Primena prava i pravna sigurnost – Zbornik radova 34. susreta Kopaoničke škole prirodnog prava Slobodan Perović*, ur. Jelena S. Perović Vujačić, Tom 3. Beograd: 491–507.
- Simović, Darko. 2017. „Ustavna rigidnost u Republici Srbiji – uzroci i posledice.” *Pravni život* LXVI (12): 615–630.
- Stojanović, Dragan. 2000. *Ustavni amandmani*. Niš: Pravni fakultet u Nišu, Institut za pravna i društvena istraživanja.
- Subotić, Dragan. 1995. *(Kon)federalizam u Jugoslaviji 1918–1990*. Beograd: Institut za političke studije.
- Škero Petrović Vida, i Zdravković Ana. 2019. *Procedura predlaganja ustavnih amandmana*. Beograd: Crta.
- The Fundamental Law of Hungary, Decembar 23 2020, <https://www.parlament.hu/documents/125505/138409/Fundamental+law/73811993-c377-428d-9808-ee03d6fb8178>, last accessed May 2 2022.
- Ustav Republike Hrvatske, „Narodne novine”, br. 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.
- Ustav Crne Gore, „Službeni list CG”, br. 1/2007 i 31/2013 – Amandmani I–XVI.
- Van Kanegem, Raul. 2021. *Sudije, zakonodavci i profesori prava – poglavlja evropske pravne istorije*. Podgorica: CID.
- Vergotini, de Đuzepe. 2013. *Uporedno ustavno pravo*. Beograd: Službeni glasnik.

Mijodrag Radojević

Institute for political studies, Belgrade

AMENDMENT AND CHANGE OF THE CONSTITUTION

Resume

The rule that there is no limited term applies to the constitution. However, it has to be adjusted from time to time, which means that it needs to be revised. In order to preserve constitution in the form in which it was adopted, the technique of amendment was invented in the United States. Legal norms in the form of codices are added to the Constitution. In that way, the Constitution has not been formally changed, but it has been modernized. It is precisely these amendments that are credited with preserving the longevity of the United States Constitution. In other constitutional systems, constitutional amendments have different meanings. They represent not only addition, but also alteration that substantially correct the original constitutional text. Such a practice was applied in Yugoslavia during the adoption of amendments to the Constitutions of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia from 1963 and 1974. The constitutional amendments were implemented for the first time in the Republic of Serbia in 2022. A previous attempt to pass an amendment in 1992 was unsuccessful because the referendum was not valid. The 2022 amendments reform the position of the judiciary. The most significant consequence is that the National Assembly no longer has the right to elect judges. In addition, other guarantees for the independence of the judiciary have been regulated. The Venice Commission was consulted in the process of adopting the amendments. The preparation took a long time, until a certain consensus was reached with the representatives of the relevant associations of judges and prosecutors. However, there are a number of objections. Critics say one of the main obstacles will be a lack of social and political assumptions. The application of new constitutional provisions and laws may further indicate a discrepancy between the formal constitution and the de facto constitution.

Keywords: constitutional revision, referendum, National Assembly, judiciary, prohibition of changing the constitution

* Овај рад је примљен 1. маја 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године

УДК 331.101:177]:141.82

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.3>

Прегледни рад

Стеван Салатић*

Факултет политичких наука, Београд

ПРАВДА И ЕКСПЛОАТАЦИЈА КОД АНАЛИТИЧКИХ МАРКСИСТА – ОДРИЦАЊЕ ОД „ФЕТИШИЗАЦИЈЕ РАДА”**

Сажетак

Мјесто на коме школа аналитичког марксизма значајно одступа од учења класичног марксизма јесте у схватању шта рад представља за животе људи. Класични марксисти су били и сувише заокупљени радом. Рад је био основно мјерило свих осталих теоријских категорија. Сам појам експлоатације у класичном марксизму одређује постојање најамног рада као инхерентно неправедно. Експлоатација изведена из марксистичког теоријског крила има искључиво техничку природу. Ремер инсистира на једном потпуно другачијем појму експлоатације који има искључиво дистрибутивне одлике и који не фетишизује рад као једино мјесто гдје се експлоатација може догодити. Своју дефиницију експлоатације Ремер приближава Ролсовој када каже да је експлоатисана она друштвена група којој ће бити боље уколико повуче свој *per capita* удио у спољним ресурсима него ли да игра капиталистичку игру. Ова дефиниција има доста сличности са Ролсовом дефиницијом експлоатације као неправичног коришћења слабе преговарачке позиције неких чланова друштва у процесу расподеле. Школе либералног егалитаризма и аналитичког марксизма говоре на сличан начин о појму експлоатације.

Кључне ријечи: експлоатација, правда, рад, аналитички марксизам, класа, морал, Ролс, Ремер, класа

* stevan.salatic@yahoo.com.

** Истраживање које је представљено у раду спроведено је за потребе израде докторске дисертације аутора.

АНАЛИТИЧКИ МАРКСИЗАМ – МАРКСИЗАМ У КАПИТАЛИСТИЧКИМ ОКВИРИМА

Према ријечима Ерик Олин Вraјта (Wright 1994, 179–182) аналитички марксизам као теоријски конструкт се јавља крајем седамдесетих година унутар школе која се назвала научни марксизам. Унутар научног марксизма марксистичким постулатима се приступало објективно, а не догматски као што је био случај са практичним марксизмом. Научни марксисти су сматрали да изражено подозрење јавности према марксизму је израз немогућности постојећих марксистичких схватања да одговоре на проблеме савремености. „Мотивација за покушај ослобађања марксизма овог терета је било вјеровање да темељне идеје марксизма, отјеловљене у концепту класе, експлоатације, теорије историје, капитализма, социјализма итд. су остале темељне за било који прогресивни политички пројекат” (179–180). Вraјт такође истиче (180) да је аналитички марксизам као самосталан теоријски правац настао 1979. године када је група теоретичара на челу са Г. А. Коеном и Џоном Елстером организовала конференцију у Лондону на којој је разматрано о више теоријских проблема савременог марксизма. Овај догађај је убрзо прерастао у годишње окупљање чији је циљ био процијенити евентуалне напретке у домену развоја већ тада анахроне научне дисциплине.. Вraјт истиче (180) како је први пут израз „аналитички марксизам“ споменут 1986. године у наслову једне публикације састављене од есеја написаних од стране групе аутора који су придонијели раду лондонске конференције о савременом марксизму. У те ауторе убрајамо: Г. А. Коена, Џона Ремера, Роберта Ван дер Вина, Сема Болса, Ерика Олин Вraјта, Хилера Штајнера и Пранаба Бардана. Закључци рада лондонске конференције указивали су на чињеницу да у условима савремености марксизам не може бити јединствена теорија, јасно одређена и издиференцирана, већ је неопходна реформа унутар саме марксистичке мисли. Марксизам захтијева, сматрали су аналитички марксисти, методолошку хетерогеност када расправља о својим основним поставкама као и веће разумијевање када је у питању теоретисање са основним концептима либералне државе која је тих година била доминантан и теоријски и практични постулат.

Спектар тема којима се бавила група теоретичара названа аналитички марксисти био је прилично широк. Или како каже Вraјт: „током петнаестогодишњих сусрета, расправљало се о темама као што су значај концепта експлоатације, методолошки

индивидуализам, природа економских криза у напредном капитализму, етичка криза „капитализма пристанка одраслих“, значај класне борбе за историјску традицију, марксизам и феминизам, економска изводљивост реформе државе благостања кроз систем безусловних грантовских прихода за све грађане” (180–181). Готово ни на једној од поменутих тема група није остварила идејни консензус али је управо „темељна, теоријска и политичка разлика, то што је ујединило ову групу теоретичара и дефинисало темељно средиште аналитичког марксизма” (181). Можда најзначајнији аргумент који аналитички марксизам теоријски веже за традиционални маркизам јесте кључна нормативна марксистичка орјентација. У својим теоријским подухватима аналитички марксисти су посвећени вриједностима једнакости, људског достојанства и слободе. Управо су ове вриједности покретачка снага класичног марксизма. Иако аналитички марксизам у своме развоју постаје склон неким концепцијама демократског, егалитарног социјализма, као институцијалног механизма за промоцију поменутих вриједности, ипак сама нормативна поставка ових вриједности у средиште проучавања аналитичког марксизма је искључиво марксистичка.

Представници аналитичког марксизма имали су различита виђења његовог теоријског одређења. За Џона Елстера, за кога су најзначајни представници овог правца били Џон Ремер и Г. А. Коен, „строгоћа и јасност билу су основни принципи овог теоријског правца” (Lebowitz 1988, 191). Ерик Олин Врајт је сматрао да је „централна интелектуална нит (аналитичког марксизма) системско испитивање и појашњавање основних марксистичких концепата и њихова реконструкција у више кохерентној теоријској структури” (Wright 1985, 2). За Џона Ремера, најистакнутијег представника овог правца, „аналитички, софистицирани марксизам је трагање за савременим средствима логики, математике и модел за изградњу посвећен потребама апстракције у потрази за основама марксистичког просуђивања и недогматском приступу марксизму” (Roemer 1986, 1–2).

Након пада „практичног” комунизма и слома комунистичких режима Источне Европе сматрало се да су идеје Карла Маркса апсолутно одбачене и означене као декадентан облик политичког промишљања. Управо оних година када су књиге Карла Маркса спаљиване у Источној Европи, управо та дјела су своју апсолутну актуелизацију доживјеле у Западној Европи. Свој рад аналитички марксисти су поред класичног марксистичког стваралаштва

темељили на стваралаштву либералног егалитаризма и концепта либералне правде. Иако су знали препознати преданост једнакости у дјелима либералних егалитариста, аналитички марксисти су овој школи замјерали недовољну истрајност на овом темељном филозофском појму – појму једнакости. Наиме, аналитички марксисти су либералне егалитаристе критиковали да се залажу само за успостављање формалне једнакости у виду једнакости могућности и гарантовања грађанских и политичких права свим члановима друштва, док су апсолутно занемарили проблем неједнакости приступа јавним ресурсима. Ролс и Дворкин, иако су били предани концепту остваривања друштвене једнакости, правили су одређена ограничења у погледу средстава која су дозвољена како би се друштвена једнакост остварила. И Ролс и Дворкин били су против ограничавања грађанских слобода како би се исправиле материјалне неједнакости у друштву. Због тога и Ролсово залагање за успостављање правила лексичког приоритета по коме принцип слободе, као први принцип правде, има примат у односу на принцип разлике.

Аналитички марксисти своју приврженост Марксу показивали су селективно. Унутар школе нити један теоретичар није био спреман да брани марксизам на начин на који су остале школе браниле овај теоријски конструкт, односно није било покушаја одбране марксизма као свеобухватне доктрине. Нико од представника школе није био спреман да брани Марксово учење познато као „историјски материјализам” односно учење о неминовности пролетерске револуције која ће резултирати рушењем капиталистичког система. Аналитички марксисти су размишљали о имплементацији Маркових идеја унутар постојећег капиталистичког система. Оно чиме се аналитички марксизам одликовао било је враћање оригиналним Марковим идејама, јасно одбацујући цијело марксистичко, интерпретативно завјештање. Аналитичке марксисте је интересовао „изворни Маркс” а не његови интерпретатори, настављачи и ученици. Најзначајнија идеја коју је школа аналитичког марксизма преузела из Маркових радова јесте Маркова поставка о економској бази као средишту и основном покретачу и мотору свих друштвених промјена.

Одбацујући идеју о историјској неминовности пропасти капитализма, изражену кроз Марксово учење о „историјском материјализму”, аналитички марксисти су се нашли пред задатком како објаснити да је социјалистичко друштво пожељније него што је то капиталистичко друштво. Радничка класа у капиталистичком

производном систему није осиромашила већ је њен социјални статус побољшан. Задатак аналитичких марксиста управо је био, на рационалистичким темељима, показати припадницима радничке класе да је „социјалистичко друштво пожељније – слободније, праведније или демократичније – од данашње државе благостања. Другим ријечима смрт ‘научног марксизма’ као теорије историјске неминовности помогла је рађању марксизма као нормативне политичке теорије” (Кимлика 2009, 191). Данас се теоријска левница увелико одриче идеја марксизма, проглашавајући га теориским подухватом на самрти. Разлог томе јесте неспособност основних марксистичких аргумената да одговоре на промјене у свијету и на генерално разумијевање свијета. Врајт каже: „како би се ревитализовао марксизам и признала његова теоријска снага, марксизам мора ентузијастично прихватити најсофистицираније алате савремене друштвене науке” (Wright 1994, 196).

ЕКСПЛОАТАЦИЈА – ОД МАРКСА ДО РОЛСА

Питање експлоатације представља један од основних појмова класичног марксизма. Експлоатација је према марксистичком учењу парадигма неправде (Кимлика 2009, 202). Либерални концепти правде дозвољавају слободну продају и куповину рада а тај процес представља извориште за експлоатацију, сматрали су класични марксисти. Сам изворни појам експлоатације одише неправдом. У свом етимолошком значењу експлоатација значи неправедно искориштавање другог. У марксистичком учењу за експлоатацију се каже да представља неправедан пренос вриједности настао на бази производње са радника на капиталисту само по основи власништа над средствима за производњу. Ова врста експлоатације се назива техничком дефиницијом експлоатације и она је средишња тачка класичног марксистичког учења.

„У тој техничкој употреби експлоатација означава специфичну појаву када капиталиста присваја више вриједности из рада свог радника (у виду производних добара) него што је том раднику плаћено за његов рад (у виду најамнине). Према класичној марксистичкој теорији, капиталисти запошљавају раднике само када могу да добију тај „вишак вриједности“, па тако овај експлоататорски пренос вишка вриједности од радника ка капиталисти постоји у свим најамним односима. За ову техничку дефиницију експлоатације понекад се каже да има више научни него морални значај” (203).

Овако постављена теорија експлоатације одише помало либертаријанским призвуком. Наиме, она претпоставља да је једино радник стопостотни власник готовог производа. Радник, по техничкој теорији експлоатације, дакле према послодавцу наступа као продавац готовог производа, а послодавац треба за производ да му плати онолико колико кошта радников рад, тј. његово радно вријеме.

„Капиталистичка куповина времена рада радника за најамнину изражава се одређеним бројем радних сати. Дужина радног дана већа је од броја радних сати. Капиталиста одузима трошкове константног капитала (машине амортизације, простор и сирови материјали), и остаје са позитивном сумом вриједности у облику профита” (2003). Маркс овај процес описује као присвајање вишка вредности и дефинише као техничку експлоатацију радника од стране капиталиста.

С друге стране Џон Ролс у своме дјелу „Теорија правде” располаже са потпуно другачијом дефиницијом експлоатације. Вил Кимлика ову Ролсову дефиницију објашњава на следећи начин: „надарена особа неправично искоришћава ненадарене ако њихову слабу преговарачку позицију користи да би остварила неједнак удио у ресурсима, који није оправдан по начелу разлике” (202). Ролсово схватање експлоатације има морални значај јер саму чињеницу преноса вишка вриједности са радника на капиталисту не сматра експлоатацијом већ дозвољава најамни рад, за који каже да није инхерентно неправедан као што су то сматрали марксисти. Неправедност најамног рада се по Ролсу постоји само ако се преносом вишка вриједности са радника на капиталисту крши други принцип правде, односно ако су радници приморани да, по њих, неправедним условима раде за капиталисту.

Техничка дефиниција експлоатације изведена је на следећи начин:

1. Само рад и радник стварају вриједност.
2. Капиталиста добија дио вриједности производа.

Према томе,

3. Радник добија мање вриједности од оне коју ствара.
4. Капиталиста добија дио вриједности коју ствара радник.

Према томе,

5. Капиталиста експлоатише радника” (Cohen 1988, 214).

Овако постављена теорија експлоатације обавијена је искључиво либертаријанским етосом и истиче принцип самопосједовања радника као кључни. Укратко ћу објаснити овај

феномен. Ако узмемо у анализу техничку дефиницију експлоатације, примјетићемо да ова дефиницаја експлоатисаним сматра само раднике који раде на туђим средствима за производњу. Рад је, дакле, дејство човјека, а производе које човјек произведе нико од њега не смије да отуђи. По овој дефиницији, све друштвене групе које не раде на туђим средствима за производњу: незапослене друштвене групе, инвалиди, жене домаћице, дјеца итд. не припадају групи експлоатисаних. Уколико експлоатацију сведемо само на пренос вишка вриједности а не посматрамо је у ширем смислу дистрибутивне правде, онда ова техничка дефиниција на којој инсистирају марксиста апсолутно губи своју моралну снагу.

Доприноси „теорије економске правде” Џона Ремера

Аналитички марксиста Џон Ремер је теоретичар који је у последње три деценије значајно допринио изучавању широког спектра тема из области моралне и политичке филозофије. У своје двије најзначајније књиге “A General Theory of Exploitation and Class” (1982) и “Theories of Distributive Justice” (1996) дао је значајан допринос теоријама економске правде и учинио значајан допринос заокружењу аналитичког марксизма као засебног теоријског правца. Овај теоретичар тематски је веома широк; бавио се проучавањем широког спектра тема: „Ероуова теорема, теорија преговарања, теорија друштвеног уговора по питању економских ресурса, утилитаризам, примарна добра и систем функционисања, неолокизам и самопоосједовање, једнакост богатства против једнакости ресурса...” (Valentine 1997, 795). Ипак, тема којом се Ремер највише бавио, а која је нама најзанимљивија, јесте теорија експлоатације.

Књига Џона Ремера “A General Theory of Exploitation and Class” (1982) представља његово најзначајније дјело у коме је на најбољи начин објаснио своје виђење неких економских појмова, својствених за проучавање марксизма, прије свега појма експлоатације. Књига одступа од дотадашњег техничког схватања експлоатације, заснованог на преносу вишка вриједности са радника на капиталисту, и даје потпуно ново схватање овог појма које се изводи из искључиво либералних премиса и на аналитичан начин. Своју књигу Ремер започиње у предговору ријечима:

„Ова књига је настала, у извјесној мјери, независно од воље њеног аутора. Питање које је првобитно изазвало студију било је: како марксизам објашњава очигледне класне феномене и политичко понашање социјалистичких земаља? Ово питање је

постављано од стране многих а за мене је постало занимљиво током ратова шездесетих година али је постало незаобилазно током рата Вијетнама и Кине 1979. године. Ове двије земље су прошле све тестове и оквалификоване су као социјалистичке државе, чији је главни задатак борба против капиталистичких и империјалистичких антагониста, која се води од стране комунистичке партије. Али је веома тешко разумјети како двије социјалистичке земље могу водити рат једна против друге, ако узмемо у обзир марксистичке теорије... Мислим да свака озбиљна процјена мора закључити да унутар марксистичке традиције мора бити изграђен радикално нови прилаз методи историјског материјализма како би се омогућила корисна и убједљива анализа економског и политичког понашања социјалистичких држава. Без тог новог развоја, марксизам ће атрофирати као друштвена наука, постајући теорија само за историјска изучавања, на начин како је у историју отишао и већи дио западне друштвене науке” (Roemer 1982, 6).

Ремер, дакле, већ на почетку књиге себи даје велики задатак: објаснити на који се начин марксизам може носити са новим идејама западне политичке мисли које су тих година објашњавале основне марксистичке категорије на неки други начин. Иако је у предговору дао себи у задатак да одговори на питање зашто социјалистичке земље ратују једна против друге, Ремер на ово питање није успио дати одговор. Умјесто тога у књизи “A General Theory of Exploitation and Class” дао је одговор на можда још значајније питање: питање класа и експлоатације у модерном социјализму.

Ремер на почетку књиге говори о економским односима који постоје у капитализму којима се ми свакодневно служимо. У анализи Ремеровог дјела Тронд Петерсен види те односе на следећи начин:

„Сваки члан друштва посједује исти број неутуђених производних средстава. Дакле сви посједују своју радну снагу и њене производе, а рад је хомогенизован. Агенти се разликују само у приступу средствима за производњу. Неки агенти имају веома много средстава за производњу а неки располажу имовином веома занемарљиво. Циљ агената јесте да минимализују количину времена потребну за рад. Идеја која стоји иза овог понашања се састоји у чињеници да сви агенти презиру рад и нико од њих није привучен претјераном луксузу. Описани ниво онога што људи сматрају довољним за живот за Ремера представља историјску датост и није предмет теоретисања. Ремер сматра да за некога довољно може бити шоља пиринча дневно док је за некога довољно представљају луксузне куће, базени и аутомобили” (Petersen 1984, 324–325).

Ремер објашњавајући своје схватање економске правде води кроз различите историјске епохе, показујући на који начин су у којој епохи економски односи и односи експлоатације били постављени. Прва епоха а којој говори је епоха феудализма. Економске односе у епохи феудализма Ремер (1982, 27–55) види на следећи начин. Тржиште рада у овој епохи није развијено. Радник посједује своју радну снагу али је нема право куповати или продавати. Радник у феудализму производи за своје личне потребе али се појављују и вишкови робе који су намјењени продаји и размјени. Ремер, иако у феудалној епохи не постоји трансфер вишка производа са једног човјека на другог, сматра да се и у овој епохи појављује експлоатација. Ова експлоатација се не одвија у фази производње већ у фази размјене. Петерсен приближава ову Ремерову аргументацију на следећи начин: „Овако постављена институционална поставка има следећи резултат: када се агент понаша у правцу да жели да минимализује своје вријеме проведено у процесу рада појављује се феномен звани марксистичка експлоатација. У том случају постоји трансфер радне снаге од стране оних који више раде а самим тим производе више према оним који раде мање а самим тим и производе мање. Експлоатација се не састоји у чињеници да једни имају више од других већ у чињеници да једна друштвена група ради више од друге друштвене групе” (Petersen 1984, 326). У феудализму појединци нису приморани да раде напорније, па је ова експлоатација добровољна и састоји се у хтјењу неких појединаца да раде више како би произведене вишкове продали или размјенили на тржишту. У феудализму, сматрао је Ремер, експлоатација постоји али је добровољна и састоји се у „преносу” радне снаге с једног агента на другог, а одвија се кроз продају и трампу.

Послије описивања економских односа који владају у феудализму, Ремер описује производне односе који владају у капитализму. Економски појам који је новина у капиталистичким односима а који није постојао као факт у феудализму је – тржиште рада. Појавом тржишта рада и производни односи се знатно мијењају, а самим тим и Ремерово схватање експлоатације. „Када агенти одлуче да минимализују вријеме потребно да би произвели довољно, друштво постаје не само подијељено на експлоататора и експлоатисаног као у првом случају већ постаје подијељено на класе” (Petersen 1984, 325). Појавом првих вишкова остварених кроз процес размјене и стварањем тржишта рада као новог економског постулата, богатијим агентима се дозвољава да запосле радну снагу која ће радити на његовим средствима за производњу. У овом

историјском тренутку се одвија нова подјела на експлоатисане и експлоататоре. Тржиште рада дозвољава експлоататору да ради мање од друштвеног просјека. Насупрот томе, експлоатисани треба да ради дуже него што је друштвено довољно како би преживио. Он привржењује и за себе и за експлоататора. Трансфер рада се дакле, одвија од експлоатисаног као експлоататору. Ремер експлоатацију која настаје са рађањем капиталистичких производних односа назива „коресподентни принцип класне експлоатације” (Roemer 1982, 34).

Развојем производних односа у капитализму развија се још једна економска институција на коју реферира Џон Ремер – кредитно тржиште (93–102). Путем ове нове институције агенти могу позајмљивати и унајмљивати финансијски капитал. Путем кредитног тржишта, богати су у стању своје вишкове унајмљивати сиромашним по одређеној тржишној камати. И у овом случају „друштво се опет дијели на експлоататора и експлоатисаног и на класе. Положај агента је сад одређен његовим положајем као даваоца или примаоца зајма. Постоје три основна положаја: чисти дужник, чисти зајмодавац и они који нити су зајмодавци ни зајмопримци. Оно што карактерише ову ситуацију јесте чињеница да они агенти који позајмљују средства су експлоатисани а они који средства унајмљују су експлоататори” (Petersen 1984, 326). Оно што је заједничко у сва три случаја јесте декомпозиција на експлоатисане и експлоататоре у присуству тржишта рада. Први дио Ремерове књиге нам даје закључак да постојање тржишта, било рада, било капитала, ствара ситуацију у којој се јавља експлоатација а друштво се дијели на класе.

Пошто је саопштио на који начин су генерисани и настали појмови класе и експлоатације у једном друштву, Ремер у другом дијелу књиге настоји да дефинише и аналитички изведе појам експлоатације. Извођење дефиниције се одвија на следећи начин:

(1) Постоји алтернатива, коју можемо замислити као хипотетички могућу, у којој би групи А било боље него у садашњој ситуацији.

(2) У оквиру ове алтернативе, групи Б ће бити горе него у овом тренутку.

(3) Група Б се налази у односу доминације према групи А. Ова доминација омогућава групи Б да спријечи остваривање алтернативу” (Roemer 1982, 194–195).

На овом мјесту Ремер даје своју дефиницију експлоатације. Он каже: „друштвена група је експлоатисана у ситуацији ако је

у стању да побољша положај већине својих чланова повлачењем свог удјела у спољашњим ресурсима, у ситуацији задржавања исте структуре подстицаја” (327). Према дефиницији ако група А, повлачењем свог удјела у ресурсима из друштва под одређеним условима повлачења, побољшава своју ситуацију и ситуацију својих чланова и тим повлачењем учини да групи Б буде лошије него у првој ситуацији, онда се може закључити да је група А експлоатисана од стране групе Б. Према Ремеровом учењу, радници у капитализму су експлоатисани када би им било боље повући свог удио у спољним средствима за производњу него да учествују у капиталистичкој игри.

Ремеров допринос теорији експлоатације је немјерљив. Ремер је марксистичку теорију експлоатације која је била стриктно техничка дефиниција потпуно оголио и показао све њене недостатке. Он је показао да се класе, као друштвене групе, не требају формирати на неким политичким критеријумима као што је да ли неко контролише рад другог запосленог или не. Политички концепти контроле и доминације у процесу производње треба да се разматрају на много нижем степену апстракције. Према томе, питање експлоатације није одређено најамним радом, нити је најамни рад инхерентно неправедан како су сматрали марксисте. Најамни рад је штавише пожељан јер је једино путем њега могуће извршити најефикаснију алокацију производних средстава.

ПИТАЊЕ ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ КОД АНАЛИТИЧКИХ МАРКИСИСТА

Свјесни недостатака техничке дефиниције експлоатације која је сведена на пуки пренос вишка вриједности са радника на капиталисту, аналитички марксисте нам предлажу друго мјерило које треба процијенити да ли је одређени најамни рад у складу са правдом. То мјерило Коен назива начело потребе. „Може се сматрати да капиталиста експлоатише радника присвајањем дијела вриједности онога што радник производи, не мислећи при том да би цјелокупна вриједност требало да припадне раднику. Могуће је прихватити начело распоdjеле према потребама и додати да капиталиста експлоатише радника зато што његова потреба није основ по коме он добија дио вриједности што радник производи” (Cohen 1988, 230). По начелу потребе, у процес преноса вриједности укључени су сви субјекти у друштву, а не само радник и капиталиста. Овај Коенов подухват представља један шири образац друштвене распоdjеле који покушава да марксистичку теорију експлоатације

отргне од либертаријанског етоса којим је била обавијена. По техничкој теорији експлоатације, експлоатисаним се сматрају само они субјекти који производе вишак вриједности – дакле само радници. Дакле, по овој теорији, незапослена, самохрана мајка, која има троје малољетне дјеце за које се стара, од којих једно има проблема са инвалидитетом представља експлоататора јер држава путем јавног система социјалне помоћи дистрибуише дио вишка вриједности које је произвео радник тој жени како би преживјела. Не може се отргнути закључку да техничка дефиниција експлоатације има призив једнакости могућности и „има призив неправде у смислу Ролсове критике једнакости могућности. По овој дефиницији, неправедно је бринути се за немоћне и слабе у једном друштву. У овом сегменту Ролс постаје већи егалитариста од самих марксиста” (Салатић 2013, 144).

Аналитички марксистички су се залагали за формирање једног ширег образаца комунистичке правде. Они су сматрали да је експлоатација радника од капиталисте само дио једног ширег образаца дистрибутивне неправде који влада у капиталистичком друштву. У капиталистичком друштву, субјекти неправде су и незапослене жене, људи без запослења, особе са инвалидитетом итд. У средишту експлоатације постоји један већа друштвена неправда која се састоји у неједнаком приступу свих људи средствима за производњу. Ремер реafirмише првобитну хипотетичку ситуацију дистрибуције у којој све друштвене групе расправљају да ли им је рационално учествовати у друштвеној игри која се одвија према постојећим капиталистичким правилима. Ремер каже да би у овом случају за запослене и незапослене раднике било рационално да повуку свој *per capita* удио у ресурсима и одбију да учествују у капиталистичкој игри. Сама чињеница да им је ирационално учествовати у капиталистичкој игри чак и у случају правичне првобитне расподеле, говори у прилог чињеници да су запослени и незапослени радници експлоатисана друштвена група у капиталистичкој игри. Пренос вишка вриједности сам по себи није неправедан; штавише он је у стању да компензује раније учињену неправду – „неправду насталу због неједнаке почетне расподеле имовине” (Roemer 1988, 134). Ремер истиче да држава треба да одигра ту компензацијску улогу кроз успостављање социјалних програма помоћи незапосленим, домаћицама, самохраним мајкама итд. како би им надомјестили почетну ситуацију у којој ове друштвене групе нису биле у стању располагати отуђеним производним средствима. И за Ремера, као и за Ролса правда

је дакле корективна врлина. Ремерово схватање експлоатације дијели и Ричард Арнесон. Арнесон каже да је „већина радника у капитализму је експлоатисана због незаслужених неједнакости у богатству или талентима, што другима омогућава да их искористе” (Arneson 1991, цитирано у Кимлика 2009, 209). Ремерово и Арнесоново схватање експлоатације има много егалитарнији призвук него ли виђење класичних марксиста који су наступали са прилично либертаријских становишта, преферирајући начело самопоједновања у процесу расподеле. Ремер и Арнесон у својим радовима се фокусирају на шире схватање расподеле, а не само пренос вишка вриједности у производњи на шта су се искључиво фокусирали класични марксисти (видети: Rajaman 1987, 36). Дакле, приступ заговорника комунистичке правде у погледу експлоатације се разликује од идеја класичног комунизма у неколико битних тачака.

Дефиниција експлоатације о којој говори Ремер, схваћена као друштвена неправда настала због неједнаког приступа средствима за производњу има неколико карактеристика. „Прво, идеја експлоатације је сада изведена из приоритетнијег и ширег начела дистрибутивне неједнакости” (Кимлика 2009, 210). Овим новим приступом експлоатације се показује да експлоатација није парадигма неправде како су сматрали марксисти већ је само један од великог броја појавних облика друштвене неправде.

„Друго, општија теорија правде у којој је постављена експлоатација значајно је ближа Ролсовој теорији правде” (211). Техничка дефиниција експлоатације, у којој се каже да је капиталистички систем и систем размјене вишка вриједности који он пропагира инхерентно неправедан, не успјева избјећи либертаријанско схватање посједовање производа сопственог рада. По овој дефиницији, помоћ немоћним и обесправљеним у виду дистрибуције вишка вриједности од радника ка овим друштвеним групама одише неправдом. Одрицањем од овако формулисане дефиниције експлоатације и објашњавајући експлоатацију неједнаким присуством средствима за производњу, на начин како то раде и либерални егалитаристи, аналитички марксисти постају, како каже Г. А. Коен „конзистентним егалитаристима” (Cohen 1990, 382). Чак и Ремер дијели исто мишљење. „Марксистичка осуда неправде у капитализму не разликује се пуно од закључака, до којих долазе друге, наизглед мање, радикалне савремене теорије политичке филозофије, иако их формулишу мање ватреним ријечима” (Roemer 1988, 5).

И треће, можда најважније, виђење експлоатације аналитичких марксиста „напушта оно што је био *raison d'être* првобитног марксистичког аргумента експлоатације – наиме тврдњу да је најамни рад инхерентно неправедан” (Кимлика 2009, 211). Сви најамни односи нису искључиво неправедни. Најамни односи могу се појавити и између особа једнаких надарености које су у почетном положају имале једнак приступ средствима за производњу. Појава најамног рада у том случају може се објаснити различитим амбицијама и изборима поједнаца које су доносили у процесу производње и размјене.

ЗАКЉУЧАК

Аналитички марксисти значајно одступају од теоријских поставки класичног марксизма. Представници аналитичког марксизма се у својим радовима оперативно користе основним теоријским постулатима либерализма као што су појмови правде, праведне расподеле, владавине права, појмом Парето-ефикасности, што је у учењу класичног марксизма било немогуће. Такође начин извођења закључака у овој школи настао је на бази западне политичке традиције либерализма. Аналитички приступ извођења закључака из премиса такође је био непознаница у марксистичкој историјско-материјалистичкој методолошкој традицији. Дакле, аналитички марксизам је појмовно много ближи школи либералног егалитаризма неголи школи класичног марксизма.

Однос аналитичких марксиста (Коена, Ремера и Ван Паријса) према завјештању политичке филозофије Џона Ролса је такође интересантан. Ови теоретичари не само да користе основне појмове учења Џона Ролса у сопственом теоретисању већ и уважавају његов теоријски систем изложен у „Теорији правде”. Појмови и поставке које је Ролс изнио су полазна основа са које у своје теоретисање крећу сва три поменути аутора.

Одрицање од фетишизације рада примјетно је код аналитичких марксиста и кад говоре о експлоатацији али и о отуђењу као основним постулатима марксизма. Класични марксисти кажу да се самореализација може остварити само кроз рад. Школа аналитичког марксизма одступа од овог схватања. Они сматрају да људско самореализовање може бити остварено и на друге начине, прије свега кроз слободно вријеме, кроз мајчинство и сл. Ремер инсистира да се слободно вријеме уврсти у Ролсову категорију примарних добара. Из свега реченог, очигледна су слагања у схватању правде

код аналитичких марксиста са схватањем правде Џона Ролса.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Бери, Норман. 2007. *Увод у модерну политичку теорију*. Београд: Службени гласник.
- Ераковић, Дијана. 2013. „Г. А. Коенова критика Паретовог аргумента у Ролсовој теорији праведности – једнакост се не тражи.” *Политичке перспективе*, 1: 41–55.
- Кимлика, Вил. 2009. *Савремена политичка филозофија*. Београд: Нова српска политичка мисао.
- Коен, Г. А. 1987. *Марксово схватање теорије историје*. Београд: Искра.
- Маркс, К. и Енгелс Ф. 1964. *Немачка идеологија*, књига I. Београд: Култура.
- Маркс, К. и Енгелс Ф. 1964а. *Немачка идеологија*, књига II. Београд: Култура.
- Ролс, Џон. 1998. *Теорија правде*. Београд: Службени лист.
- Ролс, Џон. 1998а. *Политички либерализам*. Београд: Филип Вишњић.
- Салатић, Стеван. 2013. „Правда у црвеној хаљини – једно виђење правде из угла аналитичког марксизма”. *Зборник радова треће школе политичке филозофије „др Зоран Ђинђић”*, 1/2013.
- Berry, Brian. 1965. *Political Argument*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Berry, Brian. 1989. *Theories of Justice*. Los Angeles: University of California Press.
- Buchanan, Allen E. 1982. *Marx and Justice*. London: The Radical Critique of Liberalism.
- Cohen, G. A. 2008. *Rescuing Justice and Equality*. Harvard: Harvard University Press.
- Lebowitz, Michael A. 1988. “Is Analytical Marxism Marxism.” *Science and Society*, 52 (2): 191–214.
- Lukes, Steven. 1985. *Marxism and Morality*. Oxford: Oxford University Press.
- Petersen, Trond. 1984. “Review: Class and Exploitation: Description and Ethics. Notes on John Roemer ‘A General Theory of Exploitation and Class’.” *Acta Sociologica*, 27 (4): 323–337.
- Roemer, John. 1982. *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge: Harvard University Press.
- Roemer, John. 1986. *Analytical Marxism*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Roemer, John. 1996. *Theories of Distributive Justice*. Harward: Harward University Press.
- Valentin, Peter. 1997. "Theories of Distributive Justice by John Roemer – book review." *Oxford: Mind, New Series*, 106 (424): 795–779.
- Van Parijs, Philippe. 1995. *Real Freedom for All*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Parijs, Philippe. 2000. "A Basic Income for All." *Boston Review* 23 (3).
- Wright, Eric Olin. 1985. *Clasess*. London: Verso.
- Wright, Eric Olin. 1994. *Interogating inequality, Essays on Classic Analysis, Socialism and Marxism*. London: Verso.

Stevan Salatić*Faculty of Political Science, Belgrade*

JUSTICE AND EXPLOITATION BY ANALYTICAL MARXISTS - RENUNCIATION OF THE “FETISHIZATION OF LABOR”

Resume

Analytical Marxists deviate significantly from the theoretical assumptions of classical Marxism. Representatives of analytical Marxism use operatively with the basic theoretical postulates of liberalism in their works, such as the notions of justice, fair distribution, rule of law, the notion of Pareto efficiency ... which was impossible for classical Marxism. The analytical approach of drawing conclusions from the premises was also unknown in the Marxist historical-materialist methodological tradition. Thus, analytical Marxism is conceptually much closer to the school of liberal egalitarianism than to the school of classical Marxism. The renunciation of the fetishization of labor is noticeable in analytical Marxists when they talk about exploitation. Classical Marxists say that self-realization can only be achieved through work. The school of analytical Marxism deviates from this understanding. They believe that human self-realization can be achieved in other ways, primarily through free time, through motherhood... Roemer insists that free time must be included in Rawls' category of primary goods.

Keywords: exploitation, justice, labor, analytical Marxism, class, morality, Rawls, Roemer, class

* Овај рад је примљен 28. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

71

Борис Братина
ТРАНС – У СВЕТУ

81

Миодраг Перић
СУДБИНА ДРУГЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

103

Рајко Петровић
ПОКУШАЈ ОТЦЕПЉЕЊА КАТАЛОНИЈЕ 2017.
ГОДИНЕ – ЛЕКЦИЈЕ ЗА РЕПУБЛИКУ СРПСКУ

121

Наташа Милошевић, Милица Глишић, Ена Тодоровић
ЗАШТО ВИСОКООБРАЗОВАНИ ОДЛАЗЕ? ИЗАЗОВИ
ЕМИГРАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

УДК 141.78

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.4>

Оригинални научни рад

Борис Братина*

*Филозофски факултет, Универзитет у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици*

ТРАНС - У СВЕТУ**

Сажетак

Транс-хуманизам, транс-естетика, транс-сексуалност и друге транс-фразе као да хоће нешто од нас. Оно што желе, то се и практикује на тоталитету субјективности. Цео свет као да је пао у транс. Транс о коме овај рад говори је свеprisутни захтев, али то прелажење и прекорачење које он евоцира много је мање мистично у односу на мађију. Ипак, транс у који морамо пасти сачињавају радње које треба да нас у то стање ставе. За то је потребна читава техника, која очевидне ствари чини безначајним, док се смисао значаја деловања помера на акцентуацију ствари које треба да промене људску природу и ускрате њене потенцијале. У том смислу, рад хоће да покаже медијске технике, па и да укаже на употребу хемијских препарата, који те „технике“ допуњују у циљу остваривања неделатног трансa, таквог да доприноси у обезбеђивању репродукције владајућег поретка, глобално. Изазивање трансa и његово вредносно промовисање ради на високим фреквенцијама (не)свести са високим учинком и мења сваку основу идентитета када је реч о „погледу на свет“. Постоје ли контра-технике или приступи који би савремену кризу, схваћену пре свега као кризу идентитета, могли зауставити, тј. вратити свест изворном промишљању које је човеку прирођено?

Кључне речи: свест, самосвест, медији, криза, трансхуманизам, транс

* bokibor@yahoo.com.

** Текст је претходно изложен на годишњем скупу Српског филозофског друштва у Зајечару 2021. године.

УВОД

„Замисли живот у ритму музике за плес ... и читав град плеше као луд. И ја сам луд.” Тако уметник (група „Филм”) 1980. године ултимативно преципира стање просечне свести. Ту је на делу једно трезвено разумевање положаја субјективности у раној постмодерни. То је визија машинског ритма; „те једно, те исто, те једно те исто...” 1-0-1-0--, такорећи као „ваљевска двојка”, само без душе. Више-мање и без речи такорећи, то каже и техно-транс-емисија-звуча (пошто ни речи ни музика нису више потребни); у основи наци-марш. Вероватно свако, често или бар понекад, може себе затећи у ситуацији да, као да и преко своје воље, као у трансу, игра неку сопствену и друштвено посредовану игру, игру која не престаје. У време владавине наводне пост-истине, још увек умно оправдана изнудица престаје да има сопствени основ и постаје сама природа Фројдове (*Sigmund Freud*) „присиле понављања” (Фројд 1984, 262), карактеристична за живот, али хипнотабилна. Управо тај хипнотички учинак, онај који не рачуна са трезвеном и евентуално критичком природом ума него са хипотетичким примитивним односима, дословно нас преноси тамо где се од нас очекује да будемо.

Већ само *trans*, када је реч о трансхуманизму, придружује се многим *post-*, *crypto-*, *extreme-* и другим префиксима којима смо изложени емисији јавног и теоријског говора тзв. постмодерне, *New Age*-а, или *NWO*. То „транс” у заједничком корену *tran* и када је у питању *trans-* и *trance-* хоће да сегне некуд преко, иза, даље, да прекорачи нормално или уобичајено, да превазиђе (*Aufhebung*), не само временски, просторно него и психички. Зато опстаје могућност да се у најширем метафоричком смислу, као и у случају других речи, у савремености употребљава сваки могући смисао овог префикса, који увелико надилази просту мисао о пребацивању нечега (или неког) са једног места на друго током протока неког времена. Отуда нема битне разлике између *trance* и *trans* у савременој употреби; од силне мобилности, као „кључне” карактеристике овог доба и у њеној циркуларности долази до замућења свести која, уколико је икада одговарала „здравом разуму”, сада не одговара засигурно. У том једначењу преовладава, дакле, смисао прелажења у другачије стање свести, у стања на које смо принуђени и која се тешко напуштају. То значи да *trance* улази у битно значење савремене употребе *trans-*, односно да графика префикса *trans* мимикрише циљани смисао извесне наредбе падања у транс. Иако синоними у језику, строго

говорећи не постоје, заједничко исходиште и префикса и речи упућује на прелазе и прекорачења у сваком смислу.

Да су наредбе у питању показује такође масивна употреба кованица попут транспорт, трансгресија, транзиција, транспаренција, трансродност и других, од којих свака има свој рок употребе (до неке нове употребе) и прецизно одређене контексте коришћења, тако да се сугерише жељени „перформативни” учинак (не)разумевања, или боље, завођења.¹ Сматрамо да то важи и за тзв. трансхуманизам, који и сам припада једном великом „транс лобију“ (*trans lobby*), (Russia Today 2021). Његова наредба врхуни у ономе што је милијардама пута сугерисано пропагандним порукама и на многе друге начине, а то је наредба „Прекорачи своје границе!” Наредба се увек изнова обнавља. Све границе се морају прећи и „боље милом него (техно) силом” као у Гуантанаму (*Guantanamo*) и сличним местима. Другим речима, никакве границе нису више стабилне, јер је наређено њихово уклањање. То сигурно некоем одговара, а можда је први пут (медијски скоро глобално) ова присила постала јасно видљива. Права жеља трансхуманизма се може видети у дефиницији коју му даје Ник Бостром (*Nick Bostrom*), рекавши да је трансхуманизам „Интелектуални и културни покрет који потврђује могућност и пожељност фундаменталног побољшавања људских услова кроз примењен разум, поготово развијајући и чинећи широко доступном технологију у циљу елиминисања старења и великог повећања интелектуалних, физичких и психолошких капацитета” (Бостром 2003, 4).

Друго је питање зашто уопште све те границе прекорачивати. Прекорачење увек има свој смер, од унутрашњости ка споља или обрнуто, а споља гледано то може бити равнодушно померање од тачке А до тачке Б и/или назад. Управо то враћање назад данас је напуштено у глобалу: некадашња критичка свест, која је подразумевала тзв. самокритику, дуго времена је протеривана и протерана, не само из јавног дискурса, већ посебно из појединачне свести (колико је она била виђена као самосвест). Протекло је много времена и судбина откако смо заборавили да нас је одувек неко нагонио на оно што иначе у пропитаној психи не желимо. Ми хрлимо изван себе, бежећи од себе, негде ка нечему новом што би требало да реши сву мучнину онога што је ту, мада смо га већ бацили „преко палубе“. У том забораву још смо помислили да су сва понуђена прекорачења добра за нас, да бисмо од себе

1 Не треба сметнути с ума да је свака заведеност заправо значи „Бити заведен значи бити скренут од своје истине” (Бодријар 1994а, 88).

побегли верујући да наводно напредујемо, не схватајући димензије ропства које нам нуђење нуди. А оно што се нуди лепо је, лепше од истине савремене егзистенције, реално, чак „хиперреално” како каже Бодријар (*Baudrillard*) (Бодријар 1991, 88), а што је битно за „сиротињу-рају“, јефтино је колико Марксова (*Marx*) „употребна вредност” (Маркс 1947, 4) и њихова субјективна егзистенција. Заузврат, за нуђени „надоместак“ (Дерида 1976, 189) даје се све иако се то неће или се нема такав утисак. Та логика надоместка је неумољива: тежња да се нешто надомести увек води губитку свега, нарочито одсуству саомобитности и одсуству свега онога што је деклинирајућој моћи потребно, а потребна јој је „крв”, „бензин” за умирућег, тј. „енергија” као погон за вечиту репродукцију системски важних односа. Иреверзибилност тог процеса представља највећу опасност опстанку људске субјективности.

„Пси лају, каравани пролазе”, каже пословица. А шта ако пси знају куда иде караван, па упозоравају? Многима се траг изгубио. Знамо ли куда нас воде стратегије попут трансхуманизма? Шта он прекорачује и какав је мотив „форсинга” за нешто такво, тј. шта то евентуални трансхуманист хоће да надомести, односно, шта му то недостаје? Који то човек с правом може тврдити да је испунио све своје природне предиспозиције?² Он не само да не може у својој „ненапредној” варијанти тако нешто тврдити, већ мора бити да му у том погледу у актуелној стварности ипак нешто недостаје. Још смо могли човека модерне испровоцирати да је оно што му недостаје вишак фалуса који је у ствари мањак, нешто недовољно, што би код њега изазвало управо супротне тврдње. Он би се због спознаје те чињенице свакако осећао лоше, стидео би се. Стидео би се, иако је он тај који је промовисао оно што му недостаје (мисли он), јер је упао у заблудно веровање које је желео негирати јавним и непроверљивим испољавањем (овде је парадигматичан „случај” шкотског килта и његовог цепића). Зато је модерни човек тражио сваки надоместак од „мушке воде” и пре, па до „соли за купање” (*bath salts*) и „пластичних” операција. Модерни човек је из сопствене „опште економије” купио све што му мањка и постао постмодерна субјективност, слаба, мањкава, без вере, пуна заблуда и парадоксално субверзивна.

Овај постмодерни човек не ради више на себи, него збуњен у погледу сопственог недостатка, бира „палету производа”, јавно

2 Овде, наравно, треба имати у виду, да трансхуманистичке „протезе” (као Деридини надомесци) увелико превазилазе медицинске сврхе у име којих су и настале. Природа протезе у трансхуманизму такве делове не „заменеује”, јер по претпоставци он се не односи на људе који имају несрећу да буду инвалиди.

говорећи да себе побољшава, а заправо с вером у технологију надоместака, протеза. Логика протезе шири се заправо на читаву личност у постмодерни, чија вера дегенерише у веру у технолошки развој. То није нова појава ни у филозофији; сетимо се исте вере у „науку” типа једног Џери Фодора (*Jerry Fodor*), а заправо читаве аналитичке струје у филозофији и њеног доминантног логико-физикализма, коју ни велики Хусерл (*Husserl*) није могао разуверити описујући ту науку као „наивно мишљење”, држећи је насупрот захтева за „адекватацијом и аподиктичношћу” (Хусерл 1975, 62), зато што ову империјалну мисао, као и увек, носи корист као идеал. Сада та наводна вера постаје реалнија; није да тек ради на дигиталним протезама, већ хоће да се сва испољи у дигиталном модусу, мистификујући га. Да, сада ту презрену постмодерну личност, која у својој нарцисоидној немоћи сама себи скоро ништа не значи, убеђују да ће њена приватност (за коју она заправо и не мари) бити заштићена у најдубљим структурама дигиталног света, у тзв. алгоритамском коду. Истина је да када год говоримо о алгоритму, ми не смо да говоримо о темељној процедури, него и о извесном списку питања о којима се више не расправља. Нешто је у неком погледу утврђено и то више није предмет дискусије, што упућује да „алгоритамско мишљење” укида слободу „довођења у питање”. Наравно да се то системско одлагање питања више не догађа тек у тзв. подручјима (Кантовог [*Kant*]) приватног ума и да се (заправо одувек) односи на „јавни ум”, или слободу говора у слободној дискусији. Таква је усмереност алгоритамског говора, који располаже скромним језиком, али зато сасвим одговара постмодерној субјективности каква се увек изнова пројектује кроз идеје алгоритамског мишљења, трансхуманизма, трансродности, киборга, „критичке расне теорије” (*Critical Racial Theory*) и читавој палети помодних покрета у „земљи будала”, попут оне коју за децу оцртава Алексеј Толстој (*Алексей Толстой*). Свим овим „језицима” заједнички је „има-нема” машински код.³

Уз све то, тзв. трансхуманисти нам обећавају да ће се подаци о нама налазити у алгоритамском коду, који их наводно безбедно чува. То је лаж; овде у Србији ваљда нико није чуо за „хаковање”; нико не би требало да се брине, јер ће наши подаци бити безбедно сачувани од „интрудера”. Уосталом, као да је наша приватност неважна; бирамо наводно здравље и иначе жртвујући приватност. Да, али

3 Уосталом, показало се у међувремену, у ствари већ одавно, да за хакере никакво алгоритамско обезбеђивање података не представља нарочиту препреку. Штавише, једнако се показује да управо алгоритамско чување података о личности служи томе да они системски, па и арбитрарно, злоупотребљавају.

под условом да се сви наши подаци интегришу, или да их неко може интегрисати. Нико више, заправо, нема никаквих тајни. „Навучени” на мреже ми смо под непрекидним надзором прагматистичке моћи, интимно свесни да вероватно никоме нисмо важни јер смо заправо безначајни. Ипак, нико није безначајан толико да не био надзиран, а то је стога што у великој мери информација (о личности) достиже готово у потуности смисао новца. Трансхуманисти, свесни да нема никакве безбедности података и једнако свесно обезвређујући место приватности и интимности човека, за оне који у то не верују мистификују идеју алгоритмичности комуникационих система и одговарајућих система чувања тих података. Зато је идеја о алгоритамском обезбеђивању личних података дволична – она је исто толико лажна, у смислу обмањујућа, колико и нетачна, у смислу неистинита. Оваквим „инструментима” додају се други, који усред владавине *fake news* промовишу бившу слободу говора, а у ствари чисту цензуру. То је у ултимативној стварности добило свој стварни израз, нарочито у забрани тзв. *hate speech*-а, а да је у исто време дозвољен и да се подстрекује најгори „говор мрежње” према Русима од стране интегрисаног „инструмента”, познатог под називом „*Meta*” иза кога стоји еминентни трансхуманист Марк Цукерберг (*Marc Zukkerberg*).

Док је Фуко (*Foucault*) аргументативно тражио један „антихуманистички хуманизам“ за западног човека насталог у 17. веку и разлагао модерничку лицемерста његовог хуманизма, трансхуманизам жели да од нечег чудесног као што је симболичка свест направи интергисану машину, нешто нељудско, не-више-људско, што је далеко испод чак и од Холбахове идеје о „човеку машини”. Трансхумани „човек” требало би да се увек налази у пољу осе мозак-компјутер-интерфејс (*interface*), или боље речено, треба да не буде способан да напусти дејство овог основ поља. Истина је, ипак, да је та наводна машинска природа човека нашла свој западноевропски израз баш у 17. веку. У том смислу, трансхуманизам вуче корене из традиционалне окциденталне мисли, па макар и не био стриктно одређена филозофска позиција, он представља доследан практични интерес, тражећи његово оваплоћење за спас културе која је потрошила своје животне потенцијале, али је и даље „на смрт болесна” од моћи. Зато трансхуманизам не треба посматрати изван овог хоризонта, односно изван контекста већ одавно развраћене модерне и као техно-идеолошки феномен система захваћеног узнапредовањем ентропијом. Та ентропија, коју ова болесна пракса жели да успори (знајући да је ова незаустављива), с

једне стране јесте локална ствар, но таква да може глобално вратити човека дословно у пред-хумано стање. То је заиста последњи „аргумент” окциденталног сна о моћи: у овом стању историја која се збива иако потакнута више не измиче литерарним клишеима – у овом случају јавља се перспектива „Планете мајмуна”.

Трансхуманизам хоће, дакле, да уништи човекову субјективност, користећи га као још увек незаменљиву подлогу за стварање нечег нељудског, са имплодираним људским жељама. То све при томе тврдећи, како смо рекли, да жели само да „побољша” човека. Његова главна улога је у томе да човека у то и убеди и кад год је реч о *WASP*-овцима подлога (од импотентних) је плодна. Другим речима, нада да ће техно-побољшани владати светом „умире последња”, јер он није више људско биће (као ни енглеска краљица) премда се није још „побољшао”. Овај феномен резултат је изворно подлачке мисли, која припрема подлачку праксу, али која у бити представља идеолошку заблуду као и само зло. То се осећа и у „народним масама”; премда сви антиваксерски протести бивају вођени незнањем о актуелној пандемији и мада истина није на њиховој страни у овом погледу, у суштини они су одраз једног каткада невербалног осећаја да окцидентални техно-медицински погон не ради у целини у њихову корист, што је свакако истина. Та истина се види, чим се дистанцира од медијског притиска, такође када је у питању трансхуманизам.

Ипак, улогу ове фрустриране идеје не треба потценити, наравно не зато што би она имала велики интелетуални потенцијал као филозофска позиција, већ пре свега због њеног медијског распрострањања. Она је много утицајнија на друштвеним мрежама, где хуманистички-универзитетски филозофи (затворени у амфитеатарске зидине наводне струке) практично немају никакав уплив, јер за то не добијају новац. Тамо нема рефлексивне културе, а вероватно нема ни оних који би, угрожавајући своју каријеру, смели да се огласе. Но, то је можда мање страшно: већи је проблем што су савремени филозофи из метрополе, попут Штефана Зоргнера (*Stefan Sorgner*), и сами носиоци и подржаваоци ових бизарних идеја. Не улазећи у њихове приватне психе, може се свакако рећи да је њихова мисао, па и они и сами, резултат нерелевантности сопствене културне урођености. Кад већ психу помињемо, треба рећи да је психологија строже пришла својој улози нове инквизиције него филозофија: има их много, читави погони су у питању, али тешко је овде не поменути бар Орвала Хобарта Маурера (*Orval Hobart Mauer*), једног од отаца „техника испитивања” примењених у Абу

Граибу [*Abu Ghraib*] и Гвантанаму) и једнако дичног Европљанина Хелмута Кентлера (*Helmut Kentler*, по чијем је „експертском” савету берлински парламент одобрио праксу сексуалног „лечења” напуштених дечака од стране старијих мушкараца). Ови тихи људи (а сличних је много) носиоци су техничке изведбе системског затирања човека, чије је дејство капиларно, а ипак формира јавно мњење. Неки аутори који посматрају трансхуманизам као идеологију која треба да формира јавно мњење, попут Стефана Лилија (*Stephen Lilley*), сматрају да „трансхуманисти фаворизују предузетнички капитализам” (Лили 2008, 11), као и то да је прави одговор трансхуманисте на критичаре тај да „њихове критичаре треба казнити за недостатак вере у виталност и истрајност Западног политичко-економског система” (9). Са друге стране, како примећује Братина С. „развијање филозофских праваца који поспешују развој система служи као потпора управо ојачавању система кога став људи не интересује, већ само то да наметне ‘исправан’ или ‘користан’ начин размишљања у атомизованој популацији” (Братина 2021, 118). Произвођење потрошачког трансa је сигурно један од најважнијих интереса великих компанија, урачунавајући у то и технолошке компаније, чији је је учешће у свету данас тешко занемариво.

Свет је одавно у трансu, али да би се тај транс наставио, потребно је непрекидно га подстицати. У најновијој верзији самопредстављања система, он има идеолошку улогу отварања перспектива које не постоје. Трансхумани организми неће имати ласерски вид, боље предиктивне способности, неће бити ни лепши од људи пошто ће бити серијски, ни паметнији зато што ће алгоритамски мислити (ако уопште буду мислили, што се разликује и од оруђа које говори или „оружа које је уместо оруђа” [Аристотел 1988, 8]), неће читати туђе мисли, јер када би могли то не би постојали никакви Други, нити ће имати (као сада, премда увелу) жељу за безграничном еротском потенцијом – напротив. Докле ће транс потрајати, а сигурно је да ће се на овај или онај начин многи пробудити у истини своје егзистенције, у свом начину зависи од преостале снаге субјективности. Мотив је ту, јер системске алтернативе, као што је трансхуманизам представљају ћорокак за све. Не Немци, не тзв. Американци, нико са политичког Запада више не може дати алтернативу општем уништењу, они шта више лицемерно верују да треба провести „само пар минута гледања вечерњих вести и Ви ћете такође бити подложни веровању да је *homo sapiens* (...) мизерни неуспех (...) Свакако изгледа да Мајка-природа (...) није успешно обавила посао и делује да неће ни успети”

(Доде 2009, 40–41), како сматра Доде (*Doede*), видевши стање света на Западу и мисливши да је свуда исто. Алтернатива ће доћи са друге стране, од Арапа, из Африке или Латинске Америке и Кариба, из Русије, Кине, Србије, Ирана или Северне Кореје, али са политичког запада, никада више.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Аристотел. 1988. *Политика*. Загреб: Глобус. Загреб: Свеучилишна наклада Либер.
- Бодријар, Жан. 1991. *Симболичка размена и смрт*. Горњи Милановац: Дечје новине.
- Бодријар, Жан. 1994. *О завођењу*. Подгорица: Октоих. Грачаница: Григорије Божовић.
- Братина, С. 2021. *Слобода у савременој постмодерни*. Међународна филозофска школа Felix Romuliana. 114-119. Зајечар: Народно позориште Тимочке Крајине – Центар за културу „Зоран Радмиловић“, Београд: Центар за примењену филозофију и друштвена истраживања.
- Дерида, Жак. 1976. *О Граматологији*. Сарајево: ИП Веселин Маслеша.
- Маркс, Карл. 1947. *Капитал*. Београд: Култура.
- Фројд, Сигмунд. 1984. *С оне стране принципа задовољства*, трећи програм. (4): 254–297. Београд: Графичка радна организација Просвета.
- Хусерл, Едмунд. 1975. *Картезијанске медитације*. Загреб: Извори и Токови.
- Bostrom, N. 2003. *The Transhumanist FAQ*. World Transhumanist Association. <https://www.nickbostrom.com/views/transhumanist.pdf>.
- Doede, Robert. 2009. “Transhumanism, technology, and the future: Posthumanity emerging or sub-humanity descending.” *The Appraisal Journal*. 7 (3): 39–54.
- Lilley, Stephen. 2008. *Transhumanism and Society: The Social Debate over Human Enhancement*. New York: Springer.

Boris Bratina

Faculty of Philosophy, University in Priština - Kosovska Mitrovica

WORLD IN TRANCE

Resume

Trans-humanism, trans-aesthetics, trans-sexuality and other trans-phrases seem to want something from us. What they want is practiced on the totality of subjectivity. The whole world seems to fall into a trance. The trance this paper talks about is a ubiquitous demand, but the transcendence and transgressing it evokes is much less mystical than magic. However, the trance we have to fall into consists of actions that should help put us in that state. This requires a whole technique, which makes obvious things insignificant, while the meaning of the action shifts to the emphasis on things that should change human nature and deprive it of its potential. In that sense, the paper wants to show media techniques, and even to point out the use of chemical preparations, which supplement these 'techniques' in order to achieve an inactive trance, such as contributing to the reproduction of the ruling order globally. Initiation of a trance and promoting its values is done on high frequencies of (un)consciousness with high performance, that changes every basis of identity when it comes to forming a 'worldview'. Are there any counter-techniques or approaches that could stop the contemporary crisis, understood primarily as an identity crisis, i.e. to restore consciousness to the original thinking that is innate to man?

Keywords: consciousness, self-consciousness, media, crisis, transhumanism, trance

* Овај рад је примљен 23. марта 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УДК 94(497.1)“1989/1992“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.5>

Прегледни рад

Миодраг Д. Перић

Институт за политичке студије, Београд

СУДБИНА ДРУГЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1989–1992

Сажетак

Аутор у раду презентује проглашење независности Словеније, Хрватске, Македоније 1991. године, почетак грађанског рата у БиХ, и нестанак СФРЈ 1992. године. Аутор заступа мишљење да је неуспешна спољна политика СФРЈ у пост-Титовом периоду, нарочито од 1990. до 1992. године била одраз међузависних узрока дезинтеграције Друге Југославије као што су били: сукоби унутрашњих политичких чинилаца и међусобни ратови југословенских народа, као и тежње политичких елита и југословенских народа у некадашњим републикама СФРЈ да створе своје независне државе. Такође, и инострани фактор је имао утицаја за време распада друге Југославије. ОУН и ЕЗ су одиграле своје улоге за време распада и нестанка Друге Југославије (1991–1992).

Кључне речи: Друга Југославија, Словенија, Хрватска, Република Српска Крајина, Македонија, отцепљење, Босна и Херцеговина, грађански рат

СФР ЈУГОСЛАВИЈА У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ЊЕНОГ РАСПАДА

У пост-Титовом периоду владајуће националне републичке државне и политичке бирократије у СФРЈ наступале су често у савезу са националистичким интелектуалним елитама. Још шездесетих, а нарочито седамдесетих година прошлог века, за живота Јосипа Броза Тита, југословенску федерацију је већ захватио процес дезинтеграције који се тада претежно испољавао у јачању републичких, партијских и других бирократизама. Процес дезинтеграције Југославије у унутрашњим оквирима текао је и у самом Савезу комуниста Југославије. Кашњење демократских, темељних економских и социјалних реформи отежавао је и реформу националних односа. Федерални етатизам је слабио и пресељавао

се на републичке нивое.

Један од актера дезинтеграције Југославије за време живота Ј. Б. Тита и у пост-Титовом периоду била је и Католичка црква. Католичка црква у Хрватској је много допринела разбијању Југославије. Она је у периоду од 1975. до 1984. година, током низа акција у оквиру прославе хиљадугодишњице хришћанства у Хрвата, ментално припремала хрватски народ за отцепљење Хрватске од СФР Југославије, промовишући идеологију према којој су Хрвати били заробљени у југословенском затвору из кога треба да изађу. Такође је интересантно да је Католичка црква све време била против Туђманових планова о подели Босне и Херцеговине са Слободаном Милошевићем. То потврђују значајни мемоари историчара Душана Биланчића „Повјест изблиза“. Он констатује да је „мудра црква“ била далековидија од Фрање Туђмана, заступајући становиште да се чак мора истрпети и лошији положај католика у Босни и Херцеговини, како би се остварио кључан циљ: спречавање настанка српске државе с друге стране Дрине. Франковачке концепције су изгледа и даље на снази: Дрина остаје лимес, а православни западно од ње су непожељни (Ђурковић 2010, 15).

Године 1989. створени су услови за разбијање и распад СФРЈ. Крај блоковске поделе и рушења Берлинског зида 1989. године је у исто време и почетак демократизације бивших комунистичких држава Источне Европе, али и почетак нове спољне политике САД и Запада према Источној Европи и према СФР Југославији. Након слома комунизма у државама Источне Европе, није било никакво изненађење што се и Хрватска определила да се исти критеријум примени и на њен захтев за независност. Ово је значило напуштање Југославије у унутрашњим авнојевским границама, чиме би Хрватска одвела и део невољне српске мањине. Творци хрватске политике су пропустили да озбиљније размотре овај проблем, док га је Немачка пренебегла као ирелевантан. Немачка се залагала у спољној политици да се њеним природним савезницима у региону да независност за коју је сматрала да је заслужују. Немачка је много векова била повезана са Словенијом и Хрватском привредом, културом и религијом. После уједињења, Немачка је имала амбицију да има већи политички утицај у Европи, нарочито у областима од традиционалног интереса, као што су Словенија и Хрватска (Глени 2002, 237–239).

Раст етничког национализма у време југословенске кризе 1980-их година до 1990-тих у СФРЈ довео је до неслагања републичких руководстава и удаљавања, једним за другим, свих

саставних делова југословенске федерације. У Србији и Хрватској су креатори екстремне политике национално питање поставили као територијално, обема је југословенска државна целина сметала да се територијално прошире. Свака је претендовала на део територије неке друге, а обе на читаву територију етнички и верски измешане Босне и Херцеговине. Српски и црногорски политичари су сматрали да није била потребна промена политичког система СФРЈ. Српска власт је, за будућност предвидела Југославију као федералну државу, док се словеначко руководство залагало за преуређење југословенске федералне државе у конфедералну државу са могућностима да свака југословенска република има право самоопредељења (да ли ће остати у Југославији или не). Све време југословенске кризе до 1989. године (до краја блоковске поделе и рушења Берлинског зида) нико од европских држава, суседа, а и САД нису охрабривали распад Југославије, свесни трагичних последица које може изазвати распад Југославије. Решења за цивилизовано преуређење југословенске федерације су могла успети само постизањем концензуса свих републичких руководства СФРЈ, уз помоћ било чију, ако је она добронамерна и благовремена. Србија је изгубила највише истријског времена покушавајући да југословенску федерацију подреди својој доминацији („Где год живе Срби, то је Србија”...). Како у Србији није било спремности за споразумна, демократска решења, овладали су они који су наметали национална (Тепавец 2009, 309–310).

У циљу решења будућности Југославије, руководство Србије је захтевало одржавање 14. ванредног конгреса СКЈ. Он је одржан од 20. до 22. јануара 1990. године у Београду. У то време, СФРЈ је још увек била једнопартијска држава. Предлог ЦК СКЈ, „Декларација СКЈ”, на 14. ванредном конгресу СКЈ није усвојен. На конгресу је српско руководство одбило словеначки предлог за стварање асиметричне федерације. Потом је одбијен и заједнички предлог делегације СК Хрватске и СК Словеније о стварању конфедерације. Након два дана вербалног рата, словеначка делегација напустила је конгрес. Делегација СК Хрватске није била сагласна да се конгрес настави без присуства словеначких делегата, па је и она напустила конгрес. После овога долази до распада СКЈ, што је био увод у распад социјалистичке Југославије. Са нестанком СКЈ на 14. ванредном конгресу СКЈ, Југословенска федерација изгубила је један од главних фактора њене интеграције. Речи које су раздвајале комунистичке вође у југословенским републикама нису усвојене на 14. ванредном конгресу, али је усвојено увођење

вишестраначког система. Вишестраначки систем тада је усвојен без претходног уређења у уставу СФРЈ. Уведено је вишестраначје у југословенским републикама, али не и на нивоу Југославије. Године 1990. у свим југословенским републикама организовани су вишестраначки избори. Комунистичке партије су изгубиле власт у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Македонији, изузев Србије где је победила Социјалистичка партија Србије (настала уједињењем Савеза комуниста Србије и Социјалистичког савеза радног народа Србије) и Црне Горе у којој је победила Демократска партија социјалиста (Реформисани Савез комуниста Црне Горе – Момира Булатовића и Мила Ђукановића (Перић 2012, 193–194). Са нестанком СКЈ и увођењем вишепартијског система на просторима СФРЈ, уследило је интензивирање раста етничког национализма. Од увођења вишестраначког система у југословенским републикама до распада СФРЈ, политику у југословенским републикама креирали су републички политичари на линијама републичких владајућих партија, углавном у дисхармонији са суверенитетом и уставним устројством федералне Југославије, што се рефлектовало на неуспешну спољну политику СФРЈ.

ПРОГЛАШЕЊЕ ДРЖАВНЕ НЕЗАВИСНОСТИ СЛОВЕНИЈЕ

Током разговора 1990. и 1991. године око преуређења Југославије између председника шест југословенских република: Милана Кучана (Словенија), Фрање Туђмана (Хрватска), Слободана Милошевића (Србија), Алије Изетбеговића (БиХ), Момира Булатовића (Црна Гора) и Кире Глигорова (Македонија), није могао бити нађен заједнички именитељ за преуређење југословенске федерације. У тим разговорима шест председника југословенских република, свако је тражио свој начин изласка из југословенске кризе. Милошевићева тактика у разговорима на састанцима била је јасна. Милошевић се није слагао да се Југославија преуреди у лабави савез суверених држава јер би тиме суштински ослабио унитаристичке претензије које је делио са својим савезницима у Србији и Југословенској народној армији (ЈНА).

Лета 1990. године, словеначка влада је била одлучна да Словенија у разговорима шест југословенских република не прихвати никакав предлог о преуређењу Југославије. Без обзира што је Словенија за Југославију била везана тржиштима, мање крвљу или политиким наклоностима, словеначка влада је децембра 1990. године у Љубљани одржала референдум о независности, на ком

се велика већина словеначких грађана изјаснила за независност Словеније.

За дан проглашења независности Словеније одређен је 26. јун 1991. године. Словеначки раскид са Југославијом је обелодањен у јавности. Председник Републике Србије, Слободан Милошевић, дао је зелено светло за проглашење словеначке независности. Милошевићу је политички импоновало да се уклоне непопустљиви и интелигентни политичари из Словеније како би могао много лакше да врши пресију на Хрватску (Глени 2002, 98–99).

Од 1989. до 1991. године, председник федералне владе СФРЈ, био је Анте Марковић. У време југословенске кризе, Анте Марковић је био заслужан за успешну битку против инфлације у Југославији, коју је са 2500 одсто, свео на 1 и 2 у првој половини 1990. године. Затим је почео да спроводи низ тржишних реформи с циљем да модернизује привреду СФРЈ и припреми за споразум о придруживању Европској заједници. После слома инфлације у Југославији, успешни премијер Марковић је ипак успео да удаљи од себе углавном све друге актере у југословенској драми. У данима пред проглашење независности Хрватске и Словеније, органе федералне Југославије у Београду и изван Београда захватило је истинско осећање забринутости и кризе. Анте Марковић, федерални премијер, Хрват, упорно је позивао Хрвате и Словенце да не напуштају Југославију. У јуну 1990. године федералног премијера Анте Марковића мрзели су сви осим страних мисија у Београду, које су и даље сматрале да и поред проглашења независности Словеније и Хрватске, Југославија може опстати као држава. Премијер Анте Марковић је имао успешну сарадњу са генералима и шефовима генералштаба ЈНА све до марта 1991. године када је врх ЈНА постигао пробни споразум са председником Србије, Слободаном Милошевићем.

Реформа савезног премијера Анте Марковића је била реална шанса за успешан опстанак Југославије. Америци и Европи је било значајније да падне комунизам, него да се Југославија одржи као држава (Тевавац 2009, 310).

Када су се 1990. године словенчка и хрватска влада одлучно оријентисале према политици отцепљења од СФРЈ, оне су брзо добиле немачку подршку. Изузев Немачке, САД и Европска заједница су на Југославију гледале кроз филтер Совјетског Савеза. Пред проглашење независности Хрватске и Словеније, када је Југославија хрлила према рату, проузрокованим великим делом преданошћу Србије унитаристичкој структури, САД и Европска

заједница су страховале од навале отцепљења конститутивних југословенских република од Југославије, јер су сматрали да перспектива дезинтеграције Југославије прети не само народима Југославије, већ носи и опасност за ланчану нестабилност и сукобе прошири на читав Балкан и Европу. У јунским данима пред проглашење независности Словеније и Хрватске, државни секретар САД, Џејмс Бејкер, је у Београду јасно ставио до знања да ни САД и Западна Европа, наводно, немају намеру да признају једностране сеционистичке одлуке нити независност Словеније и Хрватске. Мисија америчког дипломате Џејмса Бејкера је била неуспешна.

Било је најављено да ће прва Словенија свечано прогласити сувереност, а потом Хрватска. Сценарио проглашења независности Словеније и Хрватске је био измењен. Сабор Републике Хрватске је изненадио свет када је пре Словеније изгласао независност Хрватске 25. јуна 1991. године. Словенци, очигледно сујетни што су их Хрвати претекли у објави државне независности су исте вечери, 25. јуна 1991. године, прогласили државну независност. Посланици Скупштине Словеније су прогласили Устав СФРЈ неважећим на својој територији. Одлучено је да делегатима Словеније престаје мандат у Савезном већу Скупштине СФРЈ, Већу Република и Покрајина СФРЈ. Словеначки парламент је прогласио Декларацију о независности Републике Словеније. За улогу ЈНА словеначки парламент констатовао је да спада у питање које није могуће тренутно решити, већ ће односи са ЈНА у Словенији бити уређени посебним договором (Глени 2002, 238).

Након што су словеначке оружане снаге спроводећи одлуку свог републичког руководства о отцепљењу од СФРЈ 26. јуна 1991. године преузеле контролу над граничним прелазима према Италији, Аустрији и Мађарској, јединице Југословенске народне армије добиле су од Савезног извршног већа задатак ограниченог карактера преузимања контроле у циљу успостављања редовног граничног режима и заштите територијалног интегритета земље. У складу са тим, ограничена су и борбена средства и врсте наоружања. Наређена је употреба силе само у случају нужне самоодбране, а акција је требало да се изведе до поднева 27. јуна (Николић 2020, 8). Избио је 27. јуна 1991. године рат између припадника Југословенске народне армије и словеначких територијалаца које је предводио Јанез Јанша. Насупрот полунаоружаних малобројних регрута (војника) ЈНА и њихових старешина, стајало је 30 хиљада словеначких територијалаца, професионално обучаваних у новооснованим центрима за обуку и потпуно спремних за рат из кога је ЈНА и

поред делимичних првобитних успеха након десетак дана изашла као поражена и понижена страна. После међународног посредовања, 3. јула 1991. године, склопљено је примирје, а у поноћ између 7. и 8. јула 1991. потписана је тзв. Брионска декларација, која је предвиђала да словеначки органи наставе да контролишу границе, да се ЈНА врати у касарне и да се на словеначке и хрватске одлуке о проглашењу независности прогласи тромесечни мораторијум (Николић 2020, 48).

Брионском споразуму, којим је прихваћено ослобођење Словеније од контроле федералне Југославије, претходила је дипломатска активност коју је организовала тројка министара спољних послова из Европске заједнице: Жак де Пос из Луксембурга, Ханс ван дер Брук из Холандије и шеф италијанског дипломатског кора Ђани де Микелис. Тројица министара спољних послова из Европске заједнице допутовали су у Београд и Загреб два дана од проглашења независности Словеније и Хрватске. У Београду су преговарали са Слободаном Милошевићем и генералом Вељком Кадиевићем, а затим су у Загребу водили разговоре с председником Хрватске Фрањом Туђманом и председником Словеније Миланом Кучаном.

Дипломатска активност тројице министара спољних послова из Европске заједнице, успешно је окончана Брионским пленумом, којим се утврдило повлачење јединица ЈНА из Словеније, чиме је предочено да ће убрзо уследити међународно признање државне независности Словеније. У данима Брионског споразума, јула 1991. године, Европска заједница стајала је на становишту да је словеначко питање било једини политички проблем који се могао решити издвојено за време рата у Хрватској и Словенији 1991. године (Стевановић 2010, 28).

ПРОГЛАШЕЊЕ ДРЖАВНЕ НЕЗАВИСНОСТИ ХРВАТСКЕ

До краја осамдесетих година 20. века у СР Хрватској се запажено појачала националистичка пропаганда и појавили су се први видљиви знаци антисрпског расположења. Примера ради, у јулу 1989. године у Книнској Крајини, поводом обележавања 600-годишњице Косовске битке, празник су прекинуле хрватске власти када је певачица, која је по позиву дошла на концерт, почела да пева српске народне песме. У августу 1989. године Хрватски сабор је донео закон о језику у Хрватској у коме нема помена о српском језику као средству комуникације Срба у Хрватској. После избора за лидера Хрватске Демократске заједнице (ХДЗ)

1990. године, Фрањо Туђман је одлучио да критеријум приликом запошљавања многобројних радника у држаној администрацији буде националност. Тада се почело са отпуштањем Срба из свих државних органа Хрватске. Србија је осудила такву дискриминацију. Настала озбиљна национална криза у СФРЈ. Од друге половине 1990. године почиње организовано уједињавање општина у којима је било доминантно српско становништво и борба за права културне аутономије Срба на територији Хрватске.

На основу извршеног референдума у 28 општина у потпуности и 23 општине делимично, у Книну је 21. децембра 1990. године створена Српска Аутономна област Крајина (САОК). Према донесеном Статуту, Српска Аутономна област Крајина, постала је територијална аутономија у саставу Хрватске у оквирима федеративне Југославије. После победе Хрватске демократске заједнице на изборима у Хрватској 1990. године, у децембру исте године је донесен нови Устав Хрватске у којем је српско становништво проглашено националном мањином. Пре тога, у Хрватској та српска мањина није била третирана мањином јер је у Уставу Хрватске из 1974. године недвосмислено било прецизирано да су Срби и Хрвати, конститутивне нације у Хрватској (Шаравин 2008, 386–387). Након доношења хрватског Устава, који је избрисао српску конститутивност, председник Сабора Владимир Шекс овако је видео равноправност Срба: „Ту ће опстати Хрвати или Срби”, или ће Срби бити под хрватском земљом или изван хрватске земље“.

Српско национално веће и Извршно веће САО Крајине 28. фебруара 1991. године усвајају Декларацију о раздруживању од Хрватске и останку у нераздуженом делу Југославије. У одлуци се поред осталог каже да се српски народ на свом етничком простору који обухвата Крајину изјаснио за федерацију, а на свом националном референдуму 19. августа 1990. године потврдио своју сувереност, задржао право да сам одреди облик свог националног и државног развика. Три дана пре хрватског референдума за суверену и независну Хрватску, Срби у Крајини су 16. маја 1991. године, организовали референдум на којем су се изјаснили да се САО Крајина присаједини Србији, Црној Гори и другима који желе остати у Југославији (Суботић 2020, 88–89).

Власти из Београда су гледале на Србе из Хрватске као на корисно оруђе помоћу кога ће спречити Хрватску независност или успоставити суверенитет Србије над хрватским областима у којима су живели Срби. Српска влада је током 1990. године почела преко ЈНА да наоружава Србе који су живели у руралним

деловима Хрватске. Одлука ЈНА из лета 1990. године да наоружа Србе из Хрватске је донета после закључка савезне војне власти и владе Републике Србије да хрватска влада, својим неприхватањем федералне структуре Југославије, манифестује непријатељски однос. У јеку политичких сукоба између Срба и Хрвата, Срби из Книнске Крајине су почели да нападају полицијске станице и да конфискују оружје у свих дванаест општина са српском већином. Када је хрватска полиција покушала 1990. године да поврати контролу над тим полицијским станицама и заплени оружје, супроставила јој се ЈНА.

Током месеца августа и септембра 1990. године, Хрватска је *de facto* изгубила свој суверенитет над дванаест општина Книнске Крајине у којима су Срби представљали већину све до 1995. године. Хрватска није успела да поврати суверенитет над Крајином, где је у Книну 19. децембра 1991. године проглашена Република Српска Крајина као „независна република” на територији Хрватске. Скупштина Западне и Источне Славоније је донела решење о уласку у састав РСК. Нова република се састојала од три територије са 22 општине. Постоји више мишљења истраживача о почетку крвавог српско-хрватског рата у Хрватској. Неки истраживачи сматрају да је рат у Хрватској почео 31. марта 1991. године када је хрватска полиција, која је била добро опремљена војна формација, напала Плитвице, где је наишла на жилав отпор Срба (Лукић 2008, 394–395).

У опасном заоштреном међунационалном сукобу између Срба и Хрвата у Хрватској, Сабор Републике Хрватске је изгласао независност Хрватске 25. јуна 1991. године. Заступници Сабора Републике Хрватске усвојили су већином гласова 25. јуна 1991. године у 18 часова „уставну одлуку о суверености и самосталности Републике Хрватске“.

Одлучено је да Хрватска повуче своје делегате у Савезном већу Скупштине СФРЈ и да са Словенијом одмах ствара савез две самосталне суверене државе. Према усвојеним актима (документима) уставном одлуком о суверености и самосталности Републике Хрватске, Уставном закону којим се та одлука озакоњује и Декларацији о проглашењу суверене и самосталне Републике Хрватске, на подручју Хрватске важе само закони које је донео Сабор Републике Хрватске, а до окончања посупка раздруживања и савезни прописи који нису стављени ван снаге (Глени 2002, 238).

Поводом одлуке о суверености и самосталности Републике Хрватске, међунационални односи у Хрватској били су све

затегнутији и све је више било ексцесних ситуација. Хрватске власти су као узрок рата у Хрватској објавиле српску агресију, покушај Срба да успоставе своју власт на делу територије Хрватске. У јулу 1991. године, у Хрватској је била објављена општа мобилизација. Током августа и септембра 1991. године, у Хрватској се разбуктао рат између Срба из Хрватске и ЈНА против новоформиране хрватске војске. Инциденти из дана у дан били су све чешћи и све интензивнији да би у септембру прерасли у пуни оружани сукоб. Хрватски председник је 13. септембра 1991. године донео наредбу о предузимању мера приправности које су подразумевале блокаду касарни ЈНА, искључивање воде, струје и плина, инсистирање на њиховој предаји и нападе на све објекте ЈНА. То је значило прелажење из фазе ограниченог сукоба у фазу тоталног рата. После Туђманове наредбе, војни врх ЈНА је активирао већ припремљени план о широким офанзивним операцијама против Хрватске (Николић 2020, 164).

Дана 7. октобра 1991. године бомбардовани су Бански двори, политичко седиште побуњеничких снага у Хрватској које су се одметнуле против СФРЈ и то је, према међународном радном праву, био легалан и легитиман циљ јер је одатле командовано убијањем цивила и уништавањем имовине. Банске дворе у Загребу, наводно су гађали авиони РВ ПВО ЈНА. На дан када су гађани Бански двори, Хрватска није била међународно призната држава већ федерална јединица СФРЈ. Овај објекат је користио Фрањо Туђман који се налазио на челу илегалних оружаних снага побуњеника и вршио формалну и фактичку власт над њима. Из тог објекта је руководио и командовао оружаним формацијама и примао извештаје о току и ефектима борбених дејстава. Жупанијско државно одвјетништво у Загребу оптужило је некадашњег команданта 5. ваздухопловног корпуса РВ ПВО ЈНА са седиштем у том граду – Љубомира Бајића (тада пуковника по чину) због бомбардовања Банских двора. У монографији „Атентат на Хрватску“ објављеној 2016. године тај акт окарактерисан је као класични чин државног тероризма ЈНА.

Осмог октобра 1991. године, дан после наведеног бомбардовања Банских двора, Сабор Републике Хрватске донео је следећу одлуку: „Република Хрватска од дана 8. октобра 1991. године раскида државно-правне везе на темељу којих је заједно са осталим републикама и покрајинама створила досадашњу СФРЈ”. У то време били су блокирани и нападани сви гарнизони ЈНА, осим Превлаке.

До новембра 1991. године је бројност хрватских оружаних

снага достигла 110 хиљада људи. У Хрватску су дошли најамници, црне легије усташа који су војно припремани за рат у земљама Латинске Америке, Немачке и Аустралије, Активности најамника усташа и чланова ХДЗ за време војних дејстава карактерисале су се нарочитом жестином. У односу на хрватске, српске оружане снаге у Хрватској биле се организоване на територијалном принципу, као сеоски одреди за самоодбрану. Ти одреди су били лоше обучени и наоружани, недовољно међусобно повезани и нису имали јединствену чврсту команду. У помоћ својој браћи Србима, у Хрватску стизали су добровољци из Србије, Црне Горе и других Република Југославије.

За време југословенске драме, знаке функционисања једва су показивали Председништво СФРЈ, Влада СФРЈ и Скупштина СФРЈ. Функционисали су једино републичка вођства и ЈНА. ЈНА нико није давао конкретне задатке, зато је у њој владао хаос, збрка, смутња и дезертерство. Неспособност политичког врха СФРЈ и републичких вођа да у вођењу унутрашње и спољне политике нађу излаз и спрече крваве сукобе у Хрватској, био је узрок рата у Хрватској. Положај Срба у Хрватској за време рата 1991. године изазвао је код Представништва СФРЈ озбиљну забринутост. Руководство СФРЈ послало је одговарајући захтев Савету безбедности ОУН о упућивању мировних снага у Хрватску ради стварања тампон зоне између територија које су биле насељене Србима и Хрватима, с циљем да се кризна ситуација, уз учешће ОУН, реши мирним путем на бази међународног права. У децембру 1991. године, био је разрађен мировни план мировних операција ОУН у Југославији, који је предвиђао ангажовање „плавих шлемова“ на територији Хрватске. Примера ради, у њему је било одређено: да ће мировна операција ОУН у Југославији имати привремени мандат најпре на шест месеци због стварања услова за мир и безбедност потребних за преговоре о свеобухватном решењу југословенске кризе, да државе чланице ОУН добровољно шаљу у Југославију своје миротворце, да у својству демилитаризованих зона под заштитом ОУН“ на којима се становништву гарантовала заштита од напада, буду одређена Источна Славонија, Западна Славонија и Крајина. Тај план су одобриле ОУН, прихватило Представништво СФРЈ и у СФРЈ је упућена група војних и грађанских лица ради припрема дочека „плавих шлемова“. Мировну мисију под називом „Снаге ОУН за очување мира“ (УНПРОФОР) почео је припремати Бутрос Гали. До доласка „плавих шлемова“ у Хрватску, иако је потписан договор у Сарајеву 2. јануара 1992. године, оружани сукоби између Хрватске

армије и Срба у Хрватској су настављени. За време рата у Хрватској нису страдали само Срби, у чијим је местима настављено паљење и дизање кућа у ваздух, већ и мирољубиви Хрвати. Примера ради, на територији Источне Славоније за време војних дејстава хиљаде хрватских становника напустило је своје куће и отишло у друге делове Хрватске. Понекад су они бежали и добровољно, понекад под притиском Срба (Шаравин 2008, 389–392).

У време југословенске кризе (1990–1991) југословенске институције као што су Влада СФРЈ, Представништво СФРЈ и Скупштина СФРЈ, једва су функционисали и били су под утицајем републичких руководстава и њихових органа. У таквим политичким околностима на унутрашњој политичкој сцени Југославије, југословенски политичари и дипломате из структуре федералне Југославије прећутно су уважавали политичке промене у југословенским републикама које су биле директно уперене против суверенитета и територијале целовитости СФРЈ. Илустрације ради, савезни секретар за иностране послове, Будимир Лончар, је у Сабору Републике Хрватске 25. јуна 1991. године, рекао да су словеначке и хрватске декларације о проглашењу независности легитимне јер су засноване на референдуму и изражавају суверена права тих република. Том приликом, рекао је да ће служба спољних послова и даље уважавати промене које се догађају у СФРЈ. После проглашења независности Хрватске и Словеније и избијање рата 1991. године, Немачка је постала главни заступник признавања независности хрватске и словеначке државе у Европској заједници. Ватикан је први признао независност Словеније и Хрватске. Главни аргумент Немачке у њеној спољној политици, по питању признавања независности Хрватске и Словеније био је да би потез признавања окончао рат у Хрватској. Одговарајући 13. децембра 1991. године, на писмо Переза де Куелјара, генералног секретара ОУН, у ком се захтевало да се Европска заједница уздржи од преурањеног признавања Хрватске и Словеније, немачки министар иностраних послова, Ханс Дитрих Геншер, је истакао да би одбијање признања Хрватске и Словеније нужно одвело даљој ескалацији употребе насиља од стране ЈНА. Чим је обелодањено да ће Немачка једнострано признати Словенију и Хрватску, борбе у Хрватској између Срба и Хрвата су букнуле. Упркос противљења потезу признавања Хрватске и Словеније од стране САД, Уједињених нација и Хашке конференције о Југославији, Немачка се у спољној политици енергично ангажовала за признавање независности Хрватске и Словеније. Немачко лобирање у Европској заједници

да призна независност Хрватске и Словеније било је олакшано зато што Министарство иностраних послова СФРЈ, на чијој територији су проглашене независне државе 1991. године, није предузело никакве поруке лобирања на међународном плану да се Хрватска и Словенија међународно не признају. Коначно, државе чланице Европске заједнице постигле су консензус о признавању независности Хрватске и Словеније, дана 15. јануара 1992. године. Тада Европска заједница није признала независност Македоније, иако је Македонија испуњавала све услове које је Европска заједница поставила за признавање. По питању признавања Македоније, под утицајем Грчке, Немачка се сложила да не призна Македонију под условом да Грчка призна Хрватску. Ипак, Уједињене нације су у априлу 1993. године признале државну независност Македоније под компромисним називом, Бивша Југословенска Република Македонија (БЈРМ) (Глени 2002, 195–197).

И после признавања Хрватске и Словеније, настављен је рат између Срба и Хрвата у Хрватској. Дана 21. фебруара 1992. године, Савет безбедности ОУН донео је Резолуцију бр. 743 којом је одобрио формирање снага УНПРОФОР и њихово размештање у Источној Славонији, Западној Славонији и Крајини на територији Хрватске. Призната Хрватска држава није могла да контролише око 30% своје територије, на којој је била проглашена Република Српска Крајина. Напоре које је учинила међународна заједница по линијама ОУН и ЕЗ омогућили су престанак војних дејстава и уследила је припрема преговарачке етапе за разрешење међуетничких сукоба. Од пролећа 1992. године до пролећа 1995. године РСК је била под заштитом „плавих шлемова”. Миротворци су углавном били наклоњени Хрватима и њихове симпатије нису биле на страни Срба (Шаравин 2008, 392).

ПРОГЛАШЕЊЕ ДРЖАВНЕ НЕЗАВИСНОСТИ МАКЕДОНИЈЕ

У околностима када су неуспешна спољна и унутрашња политика због политичке неспособности врха власти југословенске федерације и републичких вођа довели Југославију у опасност да на њеној територији избије рат, 1991. године, македонски шеф државе, Киро Глигоров, се као и његов босански пандам, Алија Изетбеговић, председник БиХ, искрено залагао да предупреди избијање рата у СФРЈ. После објаве независности Хрватске и Словеније, Киро Глигоров се у политици определио за пут стварања независне

Републике Македоније. Како су, од укупно, два милиона становника Македоније, Албанци сачињавали око једну четвртину, Киро Глигоров је у данима пред одржавање референдума у Македонији био окупиран да Албанци у Македонији не бојкотују референдум, јер је увиђао потенцијалну опасност у процесу стварања независне македонске државе са великом и неповерљивом албанском мањином. Независну македонску државу одобрили су грађани Македоније на референдуму одржаном 8. септембра 1991. године.

После референдума о независности Републике Македоније, захваљујући својој политичкој мудрости, Киро Глигоров је успео да се договори о повлачењу ЈНА из Македоније без иједног испалееног метка. Приликом повлачења, јединице Југословенске народне армије из Македоније са собом су понеле све своје оружје остављајући нову македонску државу потпуно без војне одбране. Договор македонског председника Републике о повлачењу ЈНА из Македоније изазвао је оштру реакцију бошњачког руководства у Босни и Херцеговини, које је очекивало да ће Македонци формирати јужни фронт против Срба и тиме повући артиљерију и залихе од рата у БиХ. Вредно је истаћи да је председник Републике Македоније Киро Глигоров за време сецесије (1991–1992), за разлику од председника БиХ Алије Изетбеговића успео својом мудро политиком да одбрани животе свих грађана независне македонске државе (Глени 2002, 254).

ИЗБИЈАЊЕ ГРАЂАНСКОГ РАТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У време распада друге Југославије 1991. године, у југословенској Републици Босни и Херцеговини су живела три конститутивна народа: Срби, Бошњаци и Хрвати. После одлуке Европске заједнице да призна Словенију и Хрватску, пред босанском владом су искрсле три солуције које је могла да прихвати и све су водиле у рат. Босна и Херцеговина је могла да остане у крњој Југославији. Влада је могла да прихвати територијалну поделу БиХ између Србије и Хрватске, као што су предлагали Фрањо Туђман и Слободан Милошевић или је могла да се пријави за признавање БиХ као независне државе. Прву солуцију прихватљивом су сматрали Бошњаци и Хрвати, другу Бошњаци и Југословени, а трећу Срби.

Услед недовољне упућености у све сложености босанско-херцеговачке мултиетничке сцене, Европска заједница није најтрезвеније разумела проблем Босне и Херцеговине када га је поставила као проблем националног разграничења. Цртане су и

прекрајане мапе националних територија у измешаној мултиетничкој БиХ. Било је очигледно да решење овако постављеног проблема неће проћи без рата. Тежња за закључењем било каквог споразума о статусу БиХ између три конститутивна народа довела је до натезања између трију националних странака: Српске демократске странке, Странке демократске акције и Хрватске демократске заједнице које су желеле да створе три националне, партијске државе. Тиме је прихваћено право да сваку етничку скупину представља само једна национална партија, иако је у вишенационалној Босни и Херцеговини било више националних и вишенационалних партија. Било је много грађана БиХ изван свих партија и релативно много Југословена. Њих није имао ко да представља (Тепавец 2009, 39).

Када је Немачка средином децембра 1991. године објавила да ће 15. јануара 1992. године признати Словенију и Хрватску, Алија Изетбеговић није могао бити равнодушан према тој вести. Он је отпутовао у Бон, безуспешно се ангажујући да убеди Кола и Геншера да не потезу потез признавања Словеније и Хрватске. Алија Изетбеговић је увиђао да ће то признавање лишити БиХ тадашње уставне заштите од територијалних претензија Србије и Хрватске. У једном од докумената, и генерални секретар Перез де Куелјар је писао министру спољних послова Немачке, Геншеру захтевајући од Бона да преиспита одлуку о признавању Хрватске јер би то изазвало „најстрашнији рат у БиХ”. Геншер није уважио захтев генералног секретара УН Переза де Куелјара и наставио је са признавањем Хрватске, не обзирајући се што би потез признавања Хрватске изазвао рат у БиХ. Европски министарски савет се сагласио да се признају само оне југословенске републике које задовољавају одређена мерила. Тај посао поверен је комисији на чијем се челу налазио Роберт Бадентер, председник француског Уставног суда, који је делегиран за Хашку конференцију о Југославији. Комисија је објавила своје закључке дан пре него што се Немачка изјаснила за признавање југословенских република које су поднеле захтеве за признавање. Роберт Бадентер је констатовао да су од југословенских република које су поднеле захтеве за признавање независности, само Словенија и Македонија задовољиле његову комисију.

Јавна одлука немачке владе да безусловно призна Хрватску поткопала је одлуке Бадентерове комисије. Међутим, непосредно после убеђивања чланова Европске заједнице од стране немачке владе да пренебрегну закључке Бадентерове комисије и признају Хрватску, а не Македонију, Европска заједница се вратила (у случају БиХ иако не и у случају Македоније). Бадентеровим принципима

Европска заједница је рекла председнику Представништва БиХ и лидеру Странке демократске акције (СДА) Алији Изетбеговићу да ће независност бити призната ако се проста демократска већина изјасни за то. Бошњаци и Хрвати могли су да прикупе већину принципа обезбеђења консензуса „три конститутивна народа” у БиХ.

После међународног признања Хрватске и Словеније, Алија Изетбеговић се нашао пред избором или да остане крњој Југославији којом ће доминирати Србија, што је било неприхватљиво за све Бошњаке и Хрвате у БиХ, или да убрза активност према независности БиХ тиме што би био одржан референдум који је као услов поставио Роберт Баденер и тако убрзао избијање рата у БиХ. Алија Изетбеговић кренуо је путем отцепљења БиХ од Југославије, не обезбедивши претходну сагласност Срба у БиХ (Глени 2002, 170–172).

Са растом напетости у БиХ, посланици Српске демократске странке (СДС) већ су напустили парламент у Сарајеву и створили сопствени супарнички парламент у Босни и Херцеговини. Дана 15. фебруара 1992. година скупштина српског народа у БиХ усвојила је нацрт Устава Републике српског народа у БиХ у коме је Република српског народа у БиХ дефинисана као Република у саставу Југославије. Дана 21. фебруара 1992. године у Лисабону је започела прва планерна седница конференције представника политичких странака БиХ. Другог дана конференције у Лисабону (22. фебруара 1992. године) забележен је „известан напредак” како је изјавио Жозе Кутиљеро, португалски дипломата и председавајући конференције. Напредак је разврстан у три тачке: будућа БиХ остаће у оквиру авнојевских граница, будуће уставно уређење базираће се на неколико ентитета и преговори ће бити настављени уз посредовање Европске заједнице. Лидер Српске демократске странке Радован Караџић је ово оценио као „велики напредак” док је лидер странке Демократске акције рекао је да је „направљен мали, не велики помак”. Трећа рунда конференције о будућности БиХ настављена је 27. фебруара 1992. године у Сарајеву. Потврђен је договор из Лисабона (Перић, 2012). Дводневни референдум о независности Босне и Херцеговине је био апсурдан јер су Срби у БиХ објавили да неће признати његов резултат и да без сагласности сва три конститутивна народа који живе у БиХ није могуће доћи до мирног политичког решења будућег статуса БиХ. Грађански рат у БиХ (1992–1995) је могао бити избегнут да су се Бошњаци, Срби и Хрвати као три равноправна уставотворна народа која су живела у БиХ консензусом мирно договорили о будућем статусу

БиХ. Референдум о независности БиХ одржан је 29. фебруара и 1. марта 1992. године. Први дан референдума о Босни и Херцеговини протекао је мирно. Други дан референдума (1. марта 1992.) је према званичним подацима, до 23 часа изашло 59% грађана уписаних у бирачке спискове (Глени 2002, 173).

Првомартовски референдум у БиХ је означио крај мира и почетак грађанског рата у БиХ. Рат је узрокован порастом национализма, сложености политичке и безбедносне југословенске кризе која је уследила после завршетка Хладног рата и краја блоковске поделе света, као и распада СФРЈ. За време политичке и међунационалне напетости у Босни и Херцеговини у време одржаног првомартовског референдума о независности БиХ, на породичној православној свадби на Башчаршији у Сарајеву, убијен је Србин, Никола Гардовић, радник из Сарајева. Николу Гардовића су усмртили Суад Шабовић, Игор Додик и Мухамед Шаракић. У Сарајеву и околини Срби су поставили 20 барикада, чији је директни повод било убиство Николе Гардовића испред старе православне цркве на Башчаршији у Сарајеву. Барикаде су углавном начињене од камиона и аутобуса. Иза барикада повремено се чула рафална палба из аутоматских пушака. Политичка и међунационална напетост у Босни и Херцеговини ескалирала је у ноћи између 1. и 2. марта 1992. године. Према незваничним подацима, тада је погинуло три, а рањено пет лица (Перић 2012, 212–213). Као повод рата у Босни и Херцеговини узели смо убиство Србина Николе Гардовића на Башчаршији у Сарајеву 1. марта 1992. године. Истовремено, за убиство Николе Гардовића представља одредницу почетка грађанског рата у БиХ који су између себе жестоко водили Срби, Бошњаци и Хрвати (1992–1995).

РАСПАД СФРЈ 1991. И НЕСТАНАК ДРУГЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 27. АПРИЛА 1992. ГОДИНЕ

Дотрајала крња Друга Југославија одржала се до 27. априла 1992. године. Са проглашењем Устава Савезне Републике Југославије (СРЈ) 27. априла 1992. године, у Скупштини Југославије у Београду са јарбола је скинута тробојка са петокраком да би уступила место застави без звезде. Скидање заставе Социјалистичке федеративне Републике Југославије (СФРЈ) са јарбола у Скупштини Југославије је представљало официјелни чин нестанка Друге Југославије (Перић 2012, 213–214). Творци новоформиране СРЈ нису били начисто ко треба да сачињава ову државу. У уставу СРЈ пише да на основу права

на самоопредељење у њен састав могу да се укључе и други народи и републике, иако је било сасвим јасно да су Хрватска, Словенија и Македонија кренуле путем своје државне независности, да је у БиХ са истим циљем бошњачко-хрватска коалиција изгласала „ратни” референдум против Срба, тако да је било више него логично да се Србији и Црној Гори које су ушле у састав СРЈ прикључе две западне српске земље – Република Српска Крајина и Република Српска, што је захтевао српски народ двеју западних српских држава и то се показало као велика слабост српске државотворне политике. Право народа РСК и РС да живе у дотадашњој Југославији, није смело бити мање од права оних који се насилно и противуставно отцепљују од постојеће југословенске државе (Суботић 2020, 87).

Десета деценија 20. века је доказала да Друга Југославија за више од четири деценије није успела да формира модерну радничку класу ни самоуправљачки социјализам сходно спецификацији на своје услове и потребне концепције изворног марксизма, што се на свој начин може видети и по томе што је изостао сваки истински покрет одоздо који би се супроставио рушењу Друге Југославије у њеном зачетку социјалистичких односа (Стојковић 2008, 422).

ЗАКЉУЧАК

У пост-Титовом периоду Друге Југославије, Председништво СФРЈ као колективни шеф југословенске државе, ни изблиза није имало Титов ауторитет у СФРЈ и свету што је негативно утицало на успешну спољну и унутрашњу политику СФРЈ. Са нестанком СКЈ на 14. ванредном конгресу СКЈ југословенска федерација изгубила је један од главних фактора њене интеграције. На 14. ванредном конгресу 20–22. јануара 1990. године, дошло је до распада СКЈ и усвајања увођења вишестраначког система. Вишестраначки систем и тада је уведен без претходног уређења у уставу Србије. Уведено је вишестраначје у југословенским републикама, али не и на нивоу Југославије. Распад СКЈ је био увод у распад социјалистичке Југославије. За време рата у Хрватској и распадања бивше Југославије због неуспешне спољне и унутрашње политике социјалистичке Југославије, југословенске институције су замирале једна за другом до потпуне парализе или чак ишчезавања за време југословенске драме, знаке функционисања једва су показивали Председништво СФРЈ, Влада СФРЈ и Скупштина СФРЈ. Функционисали су једино републичка вођства и ЈНА. ЈНА нико није давао конкретне задатке, зато је у њој владао хаос, збрка, смутња и дезертерство. За ЈНА се

све мање знало коме је подређена и шта ће учинити када је била у недоређеној позицији за време распада друге Југославије. У време југословенске кризе (1990–1992), југословенски политичари и дипломате из структуре федералне Југославије углавном су уважавали политичке промене у југословенским републикама које су биле директно уперене против суверенитета и територијалне целовитости СФРЈ и нису предузимали никакве кораке да спрече очување суверенитета и територијалног интегритета СФРЈ. И Будимир Лончар активно је учествовао у разграђивању своје (савезне) државе, чију је дипломатију тада званично водио. Илустрације ради, савезни секретар за иностране послове Будимир Лончар је у Сабору Републике Хрватске 25. јуна 1991. године рекао да су Словеначке и Хрватске декларације о проглашењу независности легитимне јер су засноване на референдуму и изражавају суверена права тих република. Том приликом, рекао је да ће служба спољних послова и даље уважавати промене које се догађају у СФРЈ. Без обзира на тврдњу Будмира Лончара да су Словеначке и Хрватске декларације о независности легитимне, Хрватска, Словенија и Македонија 1991. године, нису по важећем југословенском уставу ни по правилима међународног права, које гарантују територијални интегритет чланица Уједињених нација, ни по документима КЕБС о непромењивости граница у Европи, имале право да се отцепе из дотадашње СФРЈ.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Глени, Миша. 2002. *Пад Југославије: Трећи балкански рат*. Београд: Самоиздат Б92.
- Ђурковић, Миша. 2010. „Ватикан и Срби.” *Политика*, 11. март.
- Лукић, Ренео. 2008. „Побуна Срба у Хрватској.” *Српска слободарска мисао*, IX/2.
- Николић, Коста. 2020. *Југославија последњи дани 1989–1992*, књига друга. Београд: Службени гласник.
- Перић, Миодраг. 2012. *Спољна политика прве Југославије (1918) и друге Југославије (1945–1992)*. Петровац на Млави: Културно-просветни центар Петровца на Млави, Народни музеј Пожаревац.
- Пешић, Звонимир. 2021. „Генерала Љубомира Бајића оптужују за атентат на Фрању Туђмана.” *Печат*, 3. децембар.
- Стевановић, Видосав. 2010. „Рат је безличан.” *Политика*, 6. јун.
- Стојковић, Андрија. 2008. „Епоханти стварања идентитета српског

- народа од Саве Немањића до данас.” *Српска слободарска мисао*, IX/2.
- Суботић, Момчило. 2020. „О праву на самоопредељење и геополитичкој судбини Републике Српске Крајине.” *Политичка ревија* 66 (4): 71–95. doi: 10.22182/pr.6642020.3.
- Тепавец, Мирко. 2009. *Државе, дравници и страдалници*. Београд: Службени гласник.
- Шаравин, Александар. 2008. „Хронологија конфликта у Хрватској.” *Српска слободарска мисао*, IX/2.

Miodrag D. Perić

Institute for Political Studies, Belgrade

THE FATE OF THE SECOND YUGOSLAVIA 1989–1992

Resume

The author presents the declaration of state independence of Slovenia, Croatia and Macedonia in 1991, the beginning of the civil war in Bosnia and Herzegovina in 1992 and the disappearance of the second Yugoslavia in 1942. The author is of the opinion that the unsuccessful foreign policy of the SFRY in the post-Tito period, especially from 1990 to 1992, was a reflection of the interdependent causes of the disintegration of the second Yugoslavia, such as: Conflicts of internal political factors and mutual wars of the Yugoslav peoples in the former republics of SFRY to create their own independent states. Also, the foreign factor had an influence during the disintegration and disappearance of the second Yugoslavia. The European Community and the United Nations played their roles during the break-up and disappearance of the second Yugoslavia (1991–1992).

Keywords: Second Yugoslavia, Slovenia, Croatia, Republika Srpska Krajina, Macedonia, secession, Bosnia and Herzegovina, civil war, European Community, UN.

* Овај рад је примљен 10. фебруара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

*Рајко Петровић**

Институт за европске студије, Београд

ПОКУШАЈ ОТЦЕПЉЕЊА КАТАЛОНИЈЕ 2017. ГОДИНЕ – ЛЕКЦИЈЕ ЗА РЕПУБЛИКУ СРПСКУ

Сажетак

Предмет истраживања овог рада јесте анализа искустава региона Каталоније при покушају проглашења независности од Шпаније 2017. године и извођење одређених запажања и закључака који би се могли пренети и на напоре Републике Српске да се отцепи од Босне и Херцеговине. Циљ истраживања јесте најпре указивање на то да је у случају недоследног поштовања међународног права и његовог произвољног тумачења сваки покушај стварања нове независне државе случај за себе, као и на то да пресудну улогу у таквим процесима имају геополитички интереси великих сила, а не расположиви ресурси или аргументи на страни побуњеног дела већ постојеће међународно признате државе. Резултати истраживања указују на то да је, упркос постојању географских, историјских, културолошких, религијских, политичких и правних разлика између Каталоније и Републике Српске, могуће пронаћи одређене законитости примењиве на све европске регионе који желе да стекну независност и пуно међународно признање, укључујући и саму Републику Српску. Као закључак истраживања намеће се теза да је стварање нових суверених и међународно признатих држава на тлу Европе могуће само у епохама великих глобалних политичких промена и реконфигурације односа снага између великих сила. У истраживању смо користили историјску методу, методу студије случаја и методу компаративне анализе.

Кључне речи: Каталонија, Република Српска, сецесија, независност, велике силе, геополитички интереси.

* rajko.petrovic@ies.rs

УВОД

Упркос политичком и економском концепту глобализације који је однео превагу на простору Европе након пада Берлинског зида, те упркос јачању и развоју идеје Европске уније која за циљ има брисање међудржавних (а тиме и међунационалних) граница, сецесионистичке тенденције су на европском континенту данас у 21. веку и те како присутна појава. Од Шкотске и Северне Ирске, преко Фландрије, Баскије и Каталоније, све до Косова и Метохије и Републике Српске постоје изразите тежње за отцепљењем поменутих и других региона од држава у чијем се саставу налазе и проглашењем истих новим независним државама. Репертоар аргумената таквих региона је различит – од жеље за пуном националном и културном афирмацијом, преко ускраћивања политичких и економских права, па све до изразито конфликтних и тензијских односа унутар појединих држава који су на ивици избијања немира, па чак и оружаних сукоба. Аутори попут Верана Станчетића се са правом питају има ли сецесија смисла у доба глобализације обележене наднационалним интеграцијама и одрицањем државних прерогатива у корист истих, али исто тако и констатују да, упркос томе, национална држава и даље остаје доминантни облик политичког организовања, а национализми и покрети за национално ослобођење и те како присутни широм света (Станчетић 2016, 61–62). Тако данас на тлу Европе имамо ситуацију да 18% Ираца у Северној Ирској жели отцепљење од Уједињеног Краљевства и припајање Републици Ирској, 19% Велшана жели независну Велс, 40% Шкотланђана независну Шкотску, 8% Бретонаца независну Бретању, 31% Баска независну Баскију, 10% Корзиканаца независну Корзику, 41% независних Сардинијаца независну Сардинију, 56% Венецијанаца независан Венето, 26% Бавараца независну Баварску, баш као што је 44% Каталонаца за независност Каталоније и 54% Срба у Републици Српској који су за независност овог ентитета (Kmetić 2017, 11).

Премда постоје различите дефиниције сецесије, најприкладнијом нам се чини она коју су поставили Александар Павковић и Петар Радан према којој је отцепљење „стварање нове државе путем повлачења територије и њеног становништва, при чему је та територија претходно била део постојеће државе“ (Pavković i Radan 2008, 13). Постоји неколико различитих теорија сецесије које овом феномену приступају на себи својствене начине. Према националним теоријама сецесије право на самоодређење је темељно право свих етничких група. Плебисцитарна теорија

сецесије исту види као оправдану уколико је жели више од половине становништва на датој територији. Са друге стране, представници теорије корективног права сецесију доживљавају као оправдан чин само уколико већина угрожава основна права мањинских група, попут случајева спровођења геноцида, масовних кршења основних људских права, неоправданог припајања посматране територије од стране дате државе, кршења унутардржавних договора о аутономији, односно у случајевима трпљења било каквог вида константних неправди (Петровић 2021a, 28–31).

НЕУСПЕЛО ПРОГЛАШЕЊЕ РЕПУБЛИКЕ КАТАЛОНИЈЕ 2017. ГОДИНЕ

Феномен каталонског сецесионизма један је од најактуелнијих и најконтроверзнијих у савременој Европи. Премда се наивном посматрачу догађаја може чинити да је реч о релативно скорој појави, каталонски сецесионизам има, поред економских, политичких и идентитетских аспеката који га данас карактеришу, и своје дубоке историјске корене. Још крајем 15. и почетком 16. века на простору данашње Каталоније долази до обликовања јасног и специфичног регионалног идентитета који је опстајао између две велике и моћне европске државе (али и културолошко-идентитетска обрасца) – Шпаније и Француске. У жељи за стицањем већег степена политичке и економске аутономије, али и за очувањем сопствене културе и идентитета Каталонци су још 1640. године под вођством Пау Клариса (*Pau Claris*) прогласили независну Каталонију, али шпанске власти недуго затим гуше ту побуну. Друга половина 19. века била је обележена покретом за културни, језички, али и политички и економски препород Каталоније под називом Ренесанса (*Renaixença*). У време Прве Шпанске Републике 1873. године Балдомер Лостау (*Baldomer Lostau*) предводио је проглашење Каталонске Федералне Републике, али иста убрзо бива угашена брзом реакцијом шпанске војске. Ништа боље нису прошли ни покушаји Франсеска Масије (*Francesc Macià*) 1931, односно Љуиса Компањса (*Lluís Companys*) 1934. године да прогласе Републику Каталонију (Петровић 2020, 107–108). За време Друге Шпанске Републике Каталонија је уживала висок степен политичке, економске и културне аутономије, где се на неки начин сматрала федералном јединицом шпанске државе која је уочи избијања Шпанског грађанског рата 1936. године већ била дубоко загазила ка трансформацији у федералну државу. За време

франкизма (1939–1975) Каталонија не само да је била лишена аутономије, већ је каталонски идентитет немилосрдно затиран, а употреба каталонског језика била је забрањена у јавној сфери. Након смрти ауторитарног вође (*caudillo*) Шпаније, Франсиска Франка (*Francisco Franco*), Шпанија усваја нови устав 1978. године и креће у процес демократизације и евроинтеграција, где Каталонија захваљујући њеном статусу усвојеном 1979. године постаје једна од првих шпанских аутономних заједница са значајним степеном политичке, економске и културне аутономије, уз уважавање употребе каталонског језика као коофицијелног на њеној територији (Петровић 2018, 58–59).

До средине 2000-их каталонски сецесионизам није био у значајној мери присутан међу грађанима овог региона. Каталонија је у политичком смислу била стабилна, а у економском смислу је бележила ванредно добре резултате у поређењу са већином осталих шпанских региона. У идентитетском смислу регион је раслојен на оне који се сматрају искључиво Каталонцима (употреба каталонског језика као основа идентитета и као кохезиони фактор), оне који негују тзв. дуални, односно каталонско-шпански (или шпанско-каталонски) идентитет и оне који се осећају искључиво Шпанцима (махом потомци економских миграната из осталих делова Шпаније, процентуално најмање заступљени). Каталонске регионалне институције власти покренуле су 2005. године питање усвајања новог статута Каталоније који би овом региону дао већи степен економске и фискалне аутономије, затим већи степен правосудне аутономије, али и омогућио подизање каталонског идентитета (признање Каталоније као нације, а не само националности) и каталонског језика (преимућство употребе истог у односу на шпански језик) на виши ниво. Иако су шпански Генерални кортеси 2006. године такве предлоге Парламента Каталоније (подржане и на референдуму од стране грађана Каталоније) усвојили, десно оријентисана опозициона Народна партија заједно са неким аутономним заједницама уложила је жалбу пред Уставним судом Шпаније. Тај суд је коначно 2010. године укинуо већину кључних измењених одредби у новом каталонском статусу, што је изазвало револт значајног дела грађана Каталоније. До тог момента није било више од око 20% грађана Каталоније који су подржавали њену независност, али се ситуација након тога драматично мења у корист сецесионистичких снага, где проценат присталица сецесије 2012. године достиже чак 57% (Петровић 2020, 111–116).

Од тада до данас каталонске регионалне власти су направиле

три важна потеза у правцу отцепљења Каталоније од Шпаније. Најпре је новембра 2014. године каталонска влада организовала необавезујући референдум са питањима да ли грађани желе да Каталонија постане држава и да ли желе да постане независна, где је на оба питања потврдно одговорило 80,76% изашлих (излазност је била 33%). Други важан потез су регионални избори одржани 2015. године на којима просецесионистичке каталонске политичке групације Заједно за да (*Junts pel Sí*) и Кандидатура за народно јединство (*Candidatura d'Unitat Popular*) освајају парламентарну већину (72 од 135 посланика), а потом и формирају владу. На место председника Владе Каталоније 2016. године долази Карлес Пуђдемон (*Carles Puigdemont*), некадашњи градоначелник Ђироне, који убрзо креће са плановима за отцепљење Каталоније од Шпаније. Прво је 6. септембра 2017. године Парламент Каталоније изгласао Закон о одржавању референдума 1. октобра исте године, да би Уставни суд Шпаније једногласно забранио одржавање истог, оценивши га као противуставни. У изузетно напетом атмосфери и под будним оком међународне заједнице, референдум је коначно и одржан 1. октобра 2017. године. На исти је изашло 43% бирача (2,2 милиона) од којих је за независност гласало 90,2% (2 милиона). Референдум је пратио велики број инцидената и нереда, где је дошло до сукоба како између шпанске Националне полиције и Цивилне гарде (које су хтеле да спрече одржавање избора на што већем броју бирачких места) и побуњених грађана Каталоније тако и дела каталонске регионалне полиције. Каталонске хитне службе изнеле су податак да је 761 особа повређена у тим сукобима, док је шпанско министарство унутрашњих послова саопштило да су његови припадници затворили 92 бирачка места, ухапсили 3 особе, те да је 12 полицајаца било повређено (Петровић 2020, 115–116).

Упркос изричитој забрани од стране званичног Мадрида, Карлес Пуђдемон је 10. октобра 2017. године једнострано прогласио независност Републике Каталоније, али је неколико дана сама каталонска власт ту одлуку суспендовала како би се створио додатни простор за преговоре са централном владом у Мадриду. С обзиром да је ова инсистирала искључиво на поштовању Устава Шпаније и њених закона по питању сецесије Каталоније, парламент овог региона је 27. октобра донео резолуцију којом је потврђена независност Републике Каталоније. Уследила је реакција званичног Мадрида, где најпре премијер Шпаније распушта каталонски парламент и расписује регионалне изборе за 21. децембар, а затим и Уставног суда Шпаније који је Декларацију о независности

Каталоније суспендовао. Генерални кортеси и Влада Шпаније покренули су примену члана 155. Устава Шпаније који централној влади дозвољава да преузме власт у побуњеном региону. Шпански суд наложио је хапшење Карлеса Пуђдемона и његових најближих сарадника због организовања побуне, али је Пуђдемон већ побегао у Брисел и затражио политички азил од Белгије. У међувремену ухапшени су потпредседник Владе Каталоније и један од најенергичнијих заговорника независности Ориол Ђункерас (*Oriol Junqueras*), председник Парламента Каталоније Ђорди Санчез (*Jordi Sánchez*) и неколико других личности које су означене као организатори побуне против државе (Петровић 2020, 116–117). Треба истаћи да шпанске власти неколико година касније најпре осуђују притворене каталонске сецесионисте на вишегодишње затворске казне, да би их потом премијер Шпаније Педро Санчез (*Pedro Sánchez*) помиловао у знак добре воље и стварања новог простора за унутрашњи дијалог о суживоту у Каталонији. Исто тако, ваља напоменути да, сем непризнате Абхазије и Јужне Осетије, ниједна држава није признала независност Каталоније 2017. године; штавише, водеће светске и европске силе попут Сједињених Америчких Држава, Русије, Кине, Немачке, Велике Британије, Француске и Европске уније у целини изразиле су пуну подршку поштовању суверенитета и територијалног интегритета Шпаније.

РЕПУБЛИКА СРПСКА НА ИСТОРИЈСКОЈ ПРЕКРЕТНИЦИ

Премда је Босна и Херцеговина у перманентној политичкој кризи још од краја грађанског рата и потписивања Дејтонског мировног споразума 1995. године, где се на исту може слободно применити принцип Карла фон Клаузевица (*Carl von Clausewitz*) да је „политика рат настављен другим средствима“ (Sekulić 2011, 96), дешавања 2021. године означила су њен врхунац. Политички односи унутар Босне и Херцеговине као сложене државе, посебно у контексту односа њена три конститутивна народа (Срба, Хрвата и Бошњака) никада нису били хармонични, али је у последњих неколико година јаз између истих значајно продубљен, чиме је постало крајње очито да три стране не само да имају различите погледе на прошлост и садашњост Босне и Херцеговине, већ и на њену будућност као државе (Петровић 2021б, 147–158). Ипак, дешавања током 2021. године показала су да је политичка криза у Босни и Херцеговини достигла тачку усијања. Наиме, за крај

јула 2021. године била је предвиђена смена на функцији високог представника у БиХ, где је Аустријанца Валентина Инцка (*Valentin Inzko*) требало да замени Немац Кристијан Шмит (*Christian Schmidt*). Русија је, међутим, била против његовог именовања на ту функцију и као стална чланица Савета безбедности Уједињених нација је поводом његовог избора уложила вето у датој институцији 29. јуна. Недуго затим, Русија и Кина су заједнички предложиле Савету безбедности УН да се институција високог представника у БиХ укине. Одлазећи високи представник за Босну и Херцеговину Валентин Инцко, са друге стране, донео је 23. јула одлуку да уз помоћ тзв. бонских овлашћења наметне закон којим би се кажњавало негирање тзв. геноцида почињеног над бошњачким народом у БиХ. Власти и опозиција у Републици Српској схватили су овај закон као огромну претњу, те су све релевантне странке овог ентитета на заједничком састанку 26. јула донеле одлуку о неучествовању у раду заједничких институција на нивоу БиХ (РТС 2021). С обзиром на чињеницу да бошњачки политички лидери нису уважили захтеве српских колега да се спорни закон не прихвати, те да се не прихвати избор Кристијана Шмита с обзиром да су против истог биле две сталне чланице Савета безбедности УН, поново је актуелизовано питање будућности Републике Српске и БиХ у целини. Још током априла месеца 2021. године у медијима се појавио нон пејпер (*non paper*) чији је наводни аутор био словеначки премијер Јанез Јанша (*Janez Janša*), који је наводно достављен председнику Европског савета у Бриселу, Шарлу Мишелу (*Charles Michel*), а у коме је образложена идеја да већи део Републике Српске припадне Србији уз пристанак исте да се одрекне тзв. Косова које би се припојило Албанији (Danas 2021). Овај документ изазвао је бројне полемике у јавности, али и значајно подигао тензије унутар саме БиХ.

Криза изазвана Инцковим законом и наметнутим избором Кристијана Шмита за високог представника од стране западних центара моћи (САД, Велике Британије и Немачке пре свих) реактуелизовала је питање будућег статуса Републике Српске у оквиру БиХ и могућности за њено отцепљење од исте. Најпре треба напоменути да је идеја о сецесији Републике Српске у већој или мањој мери присутна у политичким круговима и јавном дискурсу више од 15 година. Чињеница да је под притиском међународне заједнице Република Српска изгубила преко 80 надлежности које јој по слову изворног Дејтонског споразума припадају, посебно у време високог представника Педија Ешдауна (*Paddy Ashdown*), од 2002. до 2006. године натерала је политичко руководство у

Бањалуци да заузме став одлучног опирања растакању прерогатива Републике Српске и централизацији и унитаризацији БиХ, истичући повратак на изворни Дејтонски споразум као нужан предуслов за опстанак заједничке државе. Као алтернативна опција, због и више него игнорантског односа политичког Сарајева према захтевима Бањалуке, руководство Републике Српске је зацртало отцепљење исте као алтернативну опцију. Томе у прилог су ишла и истраживања јавног мњења, попут Галуповог из 2010. године, према коме 88% становника Републике Српске жели отцепљење. Са друге стране, исто истраживање је показало да је против такве могућности 80% Бошњака и 63% Хрвата у БиХ (Петровић 2021б, 152). Највећи заговорници отцепљења Републике Српске свакако су Савез независних социјалдемократа (СНСД) са Милорадом Додиком на челу. Тако у програмским принципима СНСД-а из 2019. године стоји да је Република Српска држава (а не ентитет), да на основу Повеље уједињених нација, Међународног пакта о грађанским и политичким правима и Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, грађани Републике Српске имају право на самоопредељење, те да у складу са Споразумом о специјалним везама Републике Српске са Републиком Србијом она има право да са њом ствара што јединственији простор. Сам Милорад Додик, неприкосновени политички лидер Срба у Републици Српској и актуелни члан Председништва БиХ, се већ годинама залаже за мирно проглашење независности Републике Српске од БиХ путем референдума. Додик је више пута јавно излазио са предлозима попут организовања референдума о независности, потреби да и Република Српска добије столицу у Уједињеним нацијама уколико се то деси у случају тзв. Косова, или чак мирног припајања Републике Српске Србији. Оно што је за потребе овог истраживања посебно интересантно јесте то што је у једном од интервјуа 2013. године Додик напоменуо да не искључује могућност одржавања референдума о независности Републике Српске по узору на каталонски и шкотски (Петровић 2021б, 152–153). Додик је истог дана када је Инцко наложио усвајање Закона о забрани негирања геноцида иступио у јавности рекавши да, с обзиром на то да у БиХ нема дијалога, Република Српска треба да крене у процес дисолуције (Radio Slobodna Evropa 2021). Институције Републике Српске су убрзо изнеле план о постепеном повратку отетих надлежности попут имања сопствене војске, тужилачких и судских ингеренција, земљишта (укључујући и спорна шумска газдинства) која треба укњижити као власништво Републике

Српске, а не БиХ итд. Уследиле су очекиване реакције од стране политичког Сарајева¹ које не само да није било спремно на дијалог у вези са повратком на изворни Дејтонски мировни споразум, те у вези учешћа страног фактора у креирању закона и политичких токова унутар БиХ, већ је по ко зна који пут запретило ратом (Факти 2021). Притисци на Републику Српску, како изнутра тако и споља, су све већи и отворенији, где се иста проказује као творевина настала на наводном геноциду Срба над Бошњацима, те се захтева укидање исте зарад стварања „функционалне државе БиХ“. Најаве руководства Републике Српске су такве да би крајњи одговор на такве напоре било осамостаљење од БиХ, где би и тзв. пробосански унитаризам и српски сецесионизам увели не само БиХ, већ и цели Западни Балкан у фазу озбиљне кризе и напетости (Станковић 2021, 41). Чињеница да политички представници Републике Српске већ месецима блокирају рад заједничких институција на нивоу БиХ, те да бошњачка и хрватска страна нису успеле да пронађу договор око усвајања новог изборног закона који би решио питање легитимног представљања конститутивних народа јасно указује да је функционисање БиХ као државе теже него икада, али и да се не назире решење за крупне унутрашње проблеме у тој земљи ни на почетку 2022. године.

КАТАЛОНСКО - СРПСКЕ ПАРАЛЕЛЕ

Неретко се у домаћој, а посебно у шпанској науци и јавности повлаче паралеле између бивше Југославије и Шпаније, с обзиром да су их карактерисале неке заједничке особине попут сложеног политичког уређења, мултикултуралности и сецесионистичких тенденција у њима. Исто тако, данас се често Каталонија и Република Српска сврставају у групу европских региона који желе независност, те се између ова два примера повлаче паралеле по питању права на отцепљење, односа између централних и регионалних (ентитетских) власти, евентуалне међународне подршке таквим настојањима и сл. Сходно томе, најпре ћемо указати на неке разлике између ова два примера, а потом и на, у ширем смислу, њихове заједничке карактеристике.

Као прво, треба истаћи да између Каталоније и Републике Српске постоје јасне географске разлике. Каталонија је смештена

¹ Колоквијални назив за политичаре и функционере који се залажу за централизацију и унитаризацију БиХ и и примену наводног грађанског принципа на уштрб етничког, попут Бакира Изетбеговића, Жељка Комшића, Шефика Џаферовића и других.

на североисточном делу Пиринејског полуострва и има приступ западним обалама Средоземног мора, те у геостратешком смислу има двојаку важност – контроле дела средоземног басена и природне и проходне везе између Пиринејског полуострва и Француске, односно остатка Западне Европе. Република Српска је, са друге стране, један од централних делова Балканског полуострва и нема приступ мору, али је и те како геостратешки и геополитички важна због тога што је не само део ионако изузетно значајног поменутог Балканског полуострва, већ и због тога што је најзападнији део православне цивилизације, где ју је још Семјуел Хантингтон (*Samuel Huntington*) означио као западну границу исте (Huntington 1997). Историјске разлике су такође значајне. Каталонија уочи уједињења Шпаније крајем 15. века постоји као Барселонска грофовија у саставу Краљевства Арагон, те од 1492. године до данас без прекида бива део јединствене шпанске државе у којој је током векова уживала већи или мањи степен аутономије различитог облика (политичке, економске, културне и сл.) и обима. Република Српска, са друге стране, настаје распадом бивше Југославије и СР БиХ 1992. године као воља српског народа да остане у заједничкој држави са Србијом и Црном Гором и функционише као независан и самодовољан субјект све до потписивања Дејтонског мировног споразума 1995. године када добровољно постаје ентитет у саставу државе БиХ са значајним степеном аутономије на каквом су јој могле позавидети многе федералне јединице савремених федерација попут немачких, канадских итд. Исто тако, ваља напоменути да Срби на простору Републике Српске на неки начин баштине историјски континуитет са средњовековним краљевством Босном која је била једна од српских државица тог доба, али да као матичну државу виде Србију. Са друге стране, Каталонци никада нису имали нити данас имају сопствену државу каталонског народа коју би могли посматрати као матицу, већ живе располућени у Шпанији (већи део) и Француској (мањи део). Евидентне су и културолошко-религијске разлике. Каталонија је део западноевропске цивилизације (и то њеног колонијалног и експлоататорског дела) и кроз историју је увек била већински римокатолички простор. Простор Републике Српске припада источно-православној и словенској цивилизацији и неколико векова је био објекат својеврсне османлијске колонизације целокупног простора Балкана. Политичко-правне разлике су такође присутне. Каталонија има статус региона (аутономне заједнице) у оквиру Шпаније која је регионална држава, а Каталонцима је уставом признат статус националности (слично народностима у

бившој Југославији), али не и нације (призната је једино шпанска нација). Република Српска је, са друге стране, федерална јединица у саставу БиХ која је федералног државног уређења (чак и са неким елементима конфедерализма), са битно већим овлашћењима од Каталоније уколико се вратимо на изворни Дејтонски мировни споразум, а Срби су не само признати као посебан народ (нација), већ и као конститутивни народ који као такав има право на равноправну политичку репрезентацију унутар БиХ. Са друге стране, Каталонија је, као део Шпаније, истовремено и део Европске уније и НАТО пакта, док БиХ и са њом Република Српска безуспешно конкурише за чланство у оба колектива (уз активно блокирање од стране Републике Српске у случају НАТО интеграција).

Каталонски сецесионизам у Шпанији и српски сецесионизам у Босни и Херцеговини, односно Републици Српској, имају и одређене сличности и подударности. Најпре треба истаћи да се и Каталонија и Република Српска позивају на право на самоопредељење у складу са релевантним међународним документима, односно суштински на теорију корективног права према којој етницитети (или било какви колективитети) унутар неке државе имају право на отцепљење од исте уколико трпе константне неправде. Не улазећи у то да ли су такве неправде у оба случаја заиста присутне, чињеница је да и Каталонци и Срби у Републици Српској желе независност из било сличних било истоветних разлога. И једни и други сматрају да им је у постојећој држави национални идентитет угрожен (узмимо само примере питања статуса каталонског, односно српског језика, националних симбола попут заставе и грба, издавања историјских уџбеника и концепције просветног система уопште итд.). У оба случаја је присутна и економска аргументација према којој Каталонију, односно Републику Српску, централна власт изабљује (оптужбе за отимање надлежности, затим имовине и јавних добара, за неправедну пореску политику, за мањак добијених средстава из заједничке касе у односу на уложена итд.). Трећа заједничка карактеристика јесте залагање за ненасилно отцепљење, дакле мирним, демократским путем поштујући вољу већине која живи на датом простору, али и чињеница да централне власти у оба случаја не само да не желе да допусте било какав вид сецесије, већ су спремне и на употребу силе како би исту спречиле (у случају Каталоније то се показало за време одржавања референдума о независности, а у случају Републике Српске политичко руководство у Сарајеву се једнодушно залаже за такву врсту одговора у случају одржавања сличног референдума у Републици Српској). Треба додати и то да

су и Каталонија и Република Српска одржале референдуме који су представљали, бар из угла централних власти, неку врсту увода у сецесионизам. У каталонском случају био је то консултативни (необавезујући) референдум о независности Каталоније 2014. године, а у случају Републике Српске референдум о обележавању Дана Републике Српске 9. јануара, одржан 2016. године. Коначно, обе стране немају међународну подршку у намери да остваре своје сецесионистичке тенденције. Као што смо претходно поменули проглашење независне Републике Каталоније подржале су само две непризнате земље (Абхазија и Јужна Осетија), а све велике светске силе су здружено подржале очување суверенитета, територијалног интегритета и целовитости Шпаније. Република Српска, барем званично, нема подршку нити једне државе када је реч о опцији отцепљења. Начелно, Хрватска и Србија као две од три потписница Дејтонског мировног споразума поштују суверенитет и територијални интегритет БиХ (притом напомињући да дата држава мора почивати на пуној примени слова тог споразума). Државе које су биле сведоци потписивања поменутог споразума у Паризу 14. децембра 1995. године (Сједињене Америчке Државе, Француска, Русија, Уједињено Краљевство, Немачка и Европска унија у целини) такође се залажу, мада у различитим модалитетима, за опстанак Босне и Херцеговине као целовите државе у постојећим границама. Уколико се удубимо у природу сецесионистичких покрета и политичких циљева истих широм европских региона (за шта овде нема превише простора) попут оног у Баскији, Шкотској, Велсу, Баварској, Фландрији или Корзици, видећемо да се, упркос присуству свих оних разлика које смо уочили на примерима Каталоније и Републике Српске, у њима могу пронаћи све ове сличности или истоветности које смо елаборирали у поменуте две студије случаја. Жеља за очувањем и афирмацијом националних идентитета, културе и језика, затим за побољшањем економског положаја и, у најширем речено, за отклањањем константних неправди које из њихове перспективе трпе од стране сопствених централних власти заједнички су аргументи који мотивишу практично све сецесионистичке покрете на Старом континенту (Riedel 2019, 1–8). Са каталонским случајем су сродни сви они сецесионистички покрети који се залажу за стварање сопствене националне државе, а да притом немају матичну земљу којој би хтели да се припоје (баскијски, шкотски, баварски и сл.), док су са српским у Републици Српској сродни они који желе како отцепљење од постојеће државе у чијем саставу се налазе, тако и припајање већ

постојећим матичним земљама (Северни Кипар Турској, Северна Ирска Републици Ирске, Трансилванија Мађарској, тзв. Косово [Великој] Албанији и сл.).

ДА ЛИ ЈЕ МОГУЋЕ СТВАРАЊЕ НОВИХ ДРЖАВА НА ТЛУ ЕВРОПЕ У 21. ВЕКУ?

Европско искуство у протекла два века показало је да до стварања нових држава долази само у случајевима великих геополитичких промена. Тако је на Бечком конгресу (1814–1815) Швајцарској гарантована независност, а призната је и Немачка конфедерација која је била претеча уједињене Немачке неколико деценија касније. Након Аустријско-пруског (1866) и Француско-пруског рата (1870–1871) као два важна сукоба која су добрим делом одредила даљу судбину Европе, дошло је до коначног уједињења Италије. На Берлинском конгресу 1878. године којим је редеофинисан однос ондашњих великих сила превасходно на простору Балкана независност су стекле Србија, Црна Гора и Румунија. На Париској мировној конференцији (1919–1920) након Првог светског рата, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је као новостворена држава фактички стекла међународно признање, баш као и Чехословачка. Након завршетка Другог светског рата створена је нова комунистичка држава у средњој Европи под именом Немачка Демократска Република (тзв. Источна Немачка). Након пада Берлинског зида 1989. године долази до тријумфа западног модела демократије и неолибералног економског модела над комунистичким, односно социјалистичким, што доводи до распада три социјалистичке федерације (Совјетског Савеза, Југославије и Чехословачке) и стварања независних држава на њиховим територијама попут Словеније, Хрватске, Македоније, Босне и Херцеговине, Словачке, Чешке и балтичких земаља. Дакле, нововековна и савремена историја Европе јасно сведочи о томе да нове државе на њеном тлу настају само у случају великих, можемо рећи тектонских промена у односима моћи између великих сила. Случај тзв. независног Косова које се једнострано и нелегално отцепило од Србије 2008. године није чак ни изузетак који потврђује правило, већ само закаснили плод апсолутне геополитичке доминације САД и њених западних савезника 1990-их година, те амбиција истих на простору Балкана. Зато је, сматрамо, данас оправдано питати се има ли могућности за стварање нових независних држава на европском континенту, укључујући ту и случајеве Каталоније и Републике Српске?

Сматрамо да одговор на постављено питање треба тражити у геополитичким, геостратешким и геоекономским процесима који се данас одвијају на простору Старог континента, а у чијој функцији може бити и стварање нових држава на територијама већ постојећих.

Најмоћније земље колективног запада предвођене Сједињеним Америчким Државама подржавају територијални интегритет и суверенитет и Шпаније и Босне и Херцеговине најпре због геостратешких и геополитичких интереса званичног Вашингтона, а који следе остале земље дате коалиције због вишедеценијског ослањања на америчку војну, економску и политичку подршку. Вашингтон има стратешку сарадњу са Шпанијом још из времена франкизма када је Шпанија служила као територија погодна за НАТО базе у контексту хладноратовског сукоба (контрола улаза из Атлантика у Средоземље), али и као земља која се изричито борила против ширења комунистичке идеологије на Западу. Уласком Шпаније након пада франкизма у НАТО 1982. године и Европску унију 1986. године она постаје у политичком, економском и безбедносном смислу интегрисана са колективним западом и као таква стиче и његову пуну заштиту. Управо зато подршка очувању целовитости Шпаније током покушаја отцепљења Каталоније 2017. године није изостала од стране водећих земаља Запада. Тако је Стејт Департмент (*State Department*) 27. октобра 2017. године изашао са званичним саопштењем да је Каталонија саставни део Шпаније и да Сједињене Америчке Државе подржавају уставне мере шпанске владе са циљем одржавања уједињене и снажне Шпаније, док је тадашњи председник Доналд Трамп (*Donald Trump*) још 26. септембра исте године приликом посете тадашњег премијера Шпаније Маријана Рахоја (*Mariano Rajoy*) Белој кући потврдио да се залаже за останак Каталоније у саставу Шпаније (Мих 2020, 8). Европска комисија је референдум означила као нелегалан и позвала је на решавање кризе унутар уставног поретка Шпаније. Немачка канцеларка Ангела Меркел (*Angela Merkel*) такође је подржала шпанску владу и свако решење које би било у оквирима шпанског устава. Председник Француске, Емануел Макрон (*Emmanuel Macron*), осудио је потез Владе Каталоније као акт иредентизма и изразио бојазан од сецесионизама подстакнутим економским егоизмом (Петровић 2021a, 209). Упркос оптужбама које су се традиционално могле чути са Запада да је Русија на неки начин умешана у организовање референдума о независности Каталоније, званична Москва је такође иступила са ставом да је реч о унутрашњем питању Шпаније (Мустафин и др. 2018, 51). Кина

је такође подржала напоре Шпаније да очува свој суверенитет и територијалну целовитост, где је званични Пекинг притом указао на то да је пропали покушај Каталоније да прогласи независност показао да је независност Тајвана такође осуђена на пропаст, јер је национално јединство врховни интерес свих земаља (*Reuters* 2017). Треба истаћи да постоје спекулације да је Уједињено Краљевство било умешано у помоћ Каталонији да прогласи независност с обзиром на историјски ривалитет са Шпанијом и спор око Гибралтара, али је тачку на исте ставила тадашња британска премијерка Тереза Меј (*Theresa May*) потврдивши да Уједињено Краљевство није нити ће признати унилатералну декларацију о независности коју је усвојио Парламент Каталоније (*BBC* 2017). Намеће се, дакле, недвосмислен закључак да Каталонија није имала никакву шансу да реализује свој покушај отцепљења најпре због општег консензуса великих сила да до нечега таквог не сме доћи, а потом и због јасне одлучности Шпаније да заштити сопствени суверенитет и територијални интегритет.

ЗАКЉУЧАК

Република Српска, баш као и Каталонија, суочила би се са две препреке у тренутним геополитичким околностима уколико би се одлучила на једнострано проглашење независности – реакцијом унитаристичког политичког Сарајева као мањом, и изостанком међународне подршке као већом препреком. Иако је званични Београд више пута истакао да је спреман да брани интересе Републике Српске као дејтонске категорије и максимално могуће помаже њен економски опстанак, чак се ни Србија никада није усудила да јавно потврди да би подржала независност Републике Српске коју би прогласила званична Бањалука. Русија такође у значајној мери штити интересе Републике Српске, посебно на међународном плану, али ни званична Москва још увек не показује јасне знаке да би њену независност подржала (штавише, Русија није подржала ни самопроглашену независност Доњецке и Лугањске Републике насељених етничким Русима). Западни центри моћи су, не само изричито против такве идеје, већ се залажу и за изградњу „функционалне и демократске“ БиХ у којој не би било места ни за Републику Српску у садашњој форми ентитета. Упркос, дакле, вољи надполовичне већине Срба у Републици Српској да прогласи независност, односно да се у каснијој фази припоји Србији, као и упркос чињеници да она трпи константно кршење првобитног

уговора на коме заједничка држава почива, те трпи константне неправде и у складу са теоријом корективног права и заиста има основа да захтева сецесију мирним путем, каталонско искуство нас учи да то није могуће без подршке великих сила, а свеопште европско искуство да стварање нових држава, односно промена граница на европском континенту није могућа без великих геополитичких превирања. Са друге стране, успон Русије и Кине на глобалној политичкој, војној и економској равни, пораст исламофобије у Европи (посебно међу земљама тзв. Нове Европе међу којима се истиче Мађарска са врло благонаклоним односом према Републици Српској), све дубља системска и институционална криза Европске уније, те осетни пад апсолутне глобалне превласти Сједињених Америчких Држава (стратешки порази у Грузији, Сирији, Венецуели, Авганистану, а по свему судећи и у Украјини) говоре у прилог томе да постоји могућност да ће у блиској будућности доћи до прекомпозиције односа глобалних сила и њихових интересних зона, а самим тим и до могућности за стварањем нових независних држава или прекрајањем постојећих државних граница, где се простор Балканског полуострва кроз историју показао као симптоматично осетљив на утицаје таквих процеса. У том смислу Република Српска има веће шансе од Каталоније смештене дубоко унутар западне цивилизације да, у случају таквих геополитичких промена у настајућем мултиполарном свету, пронађе „спонзоре“ за своју независност у складу са својим, али и њиховим интересима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Мустафин, Данијар Маратович, Максим, Романович Горобей, Кристина, Хачатрян Арменаковна, и Симоне, Варданега. „Референдум в Каталонии и его влияние на внешнюю политику Испании.“ *Теории и проблемы политических исследований* 7 (3): 42–53.
- Петровић, Рајко. 2018. „Историјско-политички модел регионализације у Шпанији: изазови и перспективе.“ *Култура полиса* 15 (37): 55–67.
- Петровић, Рајко. 2020. „Еволуција каталонског сецесионизма у постфранкистичкој Шпанији.“ *Култура полиса* 17 (41): 105–124.
- Петровић, Рајко. 2021a. „Улога историјско-политичког модела регионализације Шпаније у сузбијању сецесионизма у Каталонији и Баскији.“ Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

- Петровић, Рајко. 2021б. „Босна и Херцеговина: између унитаризације и дисолуције.“ *Безбедносни форум* 6 (1): 135–164.
- РТС. 2021. „Представници Републике Српске од сутра бојкотују рад институција БиХ.“ 26. јул. <https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/region/4458099/republika-srpska-insstitutije-bih-incko.html>.
- Станковић, Владан. 2021. „Три народа и два ентитета – тренутни односи снага.“ *Политичка ревија* 67 (1): 31–48.
- Станчевић, Веран. 2016. „Смисао сецесије у доба глобализације.“ *Култура полиса* 13 (29): 59–74.
- Факти. 2021. „Кесић: У Вашингтону су почели да схватају да претње ратом долазе од Изетбеговића и Комшића.“ 12. децембар <http://fakti.org/srpska/kesic-u-vasingtonu-su-poceli-da-shvataju-da-pretnje-ratom-dolaze-od-izetbegovica-i-komsica>.
- BBC. 2017. “UK ‘won’t recognise’ Catalan independence.” 27 October <https://www.bbc.com/news/uk-politics-41783238>.
- Danas. 2021. „Šta piše u Janšinom navodnom non-pejperu o rešenjima za Zapadni Balkan.“ 15. april <https://www.danas.rs/vesti/politika/tekst-non-pejper-dokumenta-sa-resenjima-za-zapadni-balkan/>.
- Huntington, Samuel. 1997. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Krnetić, Helena. 2017. „Теорија сецесије. Студија случаја: Каталонија и Шкотска.“ Master rad. Univerzitet u Banja Luci: Fakultet političkih nauka.
- Mix, Derek E. 2020. “Spain and Its Relations with the United States: In Brief.” *Congressional Research Service*. August 18, 1–13.
- Pavković, Aleksandar, i Petar, Radan. 2008. *Stvaranje novih država: teorija i praksa otcepljenja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Radio Slobodna Evropa. 2021. „Republika Srpska treba da krene u proces disolucije.“ 23. juli <https://www.slobodnaevropa.org/a/dodik-disolucija-genocid-inzko-/31373570.html>.
- Reuters. 2017. “China says Catalonia situation shows Taiwan independence effort doomed to fail.” November 15. <https://www.reuters.com/article/us-spain-politics-catalonia-china-idUSKBN1DF0F3>.
- Riedel, Sabine. 2019. “Independence Movements in the EU.” *Forschungs – Politik & Horizonte* 3 (3): 1–8.
- Sekulić, Nada. 2011. „Razlika između Klauzevicevog i Fukoovog tumačenja rata.“ *Antropologija* 11 (2): 91–113.

Rajko Petrović
Institute of European Studies, Belgrade

CATALONIA'S SECESSION ATTEMPT IN 2017 - LESSONS FOR THE REPUBLIC OF SRPSKA

Resume

The subject of this paper is the analysis of the experiences of the region of Catalonia in trying to declare independence from Spain in 2017 and making certain observations and conclusions that could be transferred to the efforts of Republic of Srpska to secede from Bosnia and Herzegovina. The aim of the research is first of all to point out that in case of inconsistent respect of international law and its arbitrary interpretation, any attempt to create a new independent state is a case in itself, and that the geopolitical interests of great powers play a crucial role in such processes, not arguments and resources on the side of the rebel part of the already existing internationally recognized state. The results of the research indicate that, despite the existence of geographical, historical, cultural, religious, political and legal differences between Catalonia and Republic of Srpska, it is possible to find certain laws applicable to all European regions seeking independence and full international recognition, including Republic of Srpska. The conclusion of the research is that the creation of new sovereign and internationally recognized states on European soil is possible only in the epochs of great global political changes and reconfiguration of power relations between the great powers. In the research, we used the historical method, the case study method and the comparative analysis method.

Keywords: Catalonia, Republic of Srpska, secession, independence, great powers, geopolitical interests

* Овај рад је примљен 17. фебруара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УДК 314.743(497.11)“20“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.7>

Прегледни рад

Наташа Милошевић*

Градски центар за социјални рад, Београд

Милица Глишић**

Удружење грађана Атина, Београд

Ена Тодоровић***

*Факултет за пословне студије и право,
Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд*

ЗАШТО ВИСОКООБРАЗОВАНИ ОДЛАЗЕ? ИЗАЗОВИ ЕМИГРАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ****

Сажетак

Емиграција високообразованих је глобалан феномен, видљив кроз трансконтиненталну миграцију из неразвијених у развијена подручја. Државе Западног Балкана, рангиране су као високо емиграциона подручја, посебно у односу на квалификовану радну снагу. Како би се умањиле социо-економске последице емиграције, држава је последњих година изградила нормативни и институционални оквир за управљање овим комплексним процесом. Међутим, низ социо-економских и политичких фактора, представљају изазов у имплементирању мера и ограничавају домете

* singidunum100@gmail.com.

** milica.glisic@atina.org.rs.

*** ena.todorovic@fpp.edu.rs.

**** Чланак је резултат рада на пројекту Migration Integration Researcher Centre (MIGREC), (2019–2022) из програма Хоризонт 2020 ЕУ, (No 857261). Пројекат имплементира Факултет политичких наука Универзитета у Београду. Резултати истраживања презентовани су на међународној конференцији „Националне мањине, миграције и безбедност“, одржаној у Републици Хрватској од 6. до 8. септембра 2021. године, у организацији Центра за међународне и безбедносне студије Факултета политичких наука, Свеучилишта у Загребу.

за постизање “win-win” ефекта у односу на категорију високообразованих потенцијалних емиграната. Рад се заснива на примени SWOT анализе и реализацији три фокус групе са студентима основних и постдипломских студија, као и са високообразованим лицима у радном односу. У раду фокус група учествовало је укупно 15 учесника, узраста од 20 до 40 година. Такође, у анализи су коришћени резултати квантитативних истраживања, релевантне домаће и стране научне и стручне литературе. Резултати истраживања упућују на закључак да, упркос постојећим напорима, још увек није успостављен дубински приступ у управљању спољним миграцијама високообразованих у Србији. Лимитиран приступ огледа се у неразвијеним механизмима праћења овог аспекта миграција, као и кроз доминантно истицање економских мотива као потисних фактора. Тако се искључује низ других психолошких и социјалних мотива повезаних са потребом за самореализацијом индивидуе и животом у инклузивној политичкој заједници.

Кључне речи: емиграција, високообразовани, миграциона политика, потисни фактори, Западни Балкан

ОДЛИВ МОЗГОВА НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

Миграциони процеси и њихов утицај на друштвени живот први пут су се у виду дискусија нашли у делу Томаса (*Thomas*) и Знањецког (*Znainiecki*), у делу „Пољски сељак у Европи”. Ови аутори су схватили друштвени значај појединца и процес прилагођавања околини (*Thomas and Znainiecki 1985; Tomanović 2019*). Миграторна кретања, као и његове последице широко заступа и Парк, који је потврдио хипотезу да појачане миграције одвајају људе од њихових традиција и доводи их у маргиналну позицију (*Park 1998*). Равенштај (*Revenstein*) је сачинио 11 закона о миграцијама који су представљали основу за друге научне приступе проучавања овог феномена: географској, који објашњава утицај географских фактора на миграције, потом друштвених, економских, еколошких, бихејвиоралних и системских фактора који имају утицаје на миграције (*Naumovski 2021*). У модерном добу, поготово током четврте индустријске револуције, миграторна кретања су порасла. Интензивирање миграција је последица неједнаког индустријског развоја, економије, агрокултуре и других сфера, као и све већег политичког нејединства. Гиденс (*Gidens*) сматра да модификација

просторних друштвених односа се врши под утицајем ових процеса, а промена просторних друштвених односа врши се под утицајем миграционих процеса као носиоца друштвених промена у различитим друштвима (Gidens 2005). Људски капитал је кључни за еконимије 21. века, а глобални тренд је да у високо развијеним земљама постоји дефицит висококвалификоване радне снаге, што је један од узрока миграторних кретања (Radonjić i Bobić 2021). Емиграција високообразованих се утростручила од 60-их година 20. века, а у савремено доба већина висококвалификоване радне снаге се сели у земље ОЕБС-а (Mishra 2006; Dequir and Rapoport, 2012; Radonjić i Bobić 2021).

Дефиниција одлива мозга (*brain drain*), коју је дао Информациони образовни ресурс центар (*Education Resources Information Center*) гласи да је овај феномен „губитак висококвалификованих појединаца из једне државе или региона у други, услед бољих примања, услова живота, већих могућности итд” (ERIC 2020). Одлив мозга је узрокован локалним и глобалним утицајима (Kaukab 2005). Губитак високообразованих појединаца из једне државе, повезан је и са недостатком институционалних капацитета државе да привуче и задржи интелектуални капитал (Descuir, Lohest and Marfouk 2007). Феномен одлива мозга генерише смањење интелектуалног капитала земље, али у исто време повећава политичку нестабилност и фракционираност државе (Descuir et al. 2007). Мерење овог феномена се фокусира искључиво на миграције високообразованих кадрова, попут лекара, професора, инжењера итд. (Vega-Munos, Gomez del Mino and Felipe Espinosa Juan 2021).

Тренд одлива мозга не заобилази ни државе Западног Балкана, а међу њима и Србију. Током 2018. године и 2019. године спроведен је међународни истраживачки пројекат “FES Youth Studies Southeast Europe” који је реализован у 10 држава: Албанији, Босни и Херцеговини, Бугарској, Хрватској, Косову*, Македонији, Црној Гори, Румунији, Србији и Словенији. Основни истраживачки циљ је био да се идентификују, опишу и анализирају ставови младих и обрасци понашања у савременом друштву. Резултати истраживања су показали да је међу младима присутна велика жеља да емигрирају, али се она смањује последњих пет година. Заправо, мало је младих који показују спремност да мигрирају и имају спремност да остваре своје планове. На Западном Балкану као највећи покретачи емиграције су песимистични погледи на будућност њихових држава, економска и политичка нестабилност. С

тога, већина младих не може да има дугорочни просперитет и жељу за останком у матичним државама и то: Црна Гора (26%), Албанија, Србија, Босна и Херцеговина и Македонија (43%) (Popadić i dr. 2019).

Развоју целокупног друштва, допринело би више улагања у друштвено-економски развој и имплицирало би циркуларне миграције. Тренд масовног исељавања из држава Централне и Источне Европе, укључујући и Западни Балкан, сматра се главаним предиктором споре економске интеграције у ЕУ. Такође, социо-демографски процеси, које карактерише старење становништва, доводе до дестабилизације локалне радне снаге, економске структуре и културног капитала, те имплицирају повећање сиромаштва (Mishra 2006). Важно је истаћи да емигранти са Западног Балкана нису само млади висококвалификовани појединци, већ и ниже квалификована радна снага (занатлије) који су све траженији у земљама ЕУ (Mishra 2006).

ДЕМОГРАФСКИ ОСВРТ НА РЕПУБЛИКУ СРБИЈУ

Први системски приступ изучавању исељавања становника са простора Балкана, развио је српски академик Јован Цвијић (Митровић 2020). „Емиграција према Цвијићу почиње турским освајањем у XIV веку због одмазде као реакције на отпор устаника и осећање несигурности становника” (Rašević 2016, 51). На последице спољних миграција, између два светска рада, упозоравао је др Драгољуб Јовановић јер како је тврдио „на Балкану становништво скоро никако није мировало. Питање емиграције остаје за земљу једно од најважнијих” (Јовановић 1997, 87 цитирано у: Митровић 2020, 94). Током 1960-их година, економске и друштвене реформе СФР Југославије али и повољни економски индикатори у земљама Западне Европе, отворили су простор за мобилност радника, што је резултирало интензивирањем економских миграција из Србије (Rašević 2016). Лица на раду и боравку у иностранству први пут су укључена у оквир националне пописне статистике 1971. године, када је регистровано укупно 204 хиљаде исељеника (Penev, Predojević-Despić 2012). Исељавање и недовољна стопа фертилитета која је 1970-их „била за око 15% нижа од потребе просте репродукције” (Rašević, Vasić 2017, 600) означавају процесе који су и у каснијим деценијама, обликовали демографску слику Србије.

Удео лица на боравку и раду у иностранству у укупном броју становника од 1971. до 2011. године повећан је са 2,8% на 4,0%

(Penev, Predojević-Despić 2012). Наведени трендови према мишљењу значајног броја истраживача, сврставају Србију у „традиционално емигрантску земљу” (Rašević 2016, 51).

Према последњем попису из 2011. године у Републици Србији живело је укупно 7,2 милиона, са трендом пада броја становништва у наредним годинама и изразитим трендом старења становништва. На основу последњег пописа Републички завод за статистику је изradio пројекцију становништва у периоду 2011–2041. година.

Табела 1: Пројекција становништва за период 2011–2041.

Варијанта пројекција	Процена средином 2011. године	2041.	Апсолутни пораств/пад 2011–2041	Индекс раста 2041 (2011 = 100)
Ниска	7.234.099	6.522.206	-711.893	90,2
Средња	7.234.099	6.830.008	-404.091	94,4
Висока	7.234.099	6.973.926	-260.173	96,4
Константна	7.234.099	6.173.971	-1.060.128	85,3
Нулог миграционог салда	7.234.099	6.180.614	-1.053.485	85,4

Извор: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику 2011.

Табела 2: Процена удела становништва према годинама старости

Старосни контингент	2011.	2041. Ниска варијанта пројекције	2041. Висока варијанта пројекције
Млађи од 15 год.	14,4 %	11,7%	15,9%
Старији од 65 год.	17,3%	25,2%	23,6%
Најстарији, 80 и више	3,5%	7,8%	7,3%
Просечна старост становништва	42,1	46,5	44,1

Извор: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику 2011.

Процене су да би број млађих од 15 година, могао да опадне са 14,4% на 11,7%, док би удео старих од 65 година у укупној популацији порастао са 17,3% на 25,2%. Пројекција показује да ће и у будућности постојати интензивно старење становништва. Неминовно долази до пада удела радно способног становништва у укупној популацији (РЗС 2020), што је узроковано ниским фертилитетом и негативним миграционим салдом услед интензивније емиграције, а ниске имиграције. Сви ови фактори утичу на смањење становништва и демографско старење становништва Републике Србије, што ће у

перспективи утицати на јавне политике, пензиони, здравствени и систем социјалне заштите и захтеваће брз и правовремен одговор државе на демографске трендове. С тога Србија мора да делује превентивно и спроводи и развија популациону политику у циљу смањења негативних демографских трендова.

Последњи попис из 2011. године регистровао је 313.411 држављана Републике Србије који живе и раде у иностранству (Станковић 2014). Овај број је везан за држављање који су у тренутку анкетања живели у земљи, с тога само делимично обухвата појединце који су се иселили и основали своје породице. Процене су да се у периоду од 1990. до 2017. године иселило око 708.804 грађана, а највећи број је прешао да живи у земље ЕУ (Talas 2018; Radonjić i Bobić 2021). Нажалост, Србија нема детаљну, прецизну статистику о емиграцијама, те се закључци и трендови могу донети на основу општих статистичких података. Резултати истраживања спроведеног 2010. године, на узорку од 1.090 испитаника старијих од 18 година, показали су да у случају придруживања Србије чланству у Европској унији, скоро „42% интервјуисаних из општег узорка показало је манифестну или латентну спремност да потражи посао изван Србије” (Баћевић и др. 2011, 107–109 цитирано у: Рашевић 2018, 46).

Наведени резултати истраживања потврђују пројекције да ће у Србији, након ступања у чланство Европске уније, доћи до пораста броја емиграција. На овакав закључак упућује пример Хрватске, у којој је након приступања у чланство, број емиграција удвостручен у периоду од 2013. до 2015. године са 4.887 на 17.945 (Hornstein and Tajlor 2018; Radonjić i Bobić 2021).

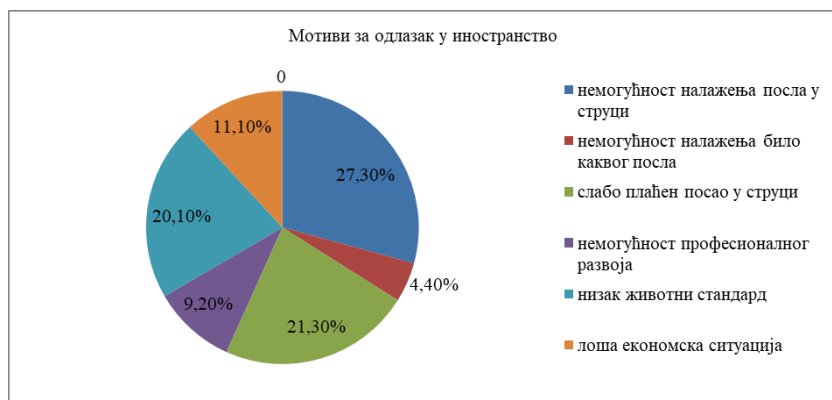
ЕМИГРАЦИОНИ ПОТЕНЦИЈАЛ СТУДЕНАТА И ВИСОКООБРАЗОВАНИХ КАДРОВА

Друштвена криза 90-их година у Србији, условила је да из перспективе младих људи, друштвени поредак изгуби легитимитет, што је резултирало повећаним аспирацијама ка спољним миграцијама (Мојић и Петровић, 2013). С обзиром да нема поуздане евиденције о броју лица која су емигрирала у периоду од 1990. до 2000. године, Владимир Гречић и Силвано Болчић, процењују да је око 30.000 високообразованих појединаца у том периоду емигрирало са простора Србије и Црне Горе (Мојић и Петровић 2013). Према проценама Организације за економску сарадњу и развој у периоду 2010–2011 година број исељеника из Србије износио је преко пола

милиона људи, од тог броја 15,3% поседовало је универзитетско образовање (OECD 2015). Испитивање намере за трајније насељавање код досељеника из Србије у периоду од 2007–2013. године, показало је да је 27% високообразованих и чак 41% младих узраста од 15 до 24 године изразило висок ниво аспирације за трајну емиграцију (OECD 2015). Пораст тенденције ка емигрирању евидентан је нарочито од 2014. године када на годишњем нивоу државу напусти преко 50 хиљада грађана у односу на ранији период, када је тај број износио око 30 хиљада исељеника. Немачка, Швајцарска, Аустрија, Канада и Сједињене Америчке Државе су земље дестинације за највећи број најобразованијих српских држављана (Бјелобрк 2018). Према подацима Евростата у току 2018. године право боравка у државама чланицама ЕУ остварило је 52.049 држављана Србије, при чему су „исељеници просечне старости око 28,7 година” (Šantić 2020, 3). Због боље способности прилагођавања на нову животну и радну средину, „најача статистичка веза је између старости и одлуке о исељавању” (Бобић 2008, 108; Бобић, Вековић Анђелковић, Кокотовић Коназир 2016, 18). Одлуку о емигрирању углавном доносе особе старости од 20 до 40 година и припадници средњег слоја, јер исељење захтева одређен ниво материјалних ресурса (Бобић и др. 2016). Последњи Попис из 2011. године, бележи да преко 19% исељеника просечне старости око 29 година поседује академски ниво образовања (Бјелобрк 2018).

Резултати истраживање о миграцијама студената, које је 2018. године реализовало Министарства за демографију и популациону политику Републике Србије на узорку од 11.013 студената, пружа увид у емиграциони потенцијал младих високообразованих. Резултати указују да скоро трећина (24,2%) анкетираних студената планира да по завршетку образовања емигрира, при чему преко 50,6% не планира повратак у матичну земљу (Кабинет Министара за демографију и популациону политику 2018).

Графикон 1: Мотиви за емиграцију

Извор: Министарство за демографију и популациону политику 2018, 42.

На основу резултата приказаних у графикону бр. 1, може се констатовати да разлози који доминирају као фактори потиска за иселење младих, у највећем проценту се односе на перспективу проналаска *посла у струци*. Запослење у струци (27,6%), професионално напредовање (12,8%) и виши животни стандард (15,9%), такође доминирају као разлози који се перципирају као предност живота у иностранству (Кабинет МДПП 2018). Наведени податак, показује да (не)успешна транзиција младих из сфере образовања у сферу рада, представља важан механизам њихове интеграције у друштво. Последњих година, нарочито од 2016. године, бележе се повољнији индикатори на тржишту рада, нарочито у односу на смањење стопе незапослености младих, како због промењене методологије, тако и услед макроекономске стабилности. Међутим, стопа незапослености младих у Србији у току 2017. године, је била знатно виша у односу на земље чланице ЕУ за 15,1 процентних поена, док је стопа запослености мања за 13,8 процентних поена (Влада Републике Србије 2018). Иако се бележи значајно смањење стопе дугорочне запослености младих (15–24 година) у периоду од 2014. до 2017. године, овај индикатор је за 5,1 процентних поена виши у односу на стопу дугорочне запослености опште популације (Влада Републике Србије 2018). Упркос, значајном помаку у области радне активације младих, и даље је положај ове категорије на тржишту рада неповољнији у односу на општу популацију. Такође, у компарацији са државама Западне Европе, као најпожељнијим земљама дестинације, индикатори о

радној активацији младих, су знатно неповољнији.

Преко половине студената (50,1%) који су изразили намеру да емигрирају, променило би одлуку уколико би по завршетку школовања добили запослење у струци (Кабинет МДПП 2018), што пружа значајан маневарски простор за креирање механизма успешније интеграције младих на тржиште рада. Међутим, забрињава податак да преко 25,6% анкетираних студената не би променило одлуку о иселењу (Кабинет МДПП 2018). Недовољна увереност младих да је образовање значајан фактор интеграције и напредовања у друштву, показује извештај о делегитимизацији поретка и води формирању одлуке о трајном иселењу (Мојић 2012; Мојић и Петровић 2013).

Пројекције о емиграцији показују да би након придруживања Србије Европској унији, наступила „емиграциона експлозија” (Бобић и сар. 2016, 87), потом „благи пад нето емиграционог потенцијала за око 10% у првих пет година” (ИОМ 2015, СЕЕМИГ 2013; Бобић и др. 2016, 87).

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ „ПРИОРИТЕТ” НАЦИОНАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Заједничка декларација европских министара образовања којом је створена основа за успостављање Европског подручја високог образовања (*European Higher Education Area and Bologna Process*)” донета је 19. јуна 1999. године у Болоњи. Декларацију је потписало преко 40 земаља Европе.

У намери да усклади процес високог образовања са европским стандардима, Република Србија је 2005. године усвојила је нови Закон о високом образовању („Сл. гласник РС”, 76/2005), који је усклађен са принципима болоњског процеса. До усвајања новог закона, начин преласка из једне године у другу годину студија био је регулисан законом који је прописивао, поред осталог, и број положених испита потребних да се упише наредна година студија. Даље, нови закон увео је „три циклуса студирања, у оквиру студијских програма и обавезне исходе учења кроз употребу Европског система преноса бодова (ЕСПБ)” (Јарић и Вукосављевић 2005, 122). У међувремену су усвојене измене и допуне Закона о високом образовању („Сл. гласник РС”, 44/2010) чиме је успостављен нормативни оквир, на основу кога се Болоњска декларација у Србији, примењује дуже од деценије и по.

Међутим на нивоу основних студија, подаци Републичког завода за статистику за период од 2016. до 2020. године, указују на континуирано опадање укупног броја дипломираних студената.

Табела 3: Број дипломираних студената према полу у државним и приватним универзитетима

Година	Државни универзитети			Приватни универзитети		
	М	Ж	Укупно	М	Ж	Укупно
2016.	12252	19187	31439	3788	4083	7871
2017.	10393	16887	27280	3566	3891	7457
2018.	10507	16718	27225	3588	4123	7711
2019.	10101	16168	26269	3280	3580	6860
2020.	9532	16262	25794	3212	3674	6886

Извор: Републички завод за статистику 2017, 2020 и 2021.

Подаци из табеле бр. 3, показују да за државне универзите, можемо приметити да је највише студента, у смислу укупног броја, дипломирало 2016. године, њих 31.439 (Републички завод за статистику 2017), а најмање 2020. године, њих 25.794 (РЗС 2021). Према полу, највише студента мушког пола је дипломирало 2016. године, њих 12.252, а најмање 2020. године, када је тај број износио 9.532. Када је реч о женској популацији њих 19.187 је дипломирало 2016. године и то је био највећи број дипломираних студенткиња, док је 2019. године (РЗС 2020) 16.168 студенткиња завршило студије, што је заправо најмање дипломираних студенткиња од 2016. године до сада (РЗС 2017). Међутим, висок удео женске популације у укупном броју дипломираних студената, од преко 60% у посматраном периоду, указује на позитивну тенденцију пораста учешћа високообразованих жена у друштву.

Подаци који се односе на приватне универзитете, указују на континуирани пад броја дипломираних студената у посматраном периоду.

На основу, упоредних показатеља може се констатовати да су државни универзитети препознати као пожељнији за процес образовања, нарочито у односу на повољан тренд удела женске популације. Наведена тенденција може бити резултат могућности наставка процеса школовања финансирањем из републичког буџета у случају добрих академских постигнућа. Евидентно је да упоредни подаци показују константан тренд опадања укупног броја дипломираних студената за последње четири године. Наведено,

указује на потребу препознавања и опсежнијег истраживања, друштвених фактора који дестимулативно делују на процес завршетка основних академских студија.

У односу на квалитет терцијалног нивоа образовања, истраживање Групе за анализу и креирање јавних политика (ГАЈП), спроведено 2018. године, упућује на закључак да су докторске студије „усмерене искључиво на оне који су већ запослени на факултетима” (ГАЈП 2018, 68), тако да докторанди који нису радно ангажовани на академским институцијама, немају потребан степен подршке за даљи каријерни развој. Истраживачи су запазили да факултети друштвених и хуманистичких наука, немају усвојене поступке за мерење евалуације докторских студија и праћење каријерног развоја доктора наука (ГАЈП 2018).

У контексту емиграције високообразованих, може се уочити низ негативних последица са којима се друштво суочава, примарно кроз „губитак средстава уложених у образовање” (Институт за развој и иновације 2020, 19). Према проценама у образовање појединца од предшколског нивоа до завршетка основних академских студија 2018. године, држава је у просеку уложила око 34.139 евра, док образовање до нивоа доктора наука изискује улагање просечно од око 54.576 евра (Институт за развој и иновације 2020). Неефикасно управљање миграцијама, посредно води ка улагању у другу државу, по правилу знатно економски развијенију. Такође, „рационални систем стицања и употребе знања не може се утемељити на причама о улагању без анализе учинка уложеног новца” (Аврамовић 2012, 196). Са друге стране, последице се могу сагледати и кроз аспект губитка „креативног капитала” (Институт за развој и иновације 2020, 19), имајући у виду да су у савременом друштву иновативне идеје главни покретач развоја.

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ – РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Анализа фактора који стимулишу спољне миграције, захтева да се осим економских фактора, сагледа шири друштвено-политички контекст који, такође у значајној мери, може утицати на формирање одлуке о емигрирању. Међународна организација за миграције поред економских прилика у потисне (*push*) факторе укључује и „етичке проблеме (неједнак приступ основним правима, здравственој заштити, образовању и социјалној заштити)” (Бобић и др. 2016, 52).

Како би се анализирали шири друштвено-политички фактори

који имају потенцијал да утичу на миграциони потенцијал а самим тим и на могућност ефективнијег управљања овим процесом, у периоду од 15. јуна до 15. августа 2021. године, реализоване су три фокус групе. У првој фокус групи учествовало је пет студената основних академских студија (4 студенткиње и 1 студент). Троје студената је из области друштвено-хуманистичких наука, двоје учесника из природно-техничких наука. Друга фокус група обухватила је пет учесника/ца који су радно ангажовани у приватном (1 учесник/ца), јавном (3 учесника/ца) и невладином сектору (1 учесник/ца). Већина учесника у овој фокус групи су особе женског пола (4 наспрам 1). Учесници треће фокус групе су два студента и три студенткиње мастер и докторских студија Универзитета у Србији.

Циљ истраживања је био испитивање ставова висококвалификованог кадра у Србији, (узраста од 20 до 40 година) о мотивима за даљи развој професионалне каријере у Републици Србији, односно у иностранству. Фокус групе су биле усмерене на испитивање неколико аспеката: задовољство условима и програмима високог образовања, могућности за каријерни развој у земљи/иностранству, ставови о социјално-економској и политичкој клими у друштву и оцена о политикама подршке укључивања на тржиште рада високообразованих кадрова.

Одговори учесника/ца су систематизовани и категорисани. Коментари учесника/ца забележени су у оригиналу.

Четири од пет учесника из фокус групе коју су чинили студенти основних студија размишља о емигрирању. Већина постдипломаца и запослених (укупно 7 учесника/ца) размишља о развоју каријере изван земље, али до сада нису предузели конкретне кораке у том правцу.

а) Рефлексија испитаника о задовољству, условима и програмима високог образовања;

Већина учесника (86,67%) све три фокус групе, задовољна је избором програма студирања, што говори у прилог високе мотивације за радно ангажовање у изабраној области. Ставку коју су сви учесници позитивно оценили је могућност промене статуса финансирања, односно прелазак са самофинансирања на финансирање даљег школовања из буџета, у зависности од постигнутог броја поена и просечне оцене на студијама. Међутим, већина учесника (80,99%) истакла је као недостатак недовољно практичног рада на студијама. Сви учесници су изнели став да факултети не пружају довољан степен подршке за даљи каријерни

развој. Трећина учесника, није била упозната са активностима Центара за развој каријере у оквиру академских установа. Највећи проценат учесника (93,33%) сматра да образовни програми нису прилагођени тржишту рада, односно да млади по завршетку студија, немају потребан ниво, а неретко ни одговарајуће вештине како би били конкурентни на тржишту рада. Већина испитаника (73,33%) није упозната са програмима подршке за укључивање високообразованих на тржиште рада. Већина студената и запослених, сматра да су месечни приходи у оквиру програма „Моја прва плата” веома ниски и да младима ограничавају могућности за осамостаљивање. Око 60% испитаника у све три фокус групе, сматра да програми подршке за запослење у оквиру Националне службе запошљавања нису у довољној мери транспарентни.

б) Рефлексија испитаника о могућностима за каријерни развој у земљи;

Студенти основних академских студија су у највећем броју (60%) оптимистични у односу на проналазак *посла у струци*, ипак већина (80%) наводи да је неретко за запослење у струци неопходан неформални систем подршке (политичка или фамилијарна „веза”).

Ја сам оптимистична. Можда се варам. Можда ћу променити мишљење за пар година када буде требало да се запослим. Мотивација су ми породица и пријатељи (Ј. С., 23 године, студент треће године основних академских студија).
Ако желимо да се бавимо оним за шта смо школовани. Знамо шта бисмо морали да урадимо – да се учланимо у странку или да имамо везу (Т.С., 20 година, студент треће године основних академских студија).

Сви постдипломци сматрају да недостаје финансијска подршка за емпиријска истраживања и учешће на конференцијама. Већина постдипломаца (80%), негативно перципира могућности за каријерни развој у области науке/истраживања. Као разлог наводе да су резултати за изборе у научна/академска звања „унапред одређени”, да приправници-истраживачи и асистенти морају да буду послушни надређенима, како би поново били бирани у иста или друга звања; да докторанди/киње старији од 30 година, немају једнак степен подршке, односно да је већина стипендија усмерена на младе испод 30 година. Такође, већина испитаника (80%) је уверена да је за професионални развој и у области науке/истраживања неопходна одређена врста неформалне подршке.

Половина учесника фокус групе који су радно ангажовани, сматра да се у јавној управи недовољно улаже у развој

професионалних вештина, док сви учесници сматрају да, напредовање на послу у државној управи није у корелацији са квалитетом професионалне биографије. Већина учесника (60%) у приватном сектору види више могућности за каријерно напредовање, под условом да фирма успешно послује, док се радно ангажовање у невладином сектору, оцењује код већине (80%) као пожељно за развој социјалних и професионалних вештина, док исти проценат испитаника наводи као неповољну околност несигурност зарада и запослења.

в) Рефлексија испитаника о доминантној социјално-економској и политичкој клими;

Већина студената (80%) сматра да су плате за њихово занимање веома ниске, нарочито у односу на државе чланице ЕУ и да је то један од разлога неосамостаљивања од примарних породица;

Сви учесници фокус група који су радно ангажовани, сматрају да је животни стандард високообразованих који су запослени, у већини области (осим сектора информационих технологија) веома низак, нарочито у поређењу са другим државама Европе. Већина запослених (80%) перципира да је професионално напредовање у државном сектору ограничено и често условљено „активизмом у политичким странкама”.

Високообразовани се не цене, нарочито у државном сектору, не можеш да оствариш потенцијал, могли смо сви онда да останемо на средњој школи и животаримо (коментар, Б. Т., 36 година, запослена у приватној фирми).

Сви учесници су се сагласили да је у друштву политичка поларизација веома изражена. Односно, највећи проценат (86,67%) у све три фокус групе „политизацију” друштва сматра веома неповољном околности, која ограничава развој критичке свести и иновативних идеја.

Само у периоду кампања за изборе, решавају се круцијална питања, иде се од породице до породице, плитко је јер желе да прикажу да је проблем решен, а ништа се не решава (коментар, Ј. С., 23 године студенткиња треће године основних академских студија).

Највећи проценат (93,33%) учесника у све три фокус групе, сматра да знање и струка немају потребан ауторитет и да то ограничава укупан развој друштва, као и да је одговорност за постојеће стање на академским институцијама.

Сви учесници су изјавили да високообразовани не партиципирају на адекватан начин и у довољној мери у креирању

одлука у својим областима. Као разлог пасивности у односу, учесници препознају са једне стране „страх” да се изрази критичко мишљење, али и конформизам као облик понашања које друштво негује.

Већина учесника (73,33%) у све три групе сматра да је процес придруживања Србије чланству у ЕУ, унео позитивне нормативне и институционалне промене, али да је друштво данас „заглављено”, односно да политика будућег развоја Србије није јасно формулисана.

Резултати фокус група указали су на спектар друштвених и политичких фактора који формирају (не)повољну друштвену климу, која може стимулативно деловати на емиграциони тренд високообразованих. Осим (не)повољних економских фактора који су мерљиви и доступнији за истраживање, низ политичких фактора попут изражене политичке поларизације и општа политизација друштва, перципирају се као изразито негативне појаве. Тако креирана друштвена стварност, ограничава могућности за испољавање мањинских или/и другачијих ставова и идеја у односу на успостављање пожељног стања у друштву. Такође, партијска и/или фамилијарна веза као механизам за успешну друштвену интеграцију, успоставља односе у којима се губи дефиниција „јавног интереса”. Дакле, поред економских, низ других социјалних и политичких фактора обликују јавни наратив и целокупну друштвену климу и могу водити ка формирању уверења о (не)пожељности за останак у Србији.

Упркос напретку, које се бележи и кроз оцену Европске комисије да је Србија остварила значајан помак у односу на ниво социјалне кохезије, евидентни су недовољни институционални капацитети у домену запошљавања и социјалних питања (Европска комисија 2016; Влада Републике Србије 2018). Са друге стране, истраживање Европске банке за обнову и развој спроведено 2016. године показује, да оцена квалитета јавних услуга од стране грађана Србије, не заостаје значајније у односу на оцену јавних услуга у чланицама ЕУ, као и да скоро 30% грађана оцењује екомско-политичке услове у држави као повољније у односу на ранији период (Влада Републике Србије 2018). Међутим, „ипак оптимизам грађана Републике Србије у вези са будућношћу је испод нивоа оптимизма у земљама у транзицији” (Европска банка за обнову и развој 2016, 122, Влада Републике Србије 2018, 108). Такође, у односу на државе Западне Европе, анкетирани грађани Србије показују значајно виши ниво просечног искуства корупције (14,94% наспрам 3,35%) (Европска банка за обнову и развој 2016; Влада Републике Србије

2018). Такође, „оцењује се да је клима у Републици Србији, још увек хијерархијски орјентисана са јаким примесам протекционизма и непотизма” (Pudar Draško, Radovanović, Krstić 2015, 45).

Оштра поларизација у друштву нарочито око питања важних за даљи развој друштва, попут евроинтеграција и решавање статуса Косова, али и низ афера у сектору привреде и безбедности, у крајњој линији, воде неповољној друштвеној клими, која ограничава домете социјалне кохезије и инклузије у друштву.

ЈАВНОПОЛИТИЧКИ ОДГОВОР НА ЕМИГРАЦИЈУ ВИСОКООБРАЗОВАНИХ

Политички одговор на емиграцију становништва из Србије кретао се у континууму од амбивалентног до емотивно пребојеног става и апокалиптичних најава о пропасти нације. Без обзира на низ неповољних околности које су креирале друштвену стварност у Србији, нарочито од 90-их година и утицале на пораст емиграције младих и високообразованих, променом приступа, кроз сагледавање потенцијала које емиграција нуди, могуће је постићи значајан искорак у управљању целокупним процесом. Познаваоци миграционих политика, указују да се емиграција, нарочито младих и високообразованих, не може ограничити, али да се ефикасност постиже у успостављању механизма који ће преусмерити процес од сталне ка циркуларној емиграцији, односно мобилности знања и вештина и умрежавању ресурса. Из перспективе земље порекла, могуће је применити „модел корисности одлива мозгова, који истражује утицај међународних миграција висококвалификованих радника на инвестиције и раст у својим матичним земљама” и/или „модел умрежавања знања дијаспоре” (Станковић 2011, 523). Полазећи од мотива који подстичу иселјавање високообразованих кадрова, ефикасно управљање овим процесом обухвата више друштвених димензија „1) политички контекст и степен демократије; 2) ниво економског развоја; 3) социјалну климу која се тиче цењења знања и умећа појединаца и 4) позицију науке у друштву” (Pavlov 2011; Rašević 2016, 55).

Почетком 2019. године Србија је имплементирала неколико „*ad hoc* мера усмерених на спречавање миграција, посебно висококвалификованих стручњака” (Арандаренко 2021, 27). Уведене су пореске олакшице за оне привреднике који запосле повратнике са универзитетском дипломом (Арандаренко 2021). Од 2020. године Влада Србије и Програм за развој Уједињених нација подржали

су реализацију платформе, „Тачка повратка”, која је усмерена на подршку процесу интеграције повратника у матицу и развој сарадње са дијаспором. Такође, од 2019. године у оквиру Фонда за науку, имплементира се „Програм сарадње српске науке са дијаспором”, који има за циљ повезивање научника и истраживача из матице са дијаспором.

Табела 4: SWOT анализа

Снаге	Слабости
• постепено се мења приступ емиграцији; • повољнији економски индикатори; • успостављен нормативни оквир; • атрактивност теме; • потенцијал дијаспора; • емотивна компонента.	• нису успостављени механизми за праћење миграција; • недовољна укљученост локалних самоуправа; • до сада нису адекватно апсорбовани потенцијали дијаспоре; • „веза“ за проналазак посла и напредовање као културолошки феномен;
Могућности	Ризици
• платформа „Тачка повратка“; • промена приступа емиграцији; • програми научне сарадње са дијаспором; • активнија улога Управе за сарадњу са дијаспором; • промене на глобалном тржишту рада.	• наглашено негативна перцепција о емиграцији (паника); • амбивалентан став према теми; • оштра политичка поларизација; • неравномеран територијални развој.

Извор: Обрада аутора

У току 2020. године усвојена је Стратегија о економским миграцијама за период 2021–2027. („Службени гласник РС”, 21/2020), којом су дефинисани приоритети деловања у правцу креирања повољнијег друштвеног амбијента. Значајан помак се огледа у промени приступа, односно препознавању миграција као механизма за развој кроз усвајање Акционог плана за период 2021–2023 за спровођење Стратегије за управљање економским миграцијама за период 2021–2027 („Службени гласник РС”, 89/2021), у оквиру кога је општи циљ „успоревање одласка радно способног становништва, јачање везе са дијаспором, подстицање повратка и циркуларних миграција и привлачење странаца различитих образовних профила.” (4) Успоревање емиграције односно подстицање повратка у матицу, намеће низ изазова који се огледају кроз неравномерни територијални развој Србије и

недовољно укљученост локалних самоуправа у процес управљања миграцијама. Повољнији економски параметри, последњих година су добар али не и довољан фактор за мотивисање повратника у матицу, односно за дестимулацију исељавања.

Системски приступ у управљању спољним миграцијама, захтева креирање базе података о емиграцији и имплементирање конкретних мера у оне секторе јавне политике, који су од посебног интереса за младе и високообразоване у Србији. Истраживања упућују на закључак да је напредовање младих научника и истраживача ограничено, услед недовољно транспарентних процедура и наглашене хијерархијске структуре у на факултетима (Pudar Draško, Radovanović, Krstić 2015). Недовољни финансијски подстицаји за учествовање на националним и међународним конференцијама, постављање старосних граница за стипендирање докторских студија и одсуство системске подршке докторандима који су радно ангажовани изван академских институција, препознати су као фактори који делују дестимулативно за развој каријере у Србији. Имајући у виду запажања учесника све три фокус групе, као и резултате истраживања о квалитету студија Групе за истраживање јавних политика (ГАЈП, 2018), чини се да је за почетак најснажнија полуга која може стимулисатиостанак у држави, везана за спрегу рада и образовања.

У односу на домен сарадње са дијаспором, а полазећи од тога да је највећи број високообразованих емиграната усмерен на најразвијеније земље Европе, Србија би ово могла искористити као потенцијал у правцу подстицања циркуларних миграција (Арандаренко 2021) кроз институционализацију подршке билатералним оквирима научне и техничке сарадње. Такође, глобално тржиште рада, нарочито након пандемије Ковид-19, истакло је у први план дигиталне канале комуникације и нове моделе рада, који пружају простор за виши ниво мобилности и транснационално умрежавање.

Реформа високог образовања и умрежавање високообразованих из дијаспоре са матицом, представљају два важна инструмента за управљање спољним миграцијама, у супротном, несклад између прокламованих циљева и постигнутих исхода и даље ће бити карактеристика емиграционе политике Србије.

ЗАКЉУЧАК

Емиграција високообразованих није нужно и увек негативна друштвена појава. Између позитивних и негативних ефеката могућ је и „широк спектар интермедијарних исхода” (Арандаренко 2021, 8). Емотивно пребојен и/или индиферентан ставу, води одсуству ефикасног политичког одговора. Промена перспективе у управљању емиграцијом високообразованих, последњих неколико година у Србији, отворила је простор за имплементирање мера које могу постићи позитиван помак, пре свега кроз развој механизма за мобилност и изградњу институционалних капацитета за сарадњу са дијаспором. Међутим, операционализација политичких мера реализује се у оквиру одређене, (не)повољне шире друштвено-политичке климе, која задире у онај део социјалног и психолошког који је мање подложен мерењу, али који обликује доживљај појединца о могућностима да реализује своје потенцијале у заједници. Свест о деловању не само економских фактора већ и социјалних, политичких, коначно и психолошких фактора, могу допринети да се емиграцији приступи кроз мултидимензионални приступ, чиме се ствара оквир за оптимално управљање процесом.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Акциони план за период 2021–2023. за спровођење Стратегије за управљање економским миграцијама за период 2021–2027. „Сл. гласник РС”, 89/2021.
- Аврамовић Зоран. 2012. „Одлив мозга из Србије–Једно лице глобализације образовања.” *Социолошки преглед*, 46 (2): 189–202. doi: 10.5937/socpreg53-22229.
- Арандаренко, Михаил. 2021. *Национална студија о Србији: Разумевање интеракције између миграције, људског капитала и тржишта рада*. European Training Foundation and Vienna Institute for Economic Studies.
- Бјелобр, Гордана. 2018. „Истраживање о миграцијама студената.” *Демографски преглед*, 69/2018: 1–4.
- Бобић, Миријана, Милица Вековић Анђелковић и Власта Кокотовић Коназир. 2016. *Студија о спољним и унутрашњим миграцијама грађана Србије са посебним освртом на младе*. Београд: ИОМ, УНДП и Шведска агенција за развој и сарадњу.
- Болоњска декларација. Доступно: https://www.mas.bg.ac.rs/_media/upis/bolonjska-deklaracija.pdf. Приступљено: 30. септембар 2021.

- Влада Републике Србије. 2018. *Трећи национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва за период 2014–2017. године са приоритетима за наредни период*. Влада Републике Србије.
- Гречић, Владимир. 2017. „Утицај миграција на развој Србије.” *Међународна политика*, 1168: 36–61.
- Група за анализу и креирање јавних политика (ГАЈП). 2018. *Квалитет докторских студија у области друштвених и хуманистичких наука у Србији*. Београд: Група за анализу и креирање јавних политика.
- Закон о високом образовању. „Сл. гласник РС”, бр. 76/2005.
- Закон о изменама и допунама закона о високом образовању. „Сл. гласник РС” бр. 44/2010.
- Институт за иновације и развој. 2020. *Трошкови емиграције младих*. Београд: Westminster Foundation for Democracy, Институт за иновације и развој и Western Democracy Initiative.
- Јарић, Исидора и Мартина Вукасовић. 2009. „Болоњска реформа високог школства у Србији: мапирање фактора ниске ефикасности студирања.” *Филозофија и друштво* 20 (2): 119–151. doi: 10.2298/FID0902119J.
- Кабинет Министра за демографију и популациону политику [Кабинет МДПП]. 2018. *Миграције студената*. Београд: Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, Министарство просвете, науке и технолошког развоја и Републички завод за статистику.
- Митровић Љ, Драгана. 2020. „Значај студије дијаспоре-Са посебним освртом на досадашње истраживање дијаспоре.” *Национални интерес* 39 (3): 89–107. doi: 10.22182/ni.3932020.4.
- Мојић, Душан и Ирена Петровић. 2013. „Млади и легитимност друштвеног поретка у Србији: Размишљања и делања у правцу емиграције.” *Социологија*, 15 (2): 229–244. doi: 10.2298/SOC1302229M.
- Рашевић, Марија. 2018. „Криза рађања у Србији: новији увиди.” *У Ка бољој демографској будућности Србије*, ур. Владимир С. Костић, Славица Ђукић Дејановић и Миријана Рашевић, 24–51. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт друштвених наука.
- Републички завод за статистику [РЗС]. 2017. *Статистика образовања*. Саопштење, број 177 - год. LXVVI. Београд: РЗС.
- Републички завод за статистику [РЗС]. 2019. *Статистика образовања*. Саопштење, број 168 - год. LXXI. Београд: РЗС.

- Републички завод за статистику [РЗС]. 2020. *Статистика образовања*. Саопштење, број 166 - год. LXX. Београд: РЗС.
- Републички завод за статистику [РЗС]. 2021. *Статистика образовања*. Саопштење, број 164 - год. LXXI. Београд: Републички завод за статистику.
- Станковић, Владимир. 2014. *Србија у процесу спољних миграција*. Београд: Републички завод за статистику.
- Станковић, Драгана. 2011. „Одлив мозга као губитак и(или) добитак за земљу порекла.” *Годишњак ФПН*, 5 (5): 515–526. doi: 10.5937/godfnp1411077v.
- Стратегија о економским миграцијама Републике Србије за период 2021–2027. године, “Службени гласник РС”, бр. 21/2020.
- Docquier, Frédéric, Olivier Lohest and Abdeslam Marfouk. 2007. “Brain drain in developing countries.” *World Bank Econ. Rev.* 21 (2): 193–218. doi: 10.1093/wber/lhm008.
- Education Resources Information Center [ERIC]. <https://eric.ed.gov/> last accessed December 28 2020.
- Gidens, Antoni. 2005. *Sociologija*. Београд: Centar za izdavačku delatnost.
- Kaukab, Shahana. 2005. “Situation of migration and potential available to reverse the brain drain – Case from Pakistan.” *Public Pers. Manag.* 34 (1): 103–112. doi: 10.1177/009102600503400106.
- Mishra, Prachi. 2006. *Emigration and Brain Drain: Evidence from the Caribbean*. International Monetary Found.
- Naumovski, Ljupcho. 2021. “The Attraction of Intellectual Migration-Brain Drain or Exodus of Human Capital in Southeast Europe-Western Balkans and North Macedonian Transitional Conditions.” *The International Journal of Social Sciences World (TIJOSSW)*, 3 (2): 1–24. doi: 10.5281/zenodo.5131347.
- Organization for Economic Cooperation and Development [OECD]. 2015. “Serbia.” In *Connectings with Emigrants: A Global Profile of Diasporas 2015*. Paris: OECD.
- Panev, Goran i Jelena Despić-Predojević. 2012. „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri vruće emigracione zone.” *Stanovništvo*, 50 (2): 35–64. doi: 10.2298/STNV1202035P.
- Park, Stephen. 1998. “Fluid migration in the vadose zone from 3-D inversion of resistivity monitoring data.” *Geophysics*, 63 (1): 41–51. doi: 10.1190/1.1444326.
- Popadić, Dragan, Zoran Pavlović i Srećko Mihailović. 2019. *Mladi u Srbiji 2018/2019*. Београд: Friedrich Ebert Stiftung.
- Pudar Draško, Gazela, Bojana Radovanović i Nemanja Krstić. 2015.

- Studiranje u inostranstvu i povratak u Srbiju*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Radonjić, Ognjen and Mirijana Bobić. 2021. "Brain Drain Losses—A Case Study of Serbia." *International Migration*, 59 (1): 5–20. doi: 10.1111/imig.12710.
- Rašević, Marija. 2016. „Migracije u funkciji razvoja: Mogućnosti ili mit.” U *Seobe i razvoj*, ur. Veselin Vukotić, Danilo Šuković, Mirijana Rašević, Slobodan Maksimović i Vladimir Goati, 50–58. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Rašević, Marija i Petar Vasić. 2017. „Obrazovanje kao faktor fertiliteta i populacione politike u Srbiji.” *Annales Series historia et sociologia* 27 (3): 599–610. doi: 10.19233/ASHS.2017.42.
- Šantić, Danica. 2020. *Leaving Serbia: Aspiration, intentions and drivers of youth migration*. Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung.
- Tomović, Smiljka. 2019. "What we talk about family?: Concept in context." *Sociologija*, 61 (3), 301–322. doi: 10.2298/SOC1903301T.
- Vega-Muñoz, Alejandro, Paloma González-Gómez-del-Miño and Cristia Felipe Espinosa Juan. 2021. "Recognizing new trends in brain drain studies in the framework of global sustainability." *Sustainability*, 13 (6), 3195. doi: 10.330/su13063195.

Nataša Milošević

City Center for Social Work, Belgrade

Milica Glišić

Citizen's association Atina, Belgrade

Ena Todorović

*Faculty of Business Studies and Law, University
Union – Nikola Tesla, Belgrade*

WHY ARE HIGHLY EDUCATED LEAVING? CHALLENGES OF EMIGRATION POLICY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Resume

The emigration of highly educated individuals is a global phenomenon, visible through the transcontinental migration from third countries to developed countries. Western Balkan countries are ranked as highly emigrant areas, especially about the qualified workforce. The Republic of Serbia has begun to build a normative and institutional framework for managing the complex process of emigration to reduce the social-economic consequences of this process, but it represents a challenge in the implementation of measures and restricts range for the achievement of the win-win effect regarding high educated potential emigrants. The aim of this paper is the analysis of push factors that increase the migration potential of highly educated in Serbia. The paper is based on the application of SWOT analysis and the implementation of three focus groups with undergraduate and postgraduate students, as well as with highly educated people in employment. A total of 15 participants, aged 20 to 40, participated in the focus groups. Also, the results of quantitative research, relevant domestic and foreign scientific and professional literature were used in the analysis. The conclusion is that the Republic of Serbia does not have an in-depth approach to migration management of highly educated individuals. The limited approach is reflected in the undeveloped mechanism of monitoring these aspects of migration, also literature predominantly emphasizes economic factors as push factors. In this way is excluded the number of psychological and social factors

related to the need for self-realization and living in an inclusive political society of the individual.

Keywords: emigration, high educated, migration policy, push factors, the Republic of Serbia

* Овај рад је примљен 8. марта 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

**ИСТОРИЈСКЕ И САВРЕМЕНЕ КУЛТУРНО-
ВЕРСКЕ И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТЕМЕ**

147

Милорад Радусиновић
СРБИ У ВОЈСЦИ ЦАРА МИХАИЛА
РОМАНОВА 1628–1633. ГОДИНЕ

163

Петр Федорук
ПРИЗНАНИЕ АВТОКЕФАЛИИ МОСКОВСКИМ
ПАТРИАРХАТОМ ПРАВОСЛАВНОЙ
ЦЕРКВИ В ПОЛЬШЕ В 1948 Г.

175

Иван Сергеевич Турлай
О НАЦИСТСКОМ ХАРАКТЕРЕ „ЦВЕТНОГО
БЛИЦКРИГА” 2020 ГОДА В БЕЛАРУСИ И
ПРОВЕДЕНИИ ДЕНАЦИФИКАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ

*Милорад П. Радусиновић**
Београд

СРБИ У ВОЈСЦИ РУСКОГ ЦАРА МИХАИЛА РОМАНОВА 1628–1633. ГОДИНЕ

Сажетак

Међу државним актима из времена Московске Русије (Московије) сачували су се и они који говоре о учешћу и странаца у редовима царске војске у доба цара Михаила Романова. Међу њима се, поред осталих, помињу и Срби. Сви они су се издржавали на рачун царске благајне, уживајући као ратници одређене привилегије. Русија је радо примала у своју војску лојалне стране плаћенике, бирајући оне који у ратним околностима не би нанијели штету руској држави.

Кључне ријечи: цар Михаил Фјодорович, војвода Михаил Борисович Шеин, Грци, Срби, Литванци, Њемци, Пољаци, козаци.

I

Од оснивања Посољског приказа 1549. у доба Ивана Грозног (1530–1584), само двије године након крунисања руског цара, почео је тихи прилив православаца у Русију.

Ова државна установа је доцније промијенила име у Колегијум иностраних дјела (односно Колегијум иностраних послова). Странци су подносили писмену молбу (звану челобитнија) како би добили неку службу и новчану помоћ.

Откако је изабран за руског владара 21. фебруара 1613. године Михаил Фјодорович Романов је настојао да ојача руску војску и да у састав руске државе врати низ територија које су његови претходници изгубили. Руски цар се потрудио да позове и стране најамнике у руску војску, за којима је постојала велика потреба, само се ускоро показало да при избору треба показати опрезност. Тако

* Доктор историјских наука у пензији.

је кнез Артемиј Астон из Енглеске био у дослуху с Пољацима, а 20 људи које је довео са собом умакли су из Москве у Литву. Па је и непоуздани Астон убрзо напустио Русију и отишао у Пољску. Неки од ових странаца (Енглеза и Шкотланђана) долазили су у Русију због глади и немаштине, многи нису могли, жалећи се и на климатске услове, да се помире с чињеницом да трајно остану на тлу Русије. Дешавало се и обрнуто: капетан поријеклом Ирац, командант тврђаве Бјела, у пољској служби, предао је Русима тврђаву и своју чету уврстио у руске најамнике. Неки странци су, поготово кад су прелазили у православље, добијали/ као Јуриј Безсонов, очигледно са русификованим именом и презименом) наследио имање (вотчину), док су други примали, уз бесплатну храну, и неку плату за најамничку службу. Из аката Посољског приказа, види се сва шароликост најамничке војске. Тако је 1628.у Бољшом пуку у Тули било 118 локалних Пољака и Литванаца на челу с командиром чете Јаковом Рогоновским, док је командир чете Денис фан Визин предводио јединицу у којој су била шездесет троје Њемаца.

У другој јединици истог пука било је 120 Пољака и Њемаца под командом ротмистра Кремског. Томас Герн предводио је 64 војника који су претходно предали тврђаву Бјелу, а посебном јединицом унутар поменутог пука командовао је ротмистр Јаков Вуд у којој су било 80 људи (Грци, Срби, Власи (тј. Румуни) и Њемци).

Руска власт је ангажовала и своје људе и странце да ван граница Русије врбују најамнике. Па ипак, пуковник Александар Лесли добио је прецизан задатак да „унајми војнике из Шведске државе и других држава, осим Француза, односно осим Француза и других, који су римске вјере, никако не унајмљивати“. Зазирање од војника католичке вјере у руској војној служби потицала је свакако и од царевог оца митрополита Филарета који је неко вријеме био и у пољском заробљеништву. Поред оваквих јединица било је оних које су састављене од Руса. Ови Руси су војне вјежбе савладали по иностраном (европском) моделу и спремали су се често за командне функције. Чак 2700 дјецe бојара из руских градова и подмладак разних чиновника, изузев руских мужика, пролазило је кроз војне вјежбе, а командовао им је њемачки пуковник Самуил Шарл. Сви они су упућени ка Смоленску под команду руског команданта Шеина. Њима се придружила и група од 81 војника (Грци, Срби и „Власи.“).Њемачки официрски кадар (пуковници, мајори, капетани) командовао и и над војницима из православних народа, који су по руском мишљењу били поузданији. Руси су имали повјерења и у војнике протестантске вјере из Њемачке и Шведске, поготово у оне

који су брзо прихватили православље, а један дио њих се асимиловао у Русе, задржавајући понекад и свој пређашња презимена. За пуковника Леслија се тврдило да има 946 војника и официра, док је пуковник Јаков Шарл располагао са 935 људи, а пуковник Фукс са 679 ратника. Уз то, пуковник Сандерсон је командовао над 923 војника и официра, пуковник Виљем Кит и Јуриј Матејсон над 346 официра и 3282 војника. Стизали су најамници из разних њемачких земаља њих 180, записани у Посољски приказ и упућени на бојиште. Према списку број њемачких најамника брзо је нарастао на 3653 ратника. У службу су ступила и двојица непunoљетних Њемаца као преводиоци, а ангажовано је и 68 руских трубача, размјештених по разним јединицама, који су свирали, кад је било потребно, узбуну. Њемачки ратници у руској војсци били су распоређени у 6 пукова, док су Пољаци и Литванци (можда Летонци?) сачињавали двије чете. Ове мјешовите јединице су заједно имале убрзо 14801 војника и официра. Ипак, команданту Шејну и 1628 и 1629 послато је појачање (предвођено од кнезова Черкаског и Пожарског). У саставу јединице од 162 ратника нашли су се православци (Грци, Срби, Власи и Молдавци). Њима се придружио пуковник Александар Гордон са 1567 драгуна: У војсци је било муслимана Татара, уз покрштене Татаре, али и донских и јаицких козака. Очигледно је да руска војска, хетерогена по свом националном и вјерском саставу, настојала да се не поремети равнотежа, јер се избјегавало да преваладају муслимани, док се више толеранције испољавало према протестантима. Кад су питању хришћани, водило се рачуна, кад се год могло, да православци буду заступљени у значајном броју (Грци, Срби, Власи и Молдавци, уз руске бољаре и козаке). И официри протестанти били су добродошли, а католици су изазивали озбиљну подозривост.

Комбиноване јединице од балканских православца (међу којима се не примјећују Бугари), те муслимана из предјела Русије, покрштених Татара и православних козака, предводили су руски официри, а било је неких мјешовитих јединица са руским и њемачким командантима.

У најамнике су примани млађи људи, али нема података да ли су неки од њих ожењени. Ипак, тешко је повјеровати да неки од њих нису живјели у легалним или ванбрачним заједницама или да нису имали дјеце. Њихов статус је свакако зависио од тога да ли су имали породицу или не. Ступивши у женидбене везе с Русињама, они су, некад више некад мање, пролазили кроз процес ненасилне русификације. Уз то, они који су прихватили православље још

лакше су се сродили са руским становништвом. Чињеница је да и протестантизам и католичанство није успјело да се укоријени у руском народу, док су ислам и будизам опстали међу становништвом Русије, мимоилазећи етничке Русе.

Била је велика разлика у примањима између најамника. Тако је пуковник добијао мјесечно 400 сребрењака (јефимака или рубља), мајор 100, лекар 60, заставник 35, поп 30, целат 8, а редов само 4 $\frac{1}{2}$ сребрењака. Од свештеника су се једино помињали православни попови. Ови духовници су били при руци Грцима, Србима и Румунима, па је очигледно да католици, протестанти и муслимани нису имали свештенике који су исплаћивани из државне благајне. Није било ни богомоља осим православних, а католички мисионари су нерадо виђени након мешетарења Пољака у Смутном времену. Сви инострани најамници су били изједначени у примањима. Срби су махом били редови, било у пјешадији или коњици, али очигледно нису заузимали официрска мјеста.¹ Нису забиљежени ни официрски чиновници код других православаца Њемачки официрски кадар, с ратничким искуством, стичући привилегије, постао је све утицајнији. Њемци су позивали и своје сународнике да дођу у Русију. Иако се дио њих русификовао, они су опстали под својим именом. Срби који су ушли у руску војску временом су брзо нестали, али су долазили нови. И ови новопридошли су се ускоро сродили с Русима. Нема помена ни о Власима и Молдавцима. Тешко је повјеровати да презимена Србин и Србинович, и данас присутна у Русији, имају руско поријекло.

Насупрот њима, Грци су, лојални Русији, махом задржали своје народно име.

У доба цара Михаила Фјодоровича Романова (владао 1613–1645), дјед Петра Великог² у руску војну службу примљен је

1 Јефимок, пољски назив за чешки град (Јоахистал – данас Јахимов). Тако су Руси називали њемачки сребрни новац. У Русији је уведен у 17. вијеку. Руси су га у 17. и 18. вијеку користили као сировину за ковање свог сребрног новца. У доба цара Алексеја Михайловича (1654–1655) тако се звала сребрна рубља. Већ 1655. пуштено у промет 800000 сребрних рубља..

2 Романови, руска царска династија која је владала Русијом преко 300 година, односно 1613–1917. године. Име су добили по Роману Јурјевичу, бојару цара Василија III, чија се кћерка Анастасија удала за цара Ивана IV Грозног. Његов син Никита Романов је био старатељ малолетног Фјодора Ивановича, последњег из династије Рјуриковича. Ипак, његов син Фјодор Никитич Романов изгубио је битку за пријесто с Борисом Годуновим, па је упућен у манастир и касније постао патријарх Филарет. Смутно вријеме се окончало протјеривањем Пољака из Русије, кад су бојари на сабору, 21. фебруара 1613. године, изабрали за цара његовог сина Михаила Фјодоровича Романова. Цар Михаил Ф. Романов, родоначелник династије примио је стране најамнике у руску војску, међу њима и Србе, а такву праксу наставио је и његов унук Петар I Велики (1672–1725) који је

извјестан број иностраних најамника. У низу аката из 1628-1633. помињу се Грци, Срби, Литванци (Летонци?) и Њемци. У свим документима из тог времена користио се искључиво стари календар, па је Нова година, идентично као некад у Византији, почињала с 1. септембром (тек је Петар Велики увео 1. јануар 1700. године као почетак Нове године).

II

Иноземни или Посољски приказ у старим руским документима био је назив за тадашње Министарство иностраних дјела. У савременом руском језику ријеч „иноземни“ је ишчезла као застарјела и употребљава се ријеч инострани. Документ (који дајемо у преводу) је заведен под 7140. годином од постанка свијета, односно 1632. од Христовог рођења. Кнез Иван Б.Черкаски (?-1642) је одређен од цара Михаила Романова да обавља важну функцију у походу ка Смоленску, а у времену 1633-1642. вршио је дужност предсједника владе. Непосредну опсаду Смоленска, руског града кога су држали Пољаци с намјером да им послужи као полазна тачка у притиску на Москву и Русију у цјелини, предводио је војвода Михаил Борисович Шеин. Под његовом командом били су иностранци, међу њима Грци и Срби. У руским документима помињани су спискови иностраних најамника, без њиховог укупног броја, једино је сигурно да је највише православца било из грчког и српског народа. Загонетно је како су Грци, Срби и Румуни сазнали да постоји потреба у Русији за њиховим ангажовањем, нити ко је све пропагирао ову кампању њиховог придобијања за служење у руској војсци. Да ли је ријеч само о случајним дошљацима, јер је било и таквих који су долазили да моле помоћ од царске благајне, не заборављајући да истакну своје стварно или измишљено племићко поријекло, или се ради о људима који нису хтјели да остану безлична обесправљена маса турске раје него да се преобразе у најамнике хришћанске војске и да, служећи Русији, побољшају свој

имао и посебну јединицу састављену од Срба. Мушка линија Романових је изумрла већ 1730. године смрћу Петра II, док је женска лоза, почевши од Ане Ивановне потрајала до 1761. године и угасила се смрћу Јелисавете Петровне. Наслиједио ју је Петар III, који је по мајци Ани Ивановној био унук Петра Великог из династије Холштајн-Готорп-Романов. Ана Ивановна (1693–1740, царица од 1730. године, жена Фридриха Вилхелма, војводе Курландије. Царица Ана Ивановна, кћи цара Ивана V, старијег полубрата Петра Великог, писмено је обећала бојарима да ће владати уз њихову сагласност. У учвршћивању власти и сузбијању бојара помогао јој је Г.И.Головкин, поуздани сарадник Петра Великог. У рату с Турском 1736–1739. Русија добила је Београдским миром 1739. Азов, уз услов да га не утврђује.

неугледни материјални и друштвени статус за себе и свије породице. Могуће је да су неке од ових сиромашних дошљака заврбовали за војну службу, док су други, који су дошли добровољно с намјером да уђу у састав руске војске, срдечно прихваћени. Нажалост уз ове акте нису приложени ни спискови с именима и подацима о поријеклу, него се може наслутити да је такве спискове посједовао руски владар, нити се може уочити њихов укупни број, као ни ратни распоред по којем су разврстани. Највјероватније да сама идеја ангажовања иностраних најамника не припада цару, неодлучном Михаилу Фјодоровичу, него, прије свега, његовом оцу патријарху Филарету који је до своје смрти био главни чинилац у московској држави. Могуће је да је управо руски патријарх процијенио да, поред најамника из православних земаља, ваља привући и Њемце који су имали бројна трвења с Пољацима. Без сумње је дио Њемаца био распоређен у пјешадији, па није искључено да су Срби, поред службе у пјешадији, били и у коњици. Срби су највјероватније дошли из Угарске или Трансилваније (Седмоградске или Ердеља), а мање је вјероватно да су они пристигли из поробљене Србије или Босне и Херцеговине. Ријетки су били они Срби који су доспјели у Русију са тла Млетачке Републике.

Пада у очи да се Срби, по бројности, стално помињу одмах после Грка (којих је тада било доста на обалама Црног мора и на Криму), што је указивало на њихову бројност у руској војсци. Руски извор нам је открио да Срби и Грци припадају страним најамницима ранијег, тј. старијег поријекла, тј. да су у руској војсци неко вријеме прије лета 1632. били у ратним походима, гдје су стекли, заједно с Русима, борбено искуство и да се по дужини боравка разликују од других странаца коју су се накнадно прикључили.

Нема података ни о неизбјежним војним вјежбама кроз које су најамници, можда раније, морали проћи да би постали саставни дио руске војске. Осим Грка и Срба, од странаца помињали су се још Литванци (Летонци?) и Њемци. Нема сумње да су Њемци били склони војним вјежбама, које су сигурно укључивале и неке Русе, што је свакако довело до њиховог све већег утицаја у руској војсци, гдје се њемачко војно искуство све више почело да се цијени. Све више се уважавала и њемачка војничка дисциплина и ратна вјештина. За офанзивне борбене операције бирани су млађи људи или они који су били у пуној мушкој снази, спремни да издрже све напоре. Резервистима није придаван велики значај. У документима се тврдило да се Руси и дио Њемаца налазе на пјешадијским војним вјежбама, па одсуствују оправдано приликом смотре. Руски

племићи-бојари су били савјетници руских владара, па и учесници у ратним походима. Руски цар који је издавао наређења војсци називан је господарем, бојари су му били потчињени, а самим тим и сви инострани најамници (Грци, Срби и други). Осим тога племићи бојари су били присутни код Румуна као племићи посједници, а израз „бољари“ је био својевремено познат и у средњовјековној Србији. Тада владујући бојарски род Романових потицао је од Андреја Кобиле из 14.вијека. Доцније су се они прозвали у 16.вијеку Кошкини, па Захарини и најзад Романови. Поред цара, одређену улогу у оновременој Русији играла је и великашка скупштина (Дума) (у савременој Русији Дума је данас назив руског парламента-примј.М.П.Радусиновића).

С разлогом смо, приликом превода, изостављали дугачку титулу руског цара, јер би она непотребно оптерећивала текст. Исто тако, напустили смо у преводу тадашње застарјеле називе „Сербјани“ и „Гречани“ савременим називом Срби (Серби) и Грци (Греки). Сад доносимо у цјелини један од докумената из Посољског приказа у којем се помињу страни најамници, међу којима је било и Срба. Овај документ је посебно занимљив, јер нас упознаје с наоружањем које су користили Срби и други инострани најамници у сукобу с Пољацима око Смоленска. Није довољно јасно у којој мјери се користила артиљерија против утврђених градова и да ли је било могућности да се приступи минирању градских зидина. Не треба сметнути с ума да је руска војска још у доба Ивана Грозног разарала зидине Казана 1552.године приликом његовог заузимања. Да ли су нападачи били у прилици да комбиновањем артиљерије и минирањем зидина присиле пољске браниоце Смоленска да се покоре!?

№ 354. Подсјетник из Одјељења Иностраних послова о отпремању документа о броју иностраних и руских ратника

„Љета 7140. јула 21. По господарево... указу, бојару кнезу Ивану Борисовичу Черкаском и дијаку (тј.ђаку-прим.М.П.Р.) Григорију Нечајеву. Господар...је наредио да буду у његовој господаревој служби у походу с бојарима и војводама, с М.Б.Шеином и са замјеником с.Арт.Вас.Измаиловим, иностранцима: Грцима и Србима и литванским и њемачким људима и свакојаким странцима ранијег доласка, који су претходно били у походима с бојарима и с војводама, и руским људима који су сад на војним вјежбама и њемачким пјешадинцима ранијег доласка, који се сада налазе у пјешадијској служби.

И по господареву...указу, бојару Кнезу Ив.Бор.Черкаском,

дијаку Гр.Нечајеву наређено да се пошаљу у Одјељење на дијаке, на думског Ивана Гавренева и Михаила Данилова спискове Грка и Срба и Литванаца и Њемаца и свакојаким иностранца ранијег доласка који су били преходно у походима с бојарима и војводама и руским људима који су сад на војним вјежбама, и Њемцима пјешадинцима колико их је са мушкетом (мушкета, мускета, стара војничка пушка XVI-XVII в. која се палила фитиљем, примј.М.П.Радусиновића), а колико с копљем, те колико је са стријелом и колико их има у оклопима, те колико је спискова послато по пуковима и четама ради упознавања, а колико ће господар наредити из овог броја ратника да се пошаљу у поход с бојаром, с М.Б.Шеином, с његовим замјеником, с Арт.Вас.Измајловим“ (Москов.Стат.Столб. № 76, лл 40-41).

III

Шеин, руска племићка породица од 15-17.вијека, потиче од рода Морозових. Поменути Михаил Борисович Шеин (?-1634) није случајно изабран за запосједање Смоленска, јер је 1609-1611.бранио Смоленск од Пољака и пао у пољско заробљеништво, гдје је остао све до 1619.године.Као повјериво лице патријарха Филарета, оца цара Михаила Романова, водио је дипломатске преговоре.

Командовао је руском војском у руском –пољском рату у намјери да запосједне Смоленск, па да касније, у случају успјеха, крене према Бјелорусији и Украјини и окупи расуте руске земље око Москве. У дугим борбама руска војска је претрпјела велике губитке, а међу погинулима и рањенима били су Руси, Грци, Срби и Њемци. Након капитулације руске војске, заробљени Шеин је био погубљен од Пољака.

У овом документу се запажало да је састав руске војске још шароликији: поред Грка и Срба, помињали су се и покрштени Татари, затим муслимански казански и астрахански Татари, међу којима су били мурзе, нижи татарски феудалци и тахрани, виши феудалци турских народа који нису плаћали порез руској држави.

Осим њих, било је прилично ногајских Татара, а сви су из области Ставропоља, Ингушетије и Чеченије (од ногајских мурза потичу чувени руски кнезови XVI –XIX вијека Јусупови, који су примили православље и након тога се русификовали, њихов далеки потомак је био атентатор на Распућина-примј.М.П.Радусиновића).

Неки од ових Татара имали су чин ротмистра (коњичког капетана). Очигледно су се редови руске војске попуњавали из редова муслимана, поданика руске државе још од времена Ивана

Грозног. Истина, у доба „Смутноје времја“ (крајем 16. и почетком 17.вијека) та веза је ослабила да би се од 1613. године и доласка Романових поново учврстила. Све указује да се повећала и бројност муслиманских одреда и да је у том часу могла бити знатно већа него прије, па су неки дошли са Кавказа, а други са Волге. Присутни су били и Татари из Шацка (града основаног у 16.вијеку) и Арзамаса. Осим Татара, појавили су се и Власи (Румуни), те Угри (Мађари) и Молдавци (које су звали Мултјани). Од оних који су ушли у састав руске војске учавали су се донски и украјински козаки, предвођени есаулима (односно козачким капетанима). У овако хетерогеној војсци није било лако успоставити војничку дисциплину, неопходну свакој армији, па су се Руси досјетили да на чело коњице поставе иностране официре, вичне командовању. Ту етнички мјешовиту војску илустроваћемо још једним документом из „Посољског приказа“, уз једну важну напомену да се након Влаха, тј. Румуна помињу неки „Угри“. Овај назив, у најмању руку, изазива недоумицу. Руси су Мађаре звали „Венгри“, а тешко је вјеровати да етнички Мађари дошли баш у Русију и тако се представили руским думским писарима као „Угри“. Сам Будим је и највећи дио Мађарске од 1541. па све до 1686. био у турским рукама, па је тешко повјеровати да су се у тим временима Мађари (Угри) запутили управо у Московију (а не у хабсбуршку Аустрију која и им је и географски, па и вјерски ближа од Русије). Још мање је могуће да су се у руским редовима борили против Пољака, с којима су Мађари кроз дугу историју били у савезничким односима и нису међусобно ратовали. Највјероватније да су то били Срби који су рекли руском записивачу да су стигли „из Угарске“, па су их Руси, који су имали скучена знања о приликама ван својих граница, погрешно, из незнања, назвали „Угрима“. Ако пажљиво будемо ишчитавали шта је одговорио руски бојар М.Б Шеин добићемо потврду да се не ради о етничким Мађарима него управо о Србима из Угарске.

Истину за вољу, Посољски приказ је обављао функцију која је превазилазила оне активности које су биле у надлежности доцнијег Министарства иностраних дјела. Појавио се у доба цара Ивана Грозног 1549. и трајао све до времена Петра Великог 1720. године. Није се ограничавао само на дјелатности које се помињу у тим актима. Бавио се и откупом као и размјеном ратних заробљеника. Уз то, пружао је материјалну помоћ појединим странцима на њихову молбу. Ако додамо да је непосредно управљао и неким територијама руског југоистока, онда се запажа колике су биле његове припадљености. Чак је и владао над неким категоријама

лица који су служили у државној управи. Ако изузмемо цара, у московској држави није било државног органа који је имао већи утицај на руском тлу.

№ 399. Одговор бојара М.Б.Шеина са помоћницима о одсутнима

Бојар и војвода М. Б. Шеин са помоћницима у одговору, који је стигао у Одјељење 9.септембра, изјестили су „...наређено нам је из Можајска ићи у Вјазму³ са свим ратницима којима је, по твом господаревом указу, наложено да будемо у твојој господаревој служби; а, по твом господаревом указу, наређено је да буду у твој господаревој служби с нама: Казанцима и племићима из градова око доње Волге и дјеца бојарска, и кнезови, и мурзе с новопокрштеним Татарима и Тарханима и шацким и арзамаским, кадомским кнезовима, и мурзама и Татарима, те иновјерцу ротмистру Николају Мустофину с Грцима, са Србима, с Власима (тј.Румунима-прим.М.П.Р.), с Угрима, с Молдавцима, Прокопију Мишевском, Јурију Кулаковском с четама, против Пољака с Литванијом⁴, те донским атаманом, есаулом и козацима украјинских градова⁵ који су службено послати у пољску експедицију, те астраханске мурзе и ногајски Татари, с јуртовским и једисанским и астраханским стријелцима.⁶ И Казанци, и из градова доње Волге, и шацки и арзамаски и кадомски и ротмистри иностранци, и донски, и украјинских градова, и сви људи астрахански ратници нису били у твојој господаревој служби код нас у Можајску до 8.септембра. А

3 Град Можајск у Московској области, познат од 1231. Тад се помиње Можајска кнежевина у саставу Черниговске кнежевине, а од 1303. дио Московске кнежевине. Код Можајска се одиграла 1812. Бородинска битка против Наполеона. Вјазма, Смоленска област, први помен 1239.године. Код Вјазме је 22.октобра/ 3.ноцембра 1812. Наполеоновој армији у повлачењу из Русије нанијет пораз.

4 У акту је нејасно написано, јер је Пољска с Литванијом у доба пољског краља Владислава IV водила 1632–1634. рат против Русије. Иако је Русију предводио неодлучни цар Михаил Фјодорович, утицајнији је био његов отац, енергичнији и предузимљивији патријарх Филарет, који је од 1619–1633. практично водио Русију. Руска војска је тада осујетила пољске претензије на руски пријесто.

5 Стријелци су постојали и прије цара Михаила Романова, само је он знатно повећао њихов број. Они су постали стајаћа војска, а при доцнијој опсади Смоленска 1654. у доба цара Алексеја Михаиловича обучавали су се по савременим европским војним правилима, док су им официри били Енглези и Шкотланђани.

6 Украјина се тек под вођством Богдана Хмелњичког отргла од Пољске и 1654. године сјединила с Русијом у доба цара Алексеја Михаиловича (1629–1676, цар од 1645. године). Руски цар је успио да врати Русији Смоленск и Сјеверне земље. Угушио је низ селачких устанака, међу њима и највећи под вођством Стјепана Разина. За вријеме његове владавине дошло је до раскола у руској цркви, а присталице старог обреда, иако знатно малобројније, сачувале су своје присуство до данас у руском друштву, не напуштајући стари обред.

ако још нема племића и дјеце бојарске и свих ратника који би дошли на твоју господареву службу код нас у Можайск, послаћемо их теби, господару, одмах“ (Москов.ст.столб, № 76, лл.283-284).

IV

Јурте, које се помињу, најчешће су била номадска шаторска насеља у европском и азијском дијелу Русије (већином код муслиманских номада). У провинцијском рјечнику ријеч јурт је означавао и парцелу козачког села.

Руски историчар Нил Алексанрович Попов (1833–1891), члан Перербургске академије наука (1883) био је и руководиоца Московског архива Министарства правде. Бавио се и руско-српским односима, ослањајући се махом на руске и српске изворе који су му били доступни, и објавио је значајне монографије о поменутих везама почев од Карађорђевог времена до краја Кримског рата 1856. године. Под његовом редакцијом, у издању Академије наука, објављени су драгоцјени акти из времена Московске (Акты московскаго государства, Московский стат.столб. 1571-1634, т.1, Санктпетербург 1890, стр. 362, 390, 526-527). Овај акт државне канцеларије, који дајемо у преводу, највише говори о финансијским и животним условима у којима су живјели најамници, међу које можемо убројати и Србе. Сви они су били распоређени у чете и пукове.

Може се разазнати да су Њемци, у међувремену, знатно напредовали, да су добили официрске чинове, да су у руској армији заступљени у већем броју и стари и нови њемачки пуковници, чак неки од њих припадали су рејтерској тешкој коњици (присутној у Европи још у 15.вијеку да би се у Русији усталила у 17.вијеку) или драгунима (драгонима), војницима који би у почетку битке сјахали с коња, доцније су постали род коњице који се није разликовао по другој осим по униформи. Значајан дио Њемаца пристигао је из Пруске, а поњемчени и ратоборни Пруси су били на гласу по дисциплини, чак су ту своју склоност ка муштрању војника пренијели на доцнију њемачку војску. Уз то, ови Њемци су махом били протестанти који нису скривали своју нетрпељивост према католичким Пољацима. Они нису испољавали одбојност према православљу. Понеки од њих су се оженили Рускињама, примивши православље. Потомство ових ратника се асимиловало, љубоморно чувајући своје некадашње њемачко презиме. Упадљиво је, у руским документима, да су постепено изостала помињања

Татара и других муслиманских народа, њих није ни красила нека дисциплина, а још нису били орни да гину у руској армији. У том погледу се разликују од козака и њихових атамана са Дона и Јајцка (на Уралу). Козаци се нису одликовали већом дисциплином, али су знали да покажу неочекивану војничку иницијативу и да збуне противнике успјешним препадима и смјелим ударима. Не треба сметнути с ума да су недовољно дисциплиноване муслиманске трупе нерадо прихватиле команду иностраних официра., па су их руски команданти, без много предомишљања отпуштали из војне службе. Али православни Грци, Срби и Румуни стајали су и даље у редовима руске војске, не показујући нетрпељивост према команди и официрима од који су неки били и неруског поријекла, па нису забиљежени случајеви да се припадници ових народа, осим из оправданих здравствених разлога, удаљавају из војне службе. Тако је руска армија, упркос хетерогеном етничком саставу, постајала све компактнија, па самим тим све мобилнија и борбенија. Очеvidно је да су се Руси почели да угледају на праксу аустријске армије, гдје присуство Срба није било занемарљиво. Стога су Србе позивали у руску војску и у наредним деценијама.

Више је него видљиво да су се Грци и Срби појавили у руској армији и прије 1630.године, а да су им се Њемци и Румуни придружили касније. У овој царској повељи (грамоти), написаној 28.септембра 1733. није било јасно да ли су Грци и Срби служили у подједнакој мјери у коњици и у пјешадији. Руси су, нема сумње, радо примали у војну службу Србе и Грке, припаднике поробљених, осиромашених православних народа, пружајући им услове за опстанак. Истовремено, Руси су преко Грка и Срба могли да добију корисне, драгоцјене обавјештајне податке о приликама у Турском царству. А управо су Турци понекад надирали, удружени с кримским Татарима, угрожавајући јужне руске границе. У царском акту веома детаљно је описано материјално стање страних најамника. С тим у вези, подробно су побројани различити новци ,за плаћање различитих најамника, који су били у свакодневной употреби на тлу Московије, тј. Московске Русије.

У једном документу је бачена свјетлост на чињеницу да руски цар ништа није препустио случају како би заштитио пошиљку с новцем којим се плаћала војска.

Експедицију с новцем пратило је јако наоружано обезбјеђење како би новац из царске благајне, без ризика, стигао на одредиште код руске војске која је опсједала Смоленск. Неиспуњавање или кашњење са новчаним обавезама према најамницима могло је да

доведе до незадовољства најамника, па и тежих ,непредвидивих последица, те је руска команда бринула о томе. Посебно су награђени донски и уралски козаци, јер је повећана и њихова улога у борбама. Ни Пољаци, са своје стране, нису сједили мирно. Они су утврђивали Смоленск, спремајући се за одбрамбену дуготрајну опсаду. Истовремено су довлачили нова појачања из католичке Литве. Сами Литванци су се прибојавали упада кримских Татара.

Ипак, уочавала се велика празнина у руским документима кад се ради о породичним приликама страних најамника. Шкрто се говори или се често прећуткује да ли ратници имају жене и дјецу и у каквим условима живе, па је могуће да су такви подаци лоцирани ван Посољског приказа. Немогуће је да су сви најамници били неожењени, али није искључено да су многи оставили своје породице ван Русије. Ни Срби нису били изузетак. С друге стране, немогуће је да су најамници, у предасима између битака, водили аскетски живот и да нису ступали у ванбрачне везе које су се завршавали и склапањем брака. Тим прије што руска млада није морала да мијења ни вјеру. И за Руску цркву такав брак је био добродошао. Осим тога, Срби су, у односу на друге православце, предњачили у контакту с Русима. Језички знатно ближи, често подударних обичаја, уз то вјерски идентични, брже су се привикавали на руско тло. Србима није била туђа ни царска титула која се и код њих сачувала у далеком историјском памћењу. Стога је асимилација Срба у Русији текла ненасилно. Веће препреке су имали страни најамници неправославци, јер су често били без богомоља и својих духовних пастира. На животној раскрсници су морали да бирају између приступања православљу или остајући у пређашњој вјери. Остајући вјерни Католичкој цркви, увијек су изазивали подозрење у руској врхушки. Још је било живо сјећање на доба кад су Пољаци доминирали у Московији и упињали се да руску државу преобразе у католички привјезак или празну православну љуштуру. Владари Русије из династије Рјуриковича, чак и у доба доминације Монгола, кад су били вазали ових освајача, употребљавали су титулу великог кнеза, а доцније титулу цара и великог кнеза. Овог су се придржавали, чувајући стару традицију, и доцнији государи из династије Романових. Занимљиво је да су , ако је било више царева браће, титулу великог кнеза носила и сва царева браћа. Тако је Русија, насљеђујући Кијевску Русију, дописала царско име и двоглавог орла преузетог из Византије.

№ 555. Господарева грамота бојару М.Б.Шеину са помоћницима о пошљици новца у пукове за издржавање ратника.

„Од цара и великог кнеза све Русије...(изостављамо дугачку пуну титулу руског монарха) Михаила Фјодоровича нашем бојару и војводама, М.Б.Шеину са помоћницима. По нашем указу упућено из наше благајне к вама у пукове под Смоленском с Григоријем Кушељовим с подчињеним, са Јуријем Тјутчевом с помоћницима, на њихов рачун за издржавање њемачким старим и новим пуковницима, и рејтерском пуковнику и капетанима, и ротмистром и свакојаким начелницима, и рејтерима и драгунима, и њемачким и руским војницима, и Грцима, и Србима, и Власима (односно данашњим Румунима-пр.М.П.Р.), и донским и јајцким атаманима, и есаулима и козацима на октобар мјесец 47073 рубаља 14 алтина⁷ и 4 новчића⁸ и с тим да је дато од наше награде за исхрану нашој бојарској дјечи и козацима и слободним људима два новчића по човјеку дневно. А под Смоленск у нашу службу послат је начелник стријелаца Сергеј Левашов с заповјешћу, коме је од нас наређено Сергеју Левашову да заједно с нашом државном благајном, а са Григоријем Кушељовим и њему подчињеним у нашој државној ризници, да буду спремни педесет стријелаца без одлагања по заповијести Сергеја Кушељова. А чим Григориј Кушељов и њему подчињени дођу са државном благајном у Дорогобуж⁹, одмах им је наређено да упуте поруку у пукове с посебним гласником.

А чим к вама дође наша грамота, а Григориј Кушељов из Дорогобужа вам пошаље поруку да су они стигли са нашом државном благајном, то би ви, како сте обавјештени и како налаже ситуација, послали војнике у сусрет нашој државној благајни ради безбједности, онолико колико сматрате за потребно, како би Григориј Кушељов и помоћници с овом нашом државном благајном могли доћи под Смоленск без страха (ово потврђује да је царска канцеларија настојала да новац за војску мора да има оружану пратњу како би стигао до ратника, јер је постојала потенцијална опасност да конвој с новцем падне у засједи у руке разбојника који су вребали такав плијен-примј.М.П.Радусиновића). И што би

7 Алтин (турски алтин-злато), турски дукат, цекин. Руска монета алтин појавила се од 15. вијека, а од 1654. то је био бакарни новац, да би од 1704. то име носио и руски сребрни новац.

8 Од 13. вијека у Русији се ковао новац рубаљ или рубља, а тек од 16.вијека појавила се копејка. Денги се руски зове новац, али кад се набрајају у бројевима рубље, алтини и денги, тад ријеч „денги“ означава новчић.

9 Дорогобуж, мјесто познато од 11. вијека. Пристаниште на ријеци Дњепар у Смоленској области.

унапријед за новембар мјесец било довољно потребног новца за издржавање пуковницима и њемачким старјешинама, и рејтерима, и драгунима, и руским и њемачким војницима, и Грцима, и Србима, и Румунима, и донским и јајцким атаманима и козацима, како би у нас за октобар остала резерва новца, и што би ви нама одговорили и послали попис, а Григорија Кушељова и њему подчињене, Јурија Тјутчева с помоћницима, кад они предају извјештај о обрачуну наше државне благајне, који би упутили к нама у Москву. Писано у Москви љета 7142.године, 28.септембра“ (Москов.ст.столб. № 90, лл.178-182).

*Смоленск се први пут помиње 863. године, од 12. вијека је у саставу Смоленске кнежевине, док је од 1404-1514. у саставу Велике кнежевине Литве, па је 1611-1667. дошао у састав Пољске (Реч Посполита). Руси су у доба владавине Михаила Романова безуспјешно покушали да потисну Пољаке из Смоленска, није им помогло ни присуство страних најамника (Грци, Срби и Њемци). Повратак Смоленска у састав Русије пошло је за руком цару Алексеју Михајловичу 1667. године. (Акты московскаго государства...№ 321, с.341) .

РЕФЕРЕНЦЕ

- АВПР, Архив внешней политики России, Сношение с Сербией
ЦГАДА, Центральный государственный архив древних актов, Моск.
стат. столб 1551-1634.
ПСЗРИ, Полное собрание законов Российской империи, т.1-45,
СПб.1830.
Н.А.Попов, Акты московского государства, т.1, СПб.1890.
Соловьев С.М. История России с древнейших времен, т.9, издание
второе, Москва 1866, 388-391.

Milorad P. Radusinović
Belgrade

SERBS IN THE ARMY OF TSAR MIHAIL ROMANOV 1628–1633.

Resume

In the time of Tsar Mikhail Romanov 1628–1633. foreign mercenaries (Germans, Greeks, Serbs, Romanians) fought in the Russian army,. Serbs, regardless of whether they came from Austria or Turkey, took part in the fighting, together with Russians and other foreigners, against Poles and Lithuanians around Smolensk. Nevertheless, the long-term struggles for Smolensk to become part of Russia again gave results only in the time of Tsar Alexei Mikhailovich in 1667.

Keywords: Tsar Mikhail Fyodorovich, Duke Mikhail Borisovich Shein, Greeks, Serbs, Lithuanians, Germans, Poles, Cossacks

* Овај рад је примљен 20. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УДК 271.22(438)“1948“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.9>

Оригинални научни рад

Петр Федорук
Белосток, Польша

ПРИЗНАНИЕ АВТОКЕФАЛИИ МОСКОВСКИМ ПАТРИАРХАТОМ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛЬШЕ В 1948 Г.

Резюме

В статье содержится анализ ситуации, сложившейся в Польской Православной Церкви после Второй мировой войны. Особое внимание уделено вопросам канонического и правового статуса Польской Православной Церкви, её отношениям с Московским Патриархатом и вопросу признания автокефалии Польской Православной Церкви со стороны Московского Патриархата. Данный процесс развивался в сложном контексте как внутривосточного положения в Польше в 1945-1948 гг., так и её отношений с СССР. Ситуация осложнялась нежеланием главы Польской Православной Церкви митрополита Дионисия оставить митрополичью кафедру и признать неканоничность автокефалии Польской Православной Церкви в межвоенный период. В итоге „Акт восстановления единства Польской Православной Церкви с Русской Православной Церковью и признания автокефалии“, принятый синодом Русской Православной Церкви 22 июня 1948 г., окончательно урегулировал канонический статус Православной Церкви в Польше.

Ключевые слова: Польша, СССР, Польская Православная Церковь, Русская Православная Церковь, Московский Патриархат, канонический статус

Первоначально государственные власти в принимаемых решениях относились к Православной Церкви в Польше как к автокефальной и в отношении к ней употреблялись законодательные акты довоенного времени. Во всех вопросах были используемы довоенные правовые нормы настолько, насколько они не противоречили актуальной политической линии властей. Используемая в 1944-1948 гг. досентябрьская модель политики относилась также к вопросам автокефалии. Одновременно власти отдавали себе отчёт в факте непризнания довоенной автокефалии Московским Патриархатом. Польские власти признали, что декрет президента Речи Посполитой от 18 ноября 1938 г. не соответствует новым народным и политическим условиям. Предлагалось признать довоенную автокефалию недействительной. Правовая и каноническая неурегулированность позволяли государственной власти руководствоваться в отношении Православной Церкви принципом признания в зависимости от актуальной общественно-политической ситуации. Такое положение позволяло властям отказывать во множестве представляемых митрополитом Дионисием постулатов, касающихся военного капелланства, восстановления духовной семинарии, открытия новых приходов или строительства новых храмов.

Благоприятная для введению автокефалии ситуация наступила после разрыва 12 сентября 1945 г. властями ПКВН конкордата с Ватиканом. Несмотря на то, что разрыв конкордата не касался непосредственно Православной Церкви, вводил, однако, принцип равноправия всех вероисповеданий. Посредственно этот факт имел большое значение в урегулировании канонических вопросов Церкви. Независимость и самостоятельность поместной Церкви, согласно каноническому праву, получается путём признания со стороны матерней Церкви. Поместная Церковь, желая получить автокефалию, должна соответствовать определённым условиям: обладать как минимум четырьмя епархиями и тремя епископами, и двумя монастырями: мужским и женским.¹ Этих условий в первых послевоенных годах Православная Церковь в Польше не могла исполнить. Статус автокефалии обладал существенным значением для Церкви и государства. Она подтверждала самостоятельность внутренней жизни поместной Церкви, независимость иерархии от заграничных центров, а также позволяла сохранить местные традиции и обряды, каноническое законодательство

1 A. Łotocki, *Autokefalia. Zasady autokefalii*, Warszawa 1932, s. 133-135; M. Zyzykin, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931, s. 6-58.

и суд. Государственным властям, в свою очередь, автокефалия предоставляла возможность самостоятельного определения взаимоотношений с Православной Церковью, без вмешательства внешних факторов.

По вышеизложенным причинам осенью 1946 г. министр юстиции Генрих Щвянтковски согласовал с председателем Совета по делам Русской Православной Церкви Георгием Карповым основы государственной политики по отношению к православию в Польше. Министр Генрих Щвянтковски подал правительству доклад „Вопрос Православной Церкви в Польше” датированный на 10 февраля 1947 г. Документ давал критическую оценку предшествующей политике Министерства Публичной Администрации по отношению к Православной Церкви, а также обращал внимание на политические причины стараний установления автокефалии. „Польское государство, как государство независимое, имеет полное право автокефалии для своей Православной Церкви. Поддание сомнению автокефалии было бы равно подданию сомнению независимости, что неприемлемо. (...) Если Православная Церковь в Польше не должна стоять перед опасностью внутренней анархии (несубординация, раскол), то должна при поддержке Польского Правительства получить (или подтвердить довоенную) автокефалию, что может произойти исключительно при установлении отношений, посредством Польского Правительства, с Московским Патриархом и достижении с ним полного взаимопонимания. Тут должны быть взяты во внимание и полностью уважены каноны Православной Церкви, иначе они не будут обязывать духовенства и православного населения”. Документ содержал план достижения автокефалии. Первым пунктом было отстранение от предстоятельства митр. Дионисия. „Не может быть и речи о договорённости с Московским Патриархом, а, следовательно, и о автокефалии, пока во главе Польской Церкви стоит митрополит Дионисий, оставление которого на занимаемой должности является как бы вызовом в адрес Московского Патриарха”. Предлагаемый министром Щвянтковским план предполагал начать переговоры с московским патриархом по вопросу автокефалии посредством представителя Польской Православной Церкви еп. Тимофея. Следующим шагом был созыв Локального Собора Польской Православной Церкви, который выбрал бы нового предстоятеля Церкви в Польше и принял бы новый внутренний устав.²

2 ААН, Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/391, k. 3-4; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 69; E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce*, s. 160; S. Dudra, *Kościół pra-*

Вопреки желаниям властей митр. Дионисий сам предпринял попытку нормализации отношений с Московским Патриархатом. Уже 20 мая 1945 митрополит, как глава автокефальной Церкви выслал поздравительное письмо патриарху. В ответном письме патр. Алексей просил митр. Дионисия объяснить канонические основания автокефалии Польской Православной Церкви и указание канонов, на основании которых патр. Григорий VII предоставил акт автокефалии. Патриарх призывал признать существующую автокефалию неканонической и навязании канонического общения с матерней Русской Православной Церковью.³ Митрополит в 1947 г. выслал два письма, выясняющие канонический статус Польской Православной Церкви, которые остались без ответа. Не завершился успехом запланированный на середину октября 1946 г. визит митр. Дионисия в Москву. Сейчас трудно однозначно утверждать, дошли ли письма митрополита до адресатов и мог ли Московский Патриархат самостоятельно разрешить проблему автокефалии Православной Церкви в Польше.

26 марта 1947 г. митр. Дионисий был вызван в Министерство Администрации Публичной, где ему было предложено добровольно сложить свои полномочия. Митрополит решительно отверг предложение министерства, аргументируя своё решение отсутствием канонический основания для такого шага. Митр. Дионисий получил поддержку со стороны Варшавской Духовной Консистории. Отсутствие иных возможностей отстранения митрополита заставило власти ожидать удобного предлога для реализации своих планов.

В 1947 г. митр. Дионисий предпринял очередную попытку нормализации отношений с государственными властями, декларируя свою поддержку политической линии страны. На заседании Архиерейского Собора 10 сентября 1947 г. церковное руководство приняло декларацию сотрудничества с государственными властями „для блага Церкви и Страны”. Епископы высказались за равноправие религий, толерантность и преподавание религии в школах.⁴ В честь годовщины освобождения Польши и праздника 22 июля, митрополит в своих посланиях декларировал лояльность по отношению к государственной власти и обращал внимание на значение и большую роль Манифеста ПКВН⁵. Декларации лояльности по отношению к государственным властям не изменили их негативного

woslawny...,s. 53.

3 K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 70.

4 Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, sygn. RVI-3D 1923; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 334.

5 „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1947, nr 3-12, s. 9.

отношения к митр. Дионисию. Продолжающийся с момента окончания войны конфликт между митрополитом и польским правительством осложнял управление Православной Церковью. Письма митрополита по вопросам открытия семинарии, военного капелланства, церковных издательств и нового административного деления структур Церкви были либо отвергнуты, либо оставались без ответа.

Только лишь преподавание православной религии в школах в первых послевоенных годах была регулируема так же как в случаях других вероисповеданий. До 1956 г. преподавание религии в начальных и средних школах было предметом обязательным. В 1945-1948 гг. преподавание религии в школах осуществлялось без существенных проблем. Кроме Белосточины обучение молодёжи основам православной веры осуществлялось в нескольких школах на Подкарпатье (1945-1947 гг.), Любельщине, в Варшаве, Быдгощи и Лодзи. После переселений и миграции православная религия преподавалась в нескольких школах на Возвращённых Землях.

В сложившейся ситуации митр. Дионисий решил действовать без согласия государственных элементов. Ещё в 1947 г. была восстановлена Пенсионная Касса Православного Духовенства как внутрицерковный институт, действующий на основе декретов церковных властей⁶. Митрополит потребовал возвращения Синодальной Типографии, которая осенью 1944 г. была вывезена в Люблин для кооператива „Читатель”. На основании решения Окружного Суда в Люблине часть типографского имущества была возвращена Варшавской Консистории в 1947 г. Уже в 1946 г. начал издаваться „Православный Календарь”. Митр. Дионисий также принял решение об издательстве официального печатного органа Церкви - ежемесячника „Известия Православной Митрополии в Польше”. В 1947-1948 гг. было издано несколько соединённых номеров журнала на польском языке.⁷ 1 января 1948 г. митрополит принял решение о создании частного Института Православного Богословия при митрополичьей кафедре. Митр. Дионисий потребовал у Министерства Публичной Администрации возвращения занятого в 1944 г. церковного здания на улице Кирилла и Мефодия в Варшаве. Это здание должно было быть предназначено на нужды Института.

6 „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1947, nr 1-2, s. 23.

7 Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, sygn. 1795; L. Utrutko, *Działalność wydawnicza metropolii warszawskiej w latach powojennych*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2004, s. 234-236.

Следующим шагом митрополита был созыв архиерейского Собора 13 февраля 1948 г. (в составе митр. Дионисия и еп. Тимофея), который осуществил новое епархиальное разделение. Из состава белостоцкой епархии были изъяты и включены в варшавскую епархию приходы бельского повета. В состав белостоцкой епархии вошло ольштынское воеводство. Варшавская епархия охватила варшавское, люблинское, Жешувское, поморское, познаньское, гданьское и щецинское воеводства и бельский повет в белостоцком воеводстве. В состав белостоцкой епархии вошли приходы белостоцкого воеводства без приходов бельского повета, и ольштынского воеводства. Была создана лодзинская епархия, охватывающая лодзинское, келецкое, крковское, шлонское, и вроцлавское воеводства.⁸ Осуществлённое изменение епархиальных границ было продиктовано необходимостью, связанной с новым расселением православных верующих и приходов после миграций, репатриации и принудительного переселения украинцев и лемков.

Несмотря на то, что территориальные изменения в границах епархий были консультируемы с государственными властями, они не были осуществлены. 25 февраля 1948 г. митр. Дионисий был арестован по обвинению нарушения президентского декрета от 18 ноября 1938 г. Власти постановили, что митрополит нарушил присягу на верность Речи Посполитой Польши и дал декларацию верности представителю оккупационных властей. Более того, митр. Дионисий был обвинён в том, что во время войны без согласия польского правительства назначал новых епископов, создавал новые епархии, признал архиепископский сан за владыкой Саввой, а также согласился с решением оккупационных властей касающимся вывоза польского населения на работы в Германию. Действия митрополита были признаны вредными для автокефалии Польской Православной Церкви и польского государства. Согласно со статьёй 17 и 19 вышеупомянутого декрета назначение на митрополичью кафедру обуславливалось согласием президента Польши. В возникшей ситуации в ответ на запрос Совета Министров президент КРН Болеслав Берут отозвал данное митр. Дионисию согласие на осуществление последним функций предстоятеля Польской Православной Церкви⁹. Предъявленные митр. Дионисию обвинения

8 AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej, nr-y 1042 i 1045; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 152-153.

9 Zarządzenie prezydenta RP z 17 kwietnia 1948 r., „Monitor Polski”, nr 38, poz. 154; E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce*, s. 161; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 71-73; tenże, *Przyczynki do losów metropolity Dionizego Waledyńskiego po drugiej wojnie światowej*, „Wiadomości PAKP”, 1990, nr 4, s. 31-44; A. Malesza, *Karta z dziejów*

были сильно преувеличены и частично не соответствовали правде. Митр. Дионисий не стремился к принятию патриаршего сана и не действовал во вред православного населения. Осуществление таких шагов в 1948 г. не было продиктовано действиями митрополита во время Второй Мировой Войны, а завершением предпринятых мер для признания автокефалии Московским Патриархатом. Признание автокефалии требовало нового церковного руководства в Польше.

После решения президента возникла сложная канонически-правовая ситуация. Согласно государственному праву митр. Дионисий перестал быть предстоятелем православной церкви в Польше, а согласно с каноническими нормами продолжал далее возглавлять митрополичью кафедру. Президент не обладал канонически-правовыми основаниями для отстранения митрополита. Эта проблема могла быть решена только путём назначения согласно с каноническим правом нового предстоятеля Церкви в Польше. Государственные власти, тем временем, игнорируя каноническое право, решением министра публичной администрации Эдварда Осубки Моравского от 26 апреля 1948 г. создали Временную Управляющую Коллегию Польской Православной Церкви под председательством архиеп. Тимофея¹⁰. Кроме архиеп. Тимофея в состав Временной Управляющей Коллегии вошли: еп. Георгий (Коренистов) – настоятель Лодзинского прихода, священники Иоанн Коваленко – администратор варшавской епархии, Евгений Наумов – настоятель гданьского прихода, Всеволод Лопухович – викарий митрополичьего собора, Михаил Кедров – администратор яблочинского монастыря и Николай Серебрянников – представитель мирян. Заданием Временной Управляющей Коллегии было наблюдение за бегущими делами Церкви и упорядочивание вопросов автокефалии. В составе Временной Управляющей Коллегии обращает на себя внимание личность еп. Георгия (Коренистова), который только после выяснения своего канонического статуса 31

prawosławia na ziemiach polskich. Metropolita Dionizy w latach 1939-1948, „Wiadomości PAKP” 1989, nr 4, s. 71-73; S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 54.

10 Zarządzenie ministra administracji publicznej z 26 kwietnia 1948 r., „Monitor Polski”, nr 45, poz. 229; „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1948, nr 1-5. Еп. Тимофей (Георгий Шреттер – 1901-1962) был выпускником Факультета Православного Богословия Варшавского Университета. В 1930 г. был рукоположен во священника в Почаевской Лавре, в 1934 г. стал военным капеланом, в 1938 г. – люблинским епископом, а с 1940 г. был викарием холмской епархии. В 1944 г. управлял холмской и белостоцкой епархией. В 1946 г. возглавил белостоцкую епархию и был удостоен сана архиепископа. С 21 мая 1948 г. управлял варшавской епархией и председательствовал во Временной Управляющей Коллегии, а с 12 ноября 1948 г. стал заместителем митрополита, одновременно оставаясь правящим епископом белостоцко-гданьской епархии. „Wiadomości PAKP”, 2003, nr 5.

декабря 1947 г. вошёл в состав Архиерейского Собора Польской Православной Церкви.

Уже 30 апреля 1948 г. архиеп. Тимофей обратился к патр. Алексию с просьбой аудиенции делегации Польской Православной Церкви. При посредничестве польских и советских властей патр. Алексей принял делегацию Временной Управляющей Коллегии в июне 1948 г. Представители Временной Управляющей Коллегии отрелись от неканонической автокефалии, полученной от константинопольского патриарха Григория VII, а взамен получили благословение предстоятеля Русской Православной Церкви на самостоятельность Православной Церкви в Польше согласно с требованиями канонического права. „Акт восстановления единства Польской Православной Церкви с Русской Православной Церковью и признания автокефалии” был принят синодом Русской Православной Церкви 22 июня 1948 г.¹¹ Этот акт окончательно урегулировал канонический статус Православной Церкви в Польше. „Акт восстановления единства...” отнёсся к митр. Дионисию как к „отлучённому” от Польской Православной Церкви. В возникшей ситуации митр. Дионисий был вынужден отправить патр. Алексию письмо, в котором выразил покаяние и просил восстановить каноническое общение с Русской Православной Церковью. Синод Русской Православной Церкви принял митр. Дионисия в каноническое общение и позволил ему сохранить сан митрополита без титула „Блаженнейший”, который принадлежит только предстоятелям поместных православных церквей. Митр. Дионисий несколько раз пытался вернуться к предстоятельству Польской Православной Церкви, но его попытки во Временной Управляющей Коллегии оказались безрезультатными. Митр. Дионисию в его попытках вернуться на митрополичью кафедру не помогла поддержка константинопольского патр. Афинагора и польского правительства в эмиграции.¹²

В июле 1948 г. делегация Временной Управляющей Коллегии участвовала в торжествах посвящённых 500-летию юбилею автокефалии Русской Православной Церкви. Представители Польской Православной Церкви прибыли с визитами к грузинскому и болгарскому патриархам. Улучшению отношений между Польской Православной Церковью и Поместными Православными Церквями

11 AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej, nr 1043; „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1948, nr 6-12, s. 3-4.

12 K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, s. 80-81; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce. Sprawa autokefalii – 1948 roku*, „Cerkiewny Wiestnik” 1993, nr 1.

сопутствовал конфликт между московским и константинопольским патриархатами касающимся акта автокефалии от 1948 г.

Установление автокефалии требовало замещения митрополичьей кафедры. Необходимым условием автокефалии поместной православной Церкви было наличие как минимум трёх правящих епископов. После признания автокефалии и принятия решения об отстранении митр. Дионисия в Польше осталось только два правящих архиерея – архиеп. Тимофей и еп. Георгий. Чтобы изменить такое положение вещей, во время визита делегации Временной Управляющей Коллегии в Москве, при согласии правительства Польши в июне 1948 г. вроцлавским епископом был избран администратор яблочинского монастыря Михаил (Кедров). Только тогда три правящие архиереи могли, согласно с канонами, избрать нового Предстоятеля.

По мнению польских властей „никто из правящих в то время епископов не обладал достаточными квалификациями, авторитетом в среде духовенства и верующих для принятия митрополичьей кафедры – Предстоятельства Польской Православной Церкви”. Невзирая на то, что все епископы сохраняли лояльность по отношению к государственным властям, ни один из кандидатов ввиду отсутствия авторитета в среде духовенства и верующих не мог быть избран Собором на митрополичью кафедру. В сложившейся ситуации Департамент Вероисповеданий Министерства Публичной Администрации „решил не спешить с назначением на митрополичью кафедру, тем более, что нормальное функционирование церковной администрации не было нарушено, так как функции митрополита фактически выполнял архиеп. Тимофей, как формальный заместитель митрополита”.¹³

После отстранения митр. Дионисия 21 мая 1948 г. управление над епархией Возвращённых Земель принял архиеп. Тимофей как заместитель митрополита, а с 12 ноября – еп. Георгий. На территории Возвращённых Земель 7 сентября была создана вроцлавская епархия, а 12 ноября – лодзинско-вроцлавская. В границах этой епархии остались вроцлавское и щетинское благочиния, а олыштинское благочиние вошло в состав белостоцко-гданьской епархии. Временным администратором этой епархии стал еп. Георгий (Коренистов), а его викарием – епископ вроцлавский Михаил (Кедров).¹⁴ Вроцлавский епископ Михаил на постоянной

13 AAN, Urząd ds. Wyznań, nr 131/391, k. 11.

14 AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej, sygn. 1043; „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1948, nr 6-12, s. 3-4.

основе находился в Белостоке и только иногда посещал приходы в Нижней Силезии.

Во время декабрьского Архиерейского Собора была проведена очередная реорганизация границ и названий православных епархий. В состав варшавско-бельской епархии вошли территории варшавского и люблинского воеводств и повята Бельск Подляшский (без приходов Пухлы, Трестянка и Рыболы). Белостоцко-гданьская епархия охватила гданьское, олыштинское и белостоцкое (без повята Бельск Подляшский) воеводства. Лодзинско-вроцлавская епархия охватила территорию краковского, познаньского, вроцлавского, щетинского и лодзинского воеводств. Это разделение соответствовало каноническим требованиям Поместной Церкви, однако, невзирая на утверждение его государственными властями, не было осуществлено.¹⁵ Реализация этого проекта была отложена до момента выбора нового митрополита.

Первый полный перечень православных приходов и духовенства, составленный после депортаций, переселений и кадровых изменений в отдельных епархиях был составлен в декабре 1948 г. этот перечень брал во внимание епархиальное разделение до планированной реорганизацией церковной структуры. В свете этого перечня варшавская епархия насчитывала 8 благочиний, 34 прихода и 32 священнослужителей, белостоцко-бельская епархия обладала 3 благочиниями, 72 прихода и 70 священнослужителей, а на Возвращённых Землях (лодзинско-вроцлавская епархия) было 4 благочиния, 16 приходов и 14 священнослужителей.¹⁶

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- A. Malesza, *Karta z dziejów prawosławia na ziemiach polskich. Metropolita Dionizy w latach 1939-1948*. „Cerkiewny Wiestnik” 1993, nr 1.
E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce*.
K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*. „Kalendarz Prawosławny na rok 1950”, s. 42-45.
L. Utrutko, *Działalność wydawnicza metropolii warszawskiej w latach powojennych*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U.
Łotocki, *Autokefalia. Zasady autokefalii*, Warszawa 1932.
M. Zyzykin, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931.

15 „Kalendarz Prawosławny na rok 1950”, s. 42-45.

16 Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, sygn. RVI-3A 1314.

- Ministerstwo Administracji Publicznej, nr-y 1042 i 104.
Ministerstwo Administracji Publicznej, nr 1043.
Ministerstwo Administracji Publicznej, sygn. 1043.
Pawluczuk iP. Chomika, Białystok 2004.
Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, sygn. 1795;
Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, sygn. RVI-3A
1314.
Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, sygn. RVI-3D
1923.
S. Dudra, *Kościół prawosławny*.
Urząd ds. Wyznań, sygn. 131/391, k. 3-4, k. 11.
„Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1947.
„Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1948, nr 1-5.
„Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1948, nr 6-12, s. 3-4.
„Wiadomości PAKP” 1989, nr 4, s. 71-73.
„Wiadomości PAKP”, 1990, nr 4, s. 31-44.
Zarządzenie prezydenta RP z 17 kwietnia 1948 r., „Monitor Polski”, nr
38, poz. 154
Zarządzenie ministra administracji publicznej z 26 kwietnia 1948 r.,
„Monitor Polski”, nr 45, poz. 229.

Petr Fedoruk
Bialystok, Poland

RECOGNITION OF AUTOCEPHALITY FROM THE MOSCOW PATRIARCHATE OF THE ORTHODOX CHURCH IN POLAND IN 1948.

Resume

The article analyses the situation in Polish Orthodox Church after the Second World War. Particular attention is paid by the author to the issues of the canonical and legal status of the Polish Orthodox Church, its relations with the Moscow Patriarchate and the issue of recognition of the autocephaly of the Polish Orthodox Church by the Moscow Patriarchate. This complicated process developed in the complex context of both the internal political situation in Poland during post-war period in 1945-1948 and its relations with the USSR. The situation was seriously complicated by the unwillingness of the Head of the Polish Orthodox Church, Metropolitan Dionisy, to leave the metropolitan see and recognize the non-canonical autocephaly of the Polish Orthodox Church in the interwar period. As a result, the “Act of Restoring the Unity of the Polish Orthodox Church with the Russian Orthodox Church and Recognizing Autocephaly”, adopted by the Synod of the Russian Orthodox Church on June 22, 1948, finally settled the canonical status of the Orthodox Church in Poland.

Keywords: Poland, USSR, Polish Orthodox Church, Russian Orthodox Church, Moscow Patriarchate, canonical status

* Овај рад је примљен 18. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УДК 323.269.3(476)“2020“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.10>

Оригинални научни рад

Иван Сергеевич Турлай

Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

О НАЦИСТСКОМ ХАРАКТЕРЕ „ЦВЕТНОГО БЛИЦКРИГА” 2020 ГОДА В БЕЛАРУСИ И ПРОВЕДЕНИИ ДЕНАЦИФИКАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

В 2020 году в Республике Беларусь была реализована попытка молниеносной „цветной революции”, или, иными словами, цветного „блицкрига”, направленная на свержение победившего на выборах Президента А. Г. Лукашенко, приход к власти радикальной оппозиции и последующий демонтаж общественно-государственного строя республики. В статье рассмотрены ряд признаков „цветного блицкрига”, которые в совокупности свидетельствуют о его нацистском характере: использование протестующими бело-красно-белого флага, являвшегося в годы Второй мировой войны символом пособников нацистов, а также использование гимнов, написанных коллаборационистами; агрессивные выкрики „Жыве Беларусь!” по образцу нацистских возгласов; осквернение протестующими памятников Ф. Э. Дзержинскому и В. И. Ленину; идеология радикальных националистов, основанная на русофобии и антисоветизме, и соответствующие этой идеологии программа по декоммунизации и десоветизации Беларуси, разрыву союзнических отношений с Россией, а также заявления о формировании новой белорусской нации; призывы радикальной оппозиции к остановке экономики страны и ее ненавистническое отношение к сторонникам Президента А. Г. Лукашенко; участие коллективного Запада в организации „цветного блицкрига” для давления на Россию с целью последующего установления контроля над ее территорией и ресурсами. Делается вывод о том, что во избежание

повторения „цветного блицкрига” в Беларуси предстоит провести денацификацию, направленную прежде всего на недопущение распространения идеологии белорусского радикального национализма и разрушения советского историко-культурного наследия.

Ключевые слова: Беларусь, А.Г. Лукашенко, „цветной блицкриг”, бело-красно-белый флаг, денацификация

Неудавшаяся попытка государственного переворота – „цветного блицкрига” 2020 года в Беларуси (термин представляет собой сочетание терминов „цветная революция” и „блицкриг”) стала одним из серьезных испытаний в новейшей истории страны. Как никогда остро был поставлен вопрос о продолжении существования Республики Беларусь как независимого и целостного государства, о сохранении ее общественного строя и ее национально-государственных символов. События того времени свидетельствуют о том, что одним из опасных последствий госпереворота могло стать установление в Беларуси неонацистского режима. Стоит отметить, что на нацистский характер „цветного блицкрига” неоднократно указывал как Президент республики А. Г. Лукашенко (который и ввел первым в широкое употребление этот термин), так и многие видные представители общественности (Новости Беларуси – БелТА, 2020; Лукашенко 2021; Беломайдан 2020; Мухин 2022). Целью данной статьи является анализ и обобщение основных нацистских признаков „цветного блицкрига” 2020 года в Беларуси.

Итак, нацистская сущность „цветного блицкрига” прежде всего кроется в его названии – в термине „блицкриг”, который в народной памяти ассоциируется со стратегией молниеносной войны, реализованной в 1941 году немецко-фашистскими захватчиками на территории Советского Союза, и в первую очередь на территории расположенной на его западных рубежах Белорусской ССР. Спустя без малого восемь десятков лет, в 2020 году, на территории современной Республики Беларусь был реализован очередной блицкриг – стратегия молниеносной „цветной революции”, которая, как отмечал А. Г. Лукашенко, была спланирована и профинансирована коллективным Западом. Первичной целью “цветного блицкрига” было свержение в результате массовых протестов победившего на выборах Президента А.Г. Лукашенко, приход к власти радикальной оппозиции и последующий демонтаж общественно-государственного строя республики. Окончательной же целью „цветного блицкрига”, как и блицкрига нацистского,

было установление Западом контроля над территорией и ресурсами России. „Коллективный Запад продолжает грезить о новом ‘броске на Восток’, мировом господстве и захвате богатых ресурсов восточнее Беларуси, мы это прекрасно видим”, – указывал в этой связи Президент Беларуси (Лукашенко 2021).

Следующая нацистская характеристика „цветного блицкрига” связана с символикой протестующих – бело-красно-белыми флагами. Несмотря на то что в 1991–1995 годах этот флаг временно носил в Беларуси статус государственного, он не получил широкого одобрения в обществе, поскольку ассоциировался прежде всего с радикально-националистическими силами (под давлением которых, собственно, и был принят в качестве государственного флага), а также с приспешниками немецко-фашистских захватчиков (Турлай 2021, 114). В годы Второй мировой войны, в которой Беларусь среди всех стран понесла наибольшие утраты, потеряв каждого третьего своего жителя, именно бело-красно-белые флаги использовали враги советской власти, пособники нацистов на оккупированной территории Беларуси (неслучайно в одном из выступлений Президент А. Г. Лукашенко назвал этот флаг фашистским) (Лукашенко, 2020). Поэтому настоящим надругательством над историей, над подвигом советского народа в той войне и памятью о погибших стало размещение протестующими на площадке возле Музея истории Великой Отечественной войны в Минске большого бело-красно-белого флага и обертывание им советской скульптуры „Родина-мать”.

Еще одним надругательством над историей стало осквернение протестующими бюста Ф.Э. Дзержинского у здания КГБ, с пьедестала которого были сбиты буквы его фамилии, а также памятника В.И. Ленину у Дома Правительства, постамент которого был облеплен многочисленными плакатами с политическими лозунгами и прокламациями. Стоит отметить, что последний монумент давно вызывает раздражение у белорусских радикальных националистов – еще в начале 1990-х годов было принято решение о его сносе, которое, однако, не удалось реализовать. В свое время он раздражал и немецко-фашистских оккупантов, которые, захватив Минск, сразу повалили и уничтожили памятник, однако после освобождения города, в 1945 году, по сохранившимся моделям его удалось восстановить (Турлай 2016, 114–118).

Также своими символами протестующие сделали гимны „Магутны Божа” и „Пагоня”, написанные общественными деятелями, которые в годы войны сотрудничали с нацистами, а после

начала наступления Красной Армии бежали за границу. Автором текста первого произведения является коллаборационистка Н. Арсеньева, автором музыки второго – коллаборационист Н. Щеглов-Куликович. В число гимнов протестующих вошел и “гимн года”, как его окрестили оппозиционные СМИ, – песня „Жыве”, исполненная ее авторами – группой “*Tor Band*” с ужасающей степенью агрессии, характерной для неонацистских сходок.

Еще один символ протестных акций – это неоднократные агрессивные выкрики „Жыве Беларусь!”, которые исторически использовались коллаборационистами в годы немецко-фашистской оккупации по образцу нацистских возгласов. Отметим, что лозунг “Жыве Беларусь!” может употребляться и в доброжелательном варианте как пожелание – в таком смысле он используется на государственном уровне еще с советских времен (Турлай 2021, 21–22).

Все названные символы „цветного блицкрига” до политических событий 2020 года в основном использовались белорусскими радикальными националистами, которых можно считать наиболее агрессивными националистами на постсоветском пространстве. Их идеология основывается на ненависти к России, русским, СССР; утверждает, что Россия многие века стремилась захватить Беларусь и оторвать от ее европейской цивилизации; что русский народ является неполноценным по сравнению с белорусским народом; что эпоха Советского Союза была сугубо негативной и связана с русификацией, уничтожением национальной интеллигенции, втягиванием Беларуси в кровопролитную и разрушительную немецко-советскую войну между двумя тоталитарными режимами — гитлеровским и сталинским и т.д. Эта идеология, которая берет свои истоки со времен немецко-фашистской оккупации Беларуси и скроена по лекалам геббельсовской пропаганды, с точки зрения степени русофобии и антисоветизма в какой-то мере является близкой по духу нацистской идеологии (Там же, 23–26).

На нацистский характер “цветного блицкрига” также указывало содержание предвыборной программы радикальной оппозиции, которую она стала бы реализовывать в случае свершения в 2020 году госпереворота и которая соответствовала рассмотренной выше радикально-националистической идеологии (Ціханоўскай 2020). Речь, в частности, идет о “строительстве новой Беларуси” и осуществлении „реанимационного пакета реформ” с его задачами по декоммунизации и десоветизации республики, немедленным разрывом союзных отношений с Россией и геополитическим

разворотом на Запад (включая планы вступления Беларуси в НАТО). С идеями нацизма также близко связаны заявления радикальной оппозиции о формировании новой белорусской нации.

Нацистский характер “цветного блицкрига” проявился и в ненавистническом отношении радикальной оппозиции к сторонникам Президента А.Г. Лукашенко, которые подвергались массовым нападениям, травле, унижениям и угрозам. Также имелись факты применения по отношению к ним насилия, повреждения или уничтожения их имущества. Поэтому вполне обоснованно возникли опасения, что в случае победы госпереворота против них мог бы быть устроен настоящий нацистский террор.

И еще одно обстоятельство, которое характеризует нацистскую сущность „цветного блицкрига”, – это призывы радикальной оппозиции к всеобщему бойкоту, к прекращению работы предприятий, к неуплате налогов, к международным санкциям, поддержка вандальных действий протестующих (разрисовывания стен, расклеивания листовок и наклеек, сооружения баррикад и т.п.). Призывая к остановке экономики страны, а значит, к ее развалу и в конечном счете – к краху белорусского государства, как ни прискорбно проводить параллели, радикальная оппозиция своими действиями желала своему народу того же, что осуществляли немецко-фашистские захватчики в годы Великой Отечественной войны.

К счастью, в 2020 году белорусский народ не позволил осуществить эти замыслы, сплотившись вокруг своего Президента А.Г. Лукашенко и отстояв суверенный путь развития своей страны. Однако провал „цветного блицкрига” не означает, что были полностью устранены те предпосылки, которые его породили. На наш взгляд, события 2020 года в Беларуси продемонстрировали важный урок, связанный с необходимостью более пристального внимания государства к проводимой кадрово-идеологической политике. Допущенные ошибки и упущения в этой сфере в конечном счете могли бы привести к тяжелейшим последствиям для развития страны.

В этой связи следует обратиться к событиям последнего времени в Украине. 24 февраля 2022 года Президент России В.В. Путин объявил о начале специальной военной операции по демилитаризации и денацификации Украины (Путин 2022). Очевидно, что в случае успеха „цветного блицкрига” 2020 года, результатом которого могло бы стать установление неонацистского режима, такую операцию с высокой долей вероятности России

пришлось бы объявить и на территории Беларуси. Поэтому для недопущения в будущем подобного сценария в Беларуси предстоит провести (выражаясь словами известного белорусского журналиста А.Н. Муковозчика) собственную, облегченную денацификацию (Муковозчик 2022). Речь идет прежде всего о мерах по искоренению идеологии белорусских радикальных националистов, в основе которой, как уже отмечалось, лежат идеи русофобии и антисоветизма. К сожалению, в распространение такой идеологии долгие годы были задействованы в том числе государственные учреждения Беларуси. Так, например, в государственных книжных магазинах свободно реализовывались книги радикально-националистического характера, а на государственном телевидении транслировались передачи с подчеркнуто националистическим и антисоветским содержанием. Самым же красноречивым примером распространения госучреждениями идеологии белорусских радикальных националистов стала презентованная в 2017 году новая эмблема Министерства иностранных дел республики, в которой общественность рассмотрела прикрытую свастику и нашла сходство с эмблемой неонацистской организации „Русское национальное единство”. Выяснилось, что создатель этой эмблемы занимался подробным изучением нацистской символики и издал ряд книг соответствующего содержания, которые впоследствии из-за их антигосударственной направленности были изъяты из распространения в Беларуси (Турлай 2021, 30–31).

Одной из задач по денацификации республики должна стать работа по недопущению разрушения советского историко-культурного наследия. Так, самым резонансным событием, продемонстрировавшим совершенно неподобающее отношение государства к такому наследию, стал демонтаж в 2014 году бывшего здания Музея истории Великой Отечественной войны, который начался сразу после того, как музей переехал в новое, современное строение. Несмотря на то что стены этого здания помнили сотни тысяч ветеранов, побывавших в музее в разное время, и то что здание прежде охранялось государством как историко-культурная ценность, а также входило в состав уникального ансамбля проспекта Независимости (претендовавшего на включение в Список ЮНЕСКО), это не уберегло его от сноса. Спустя время на этом знаковом для Минска месте был возведен многоэтажный бизнес-комплекс „БК Капитал Центр”, выполненный в аляповатом китчевом стиле. Отметим также, что сам ансамбль проспекта Независимости, о котором ведется речь, был создан сразу после войны в едином

градостроительном стиле и стал символом возрождения Минска из руин после освобождения от нацистов (Турлай 2016, 15–17). К сожалению, за последние годы этот ансамбль был значительно обезображен за счет нового строительства в его границах и на прилегающих территориях, а в 2015 году исключен из числа кандидатов на попадание в Список объектов всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

Таким образом, неподобающее отношение государства к историко-культурному наследию советской эпохи и оказание госучреждениями содействия в распространении идеологии белорусских радикальных националистов можно вполне считать одной из предпосылок „цветного блицкрига” 2020 года в стране.

Подводя итоги, можно отметить, что „цветной блицкриг” 2020 года в Беларуси, действительно, носил нацистский характер, о чем свидетельствуют в совокупности (стоит подчеркнуть – в совокупности) рассмотренные в данной статье признаки – начиная от символики „блицкрига” и заканчивая его методами и целями. Чтобы избежать подобного потрясения в будущем, в стране предстоит провести денацификацию, направленную прежде всего на недопущение распространения идеологии белорусского радикального национализма и разрушения советского историко-культурного наследия. Успешное выполнение этой задачи, несомненно, будет определять дальнейшее развитие Республики Беларусь как целостного и суверенного, мирного и процветающего государства.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Витренко, Н. М. 2020. „Беломайдан – это нацистский путч. Протесты в Беларуси.” *YouTube*, 4 сент. <https://www.youtube.com/watch?v=cP-8qNyqaFU>. Дата доступа 17.3.2022.
- Країна для жыцця. 2020. Країна для наших дзяцей. Перадвыбарная праграма кандыдаткі ў Прэзідэнты Рэспублікі Беларусь Святланы Ціханоўскай. http://web.archive.org/web/20200818212337/https://tsikhanouskaya2020.by/by/moya_programma/. Дата доступу 17.3.2022.
- Лукашенко, А. Г. 2021. „Выступление на церемонии возложения венков в Мемориальном комплексе ‘Брестская крепость-герой’.” *Новости Беларуси – БелТА*, 22 июня. <https://www.belta.by/president/view/vystuplenie-prezidenta-belarusi-aleksandra-lukashenko-na-tseremonii-vozlozhenija-venkov-v->

- memorialnom-447186-2022/. Дата доступа 17.3.2022.
- Муковозчик, А. Н. 2022. „О двухтомнике ‘Корни’ и ‘Корнееды’, бандеровщине и смысле фразы ‘Вы невероятные’: интервью программе ‘Тайные пружины политики 2.0’” *YouTube*, 30 марта. <https://www.youtube.com/watch?v=rtt347uFbKw>. Дата доступа 30.3.2022.
- Мухин, Ю. И. Путин и Лукашенко. 2022. „Операция ‘Белоруссия’” *Алгоритм*, 240 с.
- Новости Беларуси – БелТА*. 2020. „Президент: против Беларуси развязали информационную войну, устраиваются политические провокации.” 30 дек. <https://www.belta.by/president/view/president-protiv-belarusi-razvjazali-informatsionnuju-voynu-ustraivajutsja-politicheskie-provokatsii-422285-2020/>. Дата доступа 17.03.2022.
- Новости Беларуси – БелТА*. 2020. „Лукашенко: что касается фашизма, ко мне это никак не приклеишь.” 20 нояб. Режим доступа <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-cto-kasaetsja-fashizma-ko-mne-eto-nikak-ne-prikleish-416531-2020/>. Дата доступа 17.3.2022.
- Путин, В. В. 2022. „Обращение Президента Российской Федерации.” 24 февр. <http://kremlin.ru/events/president/news/page/8>. Дата доступа 17.3.2022.
- Рэанімацыйны пакет рэформаў для Беларусі. 2020. <http://web.archive.org/web/20200731051443/http://reformby.com/be/>. Дата доступу 17.3.2022.
- Турлай, И. С. 2016. „Минск: малоизвестные страницы (Посвящается 950-летию Минска).” *Минск: Четыре четверти*, 242 с.
- Турлай, И. С. 2017. „Минск в планах и идеях (к 950-летию города).” *ИНФРА-М*, 98 с.
- Турлай, И. С. 2021. „О национальном флаге и гербе Беларуси: Правда истории и разоблачение вымыслов.” *Издательские решения*, 114 с.
- Турлай, И. С. 2021. „Беларусь: от протестов к народному единству.” *Алгоритм*, 138 с.
- Харчиков, А. А. 2020. „Лукашенко, будь новым Сталиным!” *YouTube*, 7 окт. https://www.youtube.com/watch?v=95g4Tb_vEkg. Дата доступа 17.3.2022.

Ivan Turlai

Belarusian State University, Minsk, Belarus

ON THE NAZI NATURE OF THE 2020 “COLOUR BLITZKRIEG” IN BELARUS AND THE DENAZIFICATION IN THE REPUBLIC

Summary

In 2020, there was an attempt in the Republic of Belarus of a fulminant “colour revolution”, or, in other words, “colour blitzkrieg”, aimed at overthrowing President A.G. Lukashenko, coming of the radical opposition to power and the subsequent dismantling of the social and state system of the republic. The article considers a number of features of the “colour blitzkrieg”, which together point to its Nazi character: the use by the protesters of the white-red-white flag, which was a symbol of Nazi collaborators during the Second World War, as well as the use of hymns written by collaborators; aggressive cries of “Long live Belarus!” on the model of Nazi exclamations; desecration by protesters of monuments to F.E. Dzerzhinsky and V.I. Lenin; the ideology of radical nationalists based on Russophobia and anti-Sovietism, and the program corresponding to this ideology for the decommunization and de-Sovietization of Belarus, breaking allied relations with Russia, as well as statements about the formation of a new Belarusian nation; calls of the radical opposition to stop the country’s economy and its hatred towards the supporters of President A.G. Lukashenko; the participation of the collective West in organizing a “colour blitzkrieg” to put pressure on Russia in order to subsequently establish control over its territory and resources. It is concluded that in order to avoid a repeat of the “colour blitzkrieg” in Belarus, denazification will have to be carried out, aimed primarily at preventing the spread of the ideology of Belarusian radical nationalism and preventing the destruction of the Soviet historical and cultural heritage.

Keywords: Belarus, A.G. Lukashenko, “colour blitzkrieg”, white-red-white flag, denazification

* Овај рад је примљен 15. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

О НЕКИМ АСПЕКТИМА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

187

Драгољуб Тодић

ПРИРОДНИ РЕСУРСИ У МЕЂУНАРОДНОМ
ПРАВУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ГЛОБАЛНИ
ПАКТ ЗА ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

203

Ненад Спасојевић

ПРИМЕНА КВАЛИТАТИВНИХ И
КВАНТИТАТИВНИХ ИСТРАЖИВАЧКИХ МЕТОДА
У ИСПИТИВАЊУ ЈАВНОГ МЊЕЊА О ПРОБЛЕМУ
АЕРОЗАГАЂЕЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

*Драгољуб Тодић**

Институт за међународну политику и привреду, Београд

ПРИРОДНИ РЕСУРСИ У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ГЛОБАЛНИ ПАКТ ЗА ЖИВОТНУ СРЕДИНУ**

Сажетак

У раду се даје приказ основних извора међународног права животне средине којима се регулише управљање и заштита природних ресурса. У уводном делу се указује на извесна методолошка питања и тешкоће у дефинисању појма „природни ресурси”. Наглашава се значај природних ресурса као узрока потенцијалних сукоба између држава. Централни део рада је посвећен анализи међународно-правних оквира управљања и заштите природних ресурса. Указује се на чињеницу да се норме од значаја за природне ресурсе могу пронаћи у различитим областима међународног права (животна средина, инвестиције, људска права, хуманитарно право, итд.). Посебно се анализирају релевантни међународни уговори у области животне средине. У другом делу рада се разматра садржај одредби Глобалног пакта за животну средину које су од значаја за природне ресурсе. Основни циљ рада је испитивање односа међународних уговора у области животне средине према природним ресурсима. У раду се разматра теза да управљање и заштита природних ресурса нису уређени на целовит начин и да Глобални пакт за животну средину представља један од покушаја изградње интегралног приступа заштити животне средине, укључујући и природне ресурсе.

* dtodic@gmail.com; d.todic@diplomacy.bg.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2022. године”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2022. године

Кључне речи: природни ресурси, животна средина, међународни уговори, одрживи развој, инвестиције, људска права, Глобални пакт за животну средину.

УВОД

Природни ресурси су одувек предмет интересовања различитих научних дисциплина.¹ У међународним односима питање положаја појединих држава поводом природних ресурса обично се разматра у контексту чинилаца који детерминишу карактеристике и квалитет геополитичких и геоекономских односа у међународној заједници. Процес глобализације и јачање међузависности на специфичан начин су изоштрили питање значаја природних ресурса за међународну економију и односе између појединих држава и региона. Како глобална потрошња материјала почива на великој производњи робе за храну, енергију и сировине, управљање природним ресурсима дуго је било расправљано у контексту процеса економских интеграција (Cotula 2020). На тим основама је на више начина актуелизовано и питање достигнутог нивоа развоја међународних правила и модалитета правног регулисања односа између држава поводом природних ресурса.

У литератури превладавају ставови којима се питање повода и узрока сукоба између појединих држава (или унутар држава) све чешће доводи у директну или посредну везу са природним ресурсима. Различити подаци о томе релативно јасно документују озбиљност питања и потребу његовог свестраног разматрања. Сматра се да је током последњих шездесет година најмање четрдесет посто свих сукоба унутар државе било повезано с природним ресурсима. Грађански ратови попут оних у Либерiji, Анголи и Демократској Републици Конго фокусирали су се на „високовредне” ресурсе попут дијаманата, злата, дрвета, минерала и нафте. Други сукоби, укључујући и оне у Дарфуру и на Блиском истоку, повезују се са питањем контроле оскудних ресурса као што су плодна земља и вода (UNEP 2009, 5).

Фандер и др. (Funder и др. 2012, 17), позивајући се на друге

1 Питање дефиниције појма „природни ресурси“ могло би се посебно разматрати, будући да се међународно право не бави овим питањем не експлицитан начин. Постојеће дефиниције наглашавају „ресурсни“ карактер природе кроз потенцијалну валоризацију на тржишту и/или вредност за човека. Ово се делимично наслања и на чињеницу да у међународном праву не постоји међународни уговор који се на општи начин бави питањем природних ресурса. Такво стање делимично осликава и један од полазних истраживачких проблема. Трагање за релевантним изворима међународног права упућује на различите међународне уговоре у оквиру више области међународног права.

изворе, сматрају да су сукоби повезани с природним ресурсима у основи друштвени сукоби (насилни или ненасилни) чији се узроци објашњавају одговорима на питање како појединци, породичне заједнице и државе контролишу или добијају приступ ресурсима, унутар специфичних економских и политичких оквира. Такви сукоби могу изражавати несугласице око расподеле ресурса, неједнакости, права на земљиште, итд. Ово се нарочито односи на рурална подручја, где су материјални услови лоши и где се локални сукоби често повезују са борбом око ресурса (Mwanika 2010). Анализе показују да су неки природни ресурси често појављују као повод и узрок избијања спорова. Управљање водним ресурсима постаје једно од најосетљивијих питања. Процењује се да је више од 330 спорова везаних за слатку воду забележено између 1900. и 2017. године. Ови међудржавни спорови око слатке воде обично укључују сложена правна, политичка и научна питања и, ако се не разреши, могу утицати на погоршање односа између заинтересованих држава, прелазећи у насилни сукоб. Такво погоршање се догодило у случају спора око реке Јордан између Сирије и Израела, спора око реке Сенегал између Мауританије и Сенегала, спора око реке Нил између Египта и Судана, спора око реке Еуфрат-Тигрис између Турске и Сирије, итд. (Meshel 2018, 5).

Иако би се питање значаја природних ресурса могло сматрати солидно документованим, чини се да потреба сагледавања места и улоге међународно-правне регулативе у овој области изгледа помало запостављено. Таквим се може сматрати питање колико се начин регулисања управљања и заштите природних ресурса, као и односа држава и других субјеката поводом природних ресурса, могу сматрати једним од чинилаца који утиче на међународни мир и стабилност. Питање функционалности постојећег система међународно-правне регулативе од значаја за управљање природним ресурсима, нарочито када се ради о природним ресурсима подељеним између две или више држава, предмет је расправа чији је циљ указивање на слабе тачке постојећег система и потребу превазилажења празнина. У том смислу, више је питања која би у детаљнијој анализи требало размотрити, попут питања парцијалног приступа у регулисању статуса природних ресурса, као узрока и последица фрагментације међународног права (Ђајић 2016). Норме које се односе (или могу да односе) на природне ресурсе расуте су у бројним изворима права различитих ужих области. Осим међународног права животне средине, део норми од значаја за природне ресурсе садржан је у правилима међународног инвестиционог права (посебно правилима

међународног арбитражног права), затим правилима међународног права људских права, правилима хуманитарног права која регулишу заштиту током оружаних сукоба, итд.²

У овом раду се даје преглед тренутног стања основне међународно-правне регулативе од значаја за природне ресурсе у делу који се односи на животну средину. За основу анализе се узимају кључни међународни уговори у области животне средине глобалног карактера чији су допозитар УН. Указује се и на области где не постоје посебна правила која би могла бити релевантна за природне ресурсе. Наглашава се правац будућег развоја међународног права који је заснован на интегралном приступу кроз покушај да се закључи општи оквирни међународни уговор у области животне средине којим би се дефинисала правила управљања заштитом животне средине, а тиме и природних ресурса.³ Најозбиљнији покушај у том правцу учињен је у сусрет обележавању пола века развоја савременог међународног права животне средине (Aguila 2020) кроз активности стручњака окупљених у оквиру француског пројекта. Резултат пројекта је нацрт Глобалног пакта за животну средину, који је представљен у УН 2017. године.⁴ Документ представља покушај да се основна правила права животне средине до извесне мере унифицирају на начин којим ће се обезбедити целовит приступ заштити животне средине. У том смислу у овом раду се испитује да ли одредбе Глобалног пакта са животну средину садрже норме које би могле бити релевантне за природне ресурсе и већ постојећа правила међународног права која се односе на природне ресурсе.

2 Због ограниченог простора, детаљнија расправа о овим аспектима управљања природним ресурсима се оставља по страни.

3 Питање односа између „животне средине” и „природних ресурса” заслужује посебну анализу. У овом раду се, без посебног доказивања, полази од става да „природни ресурси” представљају један од кључних елемената појама „животна средина” посредством чињенице да „природа” представља један од централних елемената „животне средине”.

4 У наставку активности Генерална скупштина УН је у мају 2018. године усвојила резолуцију „Према глобалном пакту за животну средину” (UNGA 2018). Овом резолуцијом основана је међувладина радна група са мандатом да расправи питања која се односе на могућности отварања преговора о споразуму који би требало да на једном месту обухвати сва општа начела међународног права животне средине. У мају 2019. међувладина радна група је завршила свој мандат и усвојила више препорука које је службено подржала Генерална скупштина УН у августу 2019. године. Међутим, радна група је супротно очекивањима дела стручне јавности препоручила припрему „политичке декларације”, без позивања на кодификацију начела међународног права заштите животне средине (de Lassus St-Geniès 2020).

МЕЂУНАРОДНО-ПРАВНИ ОКВИР ЗАШТИТЕ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА

Као што је већ назначено, различити су приступи разматрању питања управљања природним ресурсима са међународно-правног становишта (људска права, право животне средине, трговинско право, инвестициони споразуми, право оружаних сукоба, итд.) (Romanin 2015), што има своје упориште у значају проблема као таквог и сагледавању могућих начина решавања отворених питања која проистичу из постојећег стања у овој области. Дуго је управљање природним ресурсима било скоро доминантно у сенци правила унутрашњег права појединачних држава и на начин који је природне ресурсе директно повезивао са суверенитетом држава. Деколонизацијски процес шездесетих година прошлог века изнедрио је принцип суверености над природним ресурсима који је ушао у савремено међународно право постајући „скоро одмах један од његових кључних стубова“ (Angeli 2017). Миранда (Miranda 2012, 789), позивајући се на друге ауторе, наводи да се међународно парво од свог настанка, бави различитим питањима која се односе на земљиште и природне ресурсе (власништво, коришћење, контрола, развој, итд.). У периоду распада колонијализма развијена је међународна доктрина трајног суверенитета над природним ресурсима која је примењивана на међудржавне спорове између колонијалних држава и нових независних држава. Иако се данас расправља о променама у садржају и смислу правила која обухвата овај принцип, неки основни елементи и значај овог принципа и даље се у основи не доводе у питање.

Временом су концепту заснованом на националном суверенитету над природним ресурсима придодати и елементи савременог међународног права животне средине и одрживог развоја (Barral 2016). Могло би се говорити о континуираном развоју чији је циљ боље промовисање одрживог коришћења природних ресурса на глобалном, регионалном, прекограничном и националном нивоу. Ово посебно у погледу питања која су обухваћена „заједничком бригом човечанства” и „заједничком баштином човечанства” (Тодић 2021).

Билдр (Bilder 1980, 451) је, још пре четири деценије, констатовао да међународно право поставља оквир за „међународни систем природних ресурса”, установљавајући одређена темељна правила о томе како државе могу „поседовати” или контролисати поједине ресурсе. Аутор је, расправљајући о улози међународног

права у регулисању управљања природним ресурсима, пошао од става да је међународна заједница усвојила (или би могла да усвоји) четири врсте правила. То су правила која укључују признавање националне контроле над природним ресурсима, заједнички приступ природним ресурсима, заједничку националну контролу ресурса и међународно власништво и контролу ресурса. Данас, након више од пола века изгледа да је основни модел расправе о међународно-правном регулисању управљања природним ресурсима само до извесне мере обogaћен брисањем граница између описаних правила у правцу доминације међународне контроле ресурса. Говорећи о „међународним ресурсима”, аутор наглашава да су међународна правила и споразуми форма кроз коју нације (државе) изражавају своје интересе за ресурсе. У савременим условима улога међународног права је незаменљива, без обзира на могуће критике различитих аспеката његовог функционисања. Међународно право пружа „процедуре, скуп техника и скуп искустава који могу помоћи државама у проналажењу бољих решења за проблеме ресурса.” У литератури постоје и ставови да се међународно право „често сматра премеканим у постављању обавеза повезаних са заштитом природних ресурса и животне средине, а лоше извршавање постојећих захтева још више отежава постизање такве заштите и одговарајуће сигурности” (Ebbesson 2014, 87).

Тешко је приговорити ставу неких аутора који међународно право животне средине узимају на „подразумевајући” начин, као полазну основу истраживања односа између природе и права (Natarajan and Khoday 2014, 576–577). Као што је већ назначено, без обзира како дефинисали појам „животне средине”, или којој од већ постојећих дефиниција се приклонили, „природа” увек остаје његов централни елемент.⁵ Отуда је у међународном праву животне средине могуће релативно јасно идентификовати неколико нивоa расправе у оквиру којих се питање односа према природним ресурсима може посебно разматрати. Заштита биљног и животињског света би се могла сматрати првим кругом питања за који се недвосмислено може тврдити да представља садржај међународно-правних правила која се односе на природне ресурсе.⁶ Најшира основа регулисања, како по предмету регулисања тако

5 И Регистар међународних уговора у области животне средине, који се сачињен у оквиру УНЕП-а, „природу и природне ресурсе (на регионалном нивоу)” препознаје као заједничку категорију (UNEP 2005).

6 Овде би, вероватно, требало имати у виду преплитања и однос са неким другим ужим дисциплинама као што је, нпр. међународно право дивљачи (*international wildlife law*). (Видети Trouwborst, *et. al* 2017).

и по географском обухвату подручја (глобално), дефинисана је у Конвенцији о биолошкој разноврсности (1992).⁷ Овај међународни уговор под појмом „биолошке разноврсности” подразумева „разноврсност живих организама у свим оквирима укључујући, између осталог сувоземне, морске и друге водене екосистеме и еколошке комплексе чији су део, укључујући и разноврсност у оквиру врсте, између врста и између екосистема” (чл. 2). На овај начин је предмет заштите постало широко поље које знатно премашује, по различитим правцима и нивоима, оквири могућих дефиниција појма „природни ресурси”. Ипак, основна интенција овог међународног уговора је да регулише понашање држава у односу према „биолошким ресурсима” што је на више места (од преамбуларног дела до дела у којем се прописују конкретније обавезе и права држава) експлицитно прописано.⁸ Међутим, изгледа да је покушај дефинисања јасније границе са неким сродним појмовима, а за потребе онога чиме се овај међународни уговор бави (укључујући и појам „природних ресурса”) установљен кроз дефиницију појма „биолошки ресурси”. Овај појам „укључује генетичке ресурсе, организме и њихове делове, популације или било које друге биотичке компоненте екосистема са стварном или потенцијалном наменом или коришћењу за човечанство.”⁹ Истовремено, за нашу расправу није без значаја ни чињеница да се Конвенција директно одређује и према „генетичким ресурсима”, под чиме се у оквиру овог међународног уговора подразумевају „генетички материјал од стварне или потенцијалне вредности.” Овај аспект природних ресурса је регулисан посебним, касније усвојеним, међународним уговором. Ипак, у Конвенцији се прави и јасна референца према „природним ресурсима”, али тај појам није на посебан начин дефинисан. У члану 15, када се прописују правила која се односе на „приступ генетичким ресурсима”, каже се да „уважавајући суверена права држава над њиховим националним природним ресурсима,

7 Циљ овог међународног уговора је очување биолошке разноврсности, одрживо коришћење њених компоненти и „поштена и праведна подела користи” које проистичу из коришћења генетичких ресурса. То укључује мере (права и обавезе) које се односе на приступ генетичким ресурсима, трансфер релевантних технологија, одговарајуће финансирање, итд.

8 Нпр. у преамбули Уговора се „поново потврђује да државе имају суверена права на сопствене биолошке ресурсе”, затим, се „потврђује” да су „државе одговорне за очување своје биолошке разноврсности и коришћење сопствених биолошких ресурса на одржив начин”, итд.

9 Оваква формулација подразумева да се дефиниција појма „биолошки ресурси” не исцрпљује на набројане елементе, али то не оставља ни простор за безгранично проширивање значења појма.

овлашћење за утврђивање приступа генетичким ресурсима има национална влада и то подлеже националном законодавству.” Истовремено, „природа” се спомиње и у контексту ставова, права и обавеза који се односе на „природна станишта”, „природну средину” и „природне екосистеме”, али посебне обавезе у вези са „природним ресурсима” нису прописане.

Шуме у међународном праву нису на посебан начин идентификовани као предмет заштите неког међународног уговора глобалног, иако се одредбе неких других међународних уговора (укључујући и Конвенцију о биодиверзитету) недвосмислено јасно односе и на „шуме” и „шумске ресурсе”.¹⁰

Земљиште као предмет заштите, у оквиру међународног права животне средине, препознато је тек у последњој фази развоја ове области међународног права. На глобалном нивоу се та врста заштите односи на права и обавезе држава које проистичу из Конвенције Уједињених нација о борби против десертификације у земљама са тешком сушом и/или десертификацијом, посебно у Африци (1994). Земљиште на које се односи овај међународни уговор обухвата „терестични био-продуктивни систем који обухвата земљиште, вегетацију, друге живе врсте и еколошке и хидролошке процесе који се одвијају унутар тог система” (чл. 1, тач. д). Неколико процеса у вези са којима су прописане извесне обавезе и права држава су на специфичан начин дефинисани. То су процеси који су означени као „десертификација”, „суша” и „деградација земљишта”.

Руде и рудна богатства нису предмет заштите у оквиру посебног међународног уговора у области животне средине. Међутим, управљање неким процесима у оквиру производње и употребе појединих елемената који су повезани са рудама предмет је регулисања неких међународних уговора. На глобалном нивоу је Конвенција о живи вероватно најјаснији пример, док би се међународни уговори који имају за предмет регулисања коришћење фосилних горива (у сектору енергетике) требало посебно разматрати.

Када се ради о водним ресурсима, изгледа да се они могу сматрати једним од најчешћих питања којима се бави међународно право.¹¹ Потребе да се ова питања регулишу нормама међународног права условиле су прекограничне карактеристике слатководних ресурса (или потенцијалне прекограничне карактеристике, чак и

10 За шире о дилемама у вези са међународно-правним регулисањем питања управљања шумама видети Eikermann 2015; Gordeeva 2021.

11 Управљање океанским ресурсима предмет је посебне групе међународних уговора у чијем централном делу се налази Конвенција о праву мора. Због ограниченог простора ова питања у раду остављамо по страни.

онда када се ради о водама које на први поглед немају прекогранични карактер). У том смислу развијен је читав низ међународних уговора на свим нивоима (од глобалног преко субрегионалних и регионалних до локалних), који имају за циљ регулисање односа између држава у поводу различитих видова коришћења водних ресурса. Осим Конвенције о праву непловидбених коришћења међународних водотокова, за регион Економске комисије УН за Европу којем и Република Србија припада, посебан значај има Конвенција о заштити прекограничних водотокова и међународних језера.¹²

За разлику од водних ресурса, где се „ресурсни” карактер посебно наглашава у бројним међународним уговорима, ваздух се у међународним уговорима најчешће не разматра као „ресурс” сам по себи. Мере којима се регулише заштита ваздуха најчешће су усмерене на питања управљања ваздухом за који је прекогранични карактер неупитан. Могуће је да су природа ваздуха, човеков већ изграђени однос према ваздуху као нечему што се подразумева и што се, најчешће, доживљава као ствар која нам сама по себи припада, карактер ваздуха (као предмета уређивања), узроци и последице угрожавања квалитета ваздуха, итд. допринели ситуацији у којој се о ваздуху говори скоро искључиво као проблему када су концентрације загађујућих материја ван оквира прописима прописаних. Регулисање заштите ваздуха на регионалном нивоу (Економска комисија УН за Европу)¹³ углавном је засновано на циљевима који се састоје у заштити здравља, а правне димензије „ресурсног” карактера ваздуха би тек требало пажљиво елаборирати.

Сложеност расправе о „клими” као природном ресурсу проистиче из актуелности и сложености проблема који се најчешће везују за климатске промене (онако како се оне данас разумеју у релевантним међународним уговорима). Везе између климатских промена и природних ресурса често се разматрају са становишта утицаја промена климе на природне ресурсе (Banai 2016; Williams 2020). Међународно-правна регулатива је углавном усмерена ка заштити „климе” у контексту (често катастрофичних) процена различитих сценарија развоја ситуације и примена мера ублажавања

12 Правила дефинисана у овим међународним уговорима односе се, између осталог, на коришћење међународних водотокова и њихових вода за различите потребе, осим пловидбе, мере заштите, очувања и управљања, затим, спречавање, контролу и смањење загађивања вода које изазива или може изазвати прекогранични утицај, разумно и правично коришћење прекограничних вода, очување екосистема, истраживање и развој, размену информација, системе упозоравања и убуњивања, узајамну помоћ, одговорност за штету, решавање спорова поводом коришћења водних ресурса, итд.

13 Мисли се на Конвенцију о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима са протоколима.

климатских промена и адаптације на климатске промене.¹⁴

Енергија је предмет регулисања дела међународних уговора који се могу повезати и са међународним правом животне средине. Ипак, примарни концепт заснован је на потребама задовољавања захтева који се тичу тзв. енергетске безбедности која је постала једно од основних питања савремених међународних односа (Bruce 2013, 25). Производња и коришћење (као и друга сродна питања) неких видова енергије регулисани су правилима међународног права. У посебној групи се налазе међународни уговори закључени у оквиру Међународне агенције за атомску енергију. Међутим, обновљиви извори енергије препуштени су скоро у целини националним прописима и/или инструментима регулисања закљученим у оквиру регионалних међународних организација (Oniemola 2013).

ГЛОБАЛНИ ПАКТ ЗА ЖИВОТНУ СРЕДИНУ И ПРИРОДНИ РЕСУРСИ

Природни ресурси се експлицитно спомињу у преамбули Глобалног пакта за животну средину¹⁵ тако што се „потврђује потреба да се, уз коришћење природних ресурса, обезбеди да екосистеми буду отпорни и да наставе да пружају основне услуге, чиме се чува разноврсност живота на Земљи и доприноси људском благостању и искорењивању сиромаштва” (ал. 6). Овим је веза са већ анализираним Конвенцијом и биолошкој разноврсности јасно наглашена. Осим тога, већ у другој алинеји преамбуле документа упућује се на Светску повељу о природи (1982), Декларацију УН о човековој средини (1972) и Декларацију Конференције УН о животној средини и развоју (1992), којима се, такође, наглашава потреба изградње и јачања правила заштите животне средине и природних ресурса. Значај „екосистема” се посебно наглашава у Глобалном пакту. Полазећи од констатације да се „уочава да се Планета суочава са невиђеним губитком своје биолошке разноликости што захтева хитно деловање” (ал. 5), промовише

14 За шире од правним аспектима управљања у области климатских промена видети Тодић 2014.

15 По својој структури Глобални Пакт за животну средину личи у целини на међународни уговор и структурисан је у 26 чланова са преамбуларним делом (који садржи 11 алинеја). Садржај норми у Пакту јасно показује да се полази од права човека, па се преко дужности различитих субјеката у вези са животном средином формулишу извесна правила (начела) која би требало до обавезују све ради остваривања циљева у области животне средине. Процедурални аспекти остваривања циљева у области животне средине заузимају посебно место и у том смислу се наглашава значај правила која се односе на приступ информацијама, учешће јавности и приступ правди.

се и посебан однос према екосистемима. То је учињено у члану 13. (обавеза страна уговорница да унапређују научна сазнања о екосистемима и утицају људских активности), члану 16. (јачање отпорности за одржавање и обнову разноврсности и капацитета екосистема) и члану 18. (обавеза сарадње „у доброј вери и у духу глобалног партнерства” како би се очувао, заштитио и обновио „интегритет Земљиног екосистема и заједнице живота”).

За управљање природним ресурсима питање разумевања смисла одрживог развоја има фундаменталан концепцијски значај. А на одрживи развој се скреће посебна пажња. У преамбули се констатује да су стране уговорнице „одлучне унапређивати одрживи развој који свакој генерацији омогућује да задовољи своје потребе без угрожавања способности будућих генерација да задовоље своје, поштујући равнотежу и интегритет Земљиног екосистема” (ал. 8). Овим се оснажује веза са људским правима специфичним за област животне средине и природних ресурса. Дужност бриге о животној средини стављена је у контекст доприоса „очувању, заштити и обнови целовитости Земљиног екосистема” (чл. 2). Носиоци ове обавезе су „свака држава, међународна институција, свака особа, физичка или правна, јавна или приватна.”

Обавеза страна уговорница која се односи на интеграцију захтева заштите животне средине у планирање и примену својих политика и националних и међународних активности има за посебан циљ унапређење борбе против климатских промена, заштите океана и одржавања биолошке разноврсности (чл. 3). На тај начин, стране уговорнице имају обавезу да „теже одрживом развоју” и обезбеде унапређење политике јавне подршке и образаца производње и потрошње који су одрживи и којима се поштује животна средина. Експлицитно се прокламује и принцип „међугенерациске праведности”. Садашње генерације морају осигурати да њихове одлуке и поступци не угрожавају способност будућих генерација да задовоље своје властите потребе (чл. 4), чиме се људска права у вези са животном средином стављају у контекст међугенерациске једнакости. Констатује се да су стране уговорнице „свесне потребе да поштују, промовишу и размотре своје обавезе по питању људских права, права на здравље, права и знања староседелачких народа, локалних заједница, миграната, деце, особа са инвалидитетом и особа у угроженом положају, под њиховом јурисдикцијом” (алинеја 10).

Покушавају се установити и правила од значаја за заштиту животне средине за време оружаних сукоба (чл. 19). Практично

говорећи, Глобални пакт је први међународно-правни документ у области животне средине који садржи јасну одредбу о томе и без посебне референце на релевантне одредбе хуманитарног права, а посебно женевских конвенција.¹⁶ Иако је норма сувише општег карактера, њено постојање јасно показује покушај аутора да основна правила заштите животне средине формулишу у једном документу.

Ипак, треба констатовати да Глобални пакт за животну средину не садржи посебне и јасне одредбе које се односе на међународну трговину и инвестиције, мада би се неколико одредби могло сматрати релевантним и за ова питања. На пример, установљава се обавеза да се стране уговорнице и субнационални субјекти „суздржавају од допуштања активности или усвајања норми које утичу на смањење глобалног нивоа заштите животне средине која се гарантује важећим прописима” (чл. 17). То би могло да значи и уједначено поступање према инвеститорима и забрану снижавања стандарда заштите који су већ прописани зарад неких специфичних разлога.

ЗАКЉУЧАК

Имајући у виду значај природних ресурса за односе у међународној заједници изгледа да је међународно-правни аспект управљања и заштите природних ресурса на изванредан начин запостављен. Најпре, међународно-правна регулатива којом се регулише управљање и заштита природних ресурса није систематизована у јединственом документу (или документима) и може се пронаћи у различитим областима међународног права. Анализа показује да је једна од основних карактеристика управљања природним ресурсима у међународном праву фрагментаран приступ и постојање више различитих правних празнина. Централни део норми које се односе на природне ресурса припада међународним уговорима у области животне средине, иако се у детаљнијој анализи не би смеле губити из вида и норме других области међународног права. Најразвијенијим правилима међународног права која се односе на природне ресурсе могу се сматрати норме садржане у међународним уговорима у области вода. У односу на неке природне ресурсе (нпр. шуме) недостају одговарајућа правила заштите и међународни уговори глобалног карактера. Кључне карактеристике

16 У члану 19. је прописано да „у складу са својим обавезама према међународном праву” државе треба да „предузму све изводиве мере за заштиту животне средине у вези са оружаним конфликтима.”

савременог приступа управљању природним ресурсима засноване су на концепту тзв. одрживог развоја чије се елементи могу пронаћи и у неким међународним уговорима. Глобални пакт за животну средину има интенцију да на свеобухватан начин постави основна правила заштите животне средине, укључујући и заштиту природних ресурса. Ипак, чини се да су правила која прописује овај документ и даље далеко од потреба координисане примене мера управљања заједничким природним ресурсима и решавања бројних отворених питања између држава.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ђајић, Сања В. 2016. „Фрагментација међународног права и специјални правни режими.“ *Зборник радова Правног факултета*, 50 (2): 439–459. doi: 10.5937/zrpfns50-11905.
- Тодић, Драгољуб. 2014. *Климатске промене у праву и реформа система управљања*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.
- Тодић, Драгољуб. 2021. „Природни ресурси у међународним уговорима – од суверених права држава до заједничке бриге човечанства.“ *Страни правни живот*, 3: 391–405. doi: 10.5937/spz65-32847.
- Aguila, Yann. 2020. “A Global Pact for the Environment: The Logical Outcome of 50 Years of International Environmental Law.” *Sustainability*, 12 (14): 1–17. doi: 10.3390/su12145636.
- Angeli, Oliviero. 2017. “Self-Determination and Sovereignty over Natural Resources.” *Ratio Juris*, 30 (3): 290–304. doi: 10.1111/raju.12148.
- Banai, Ayelet. 2016. “Sovereignty over natural resources and its implications for climate justice.” *WIREs Clim Change*, 7 (2): 238–250. doi: 10.1002/wcc.383.
- Barral, Virginie. 2016. “National Sovereignty over Natural Resources: Environmental Challenges and Sustainable Development.” In: *Research Handbook on International Law and Natural Resources*, (eds.) Elisa, Morgera and Kati, Kulovesi, 3–25. UK: Northampton, MA; USA: Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- Bilder, Richard B. 1980. “International Law and Natural Resources Policies.” *Natural Resources Journal*, 20 (3): 451–486.
- Bruce, Stuart. 2013. “International Law and Renewable Energy: Facilitating Sustainable Energy for All.” *Melbourne Journal of International Law*, 14 (1): 18–53. doi: 10.3316/agispt.20133023.

- Cotula, Lorenzo. 2020. “(Dis)integration in Global Resource Governance: Extractivism, Human Rights, and Investment Treaties.” *Journal of International Economic Law*, 23 (2): 431–454. doi: 10.1093/jiel/jgaa003.
- De Lassus St-Geniès, Geraud. 2020. “The Outcome of the Negotiations on the Global Pact for the Environment: A Commentary.” *Sustainability*, 12 (3): 1–12. doi: 10.3390/su12030877.
- Ebbesson, Jonas. 2014. “Social-Ecological Security and International Law in the Anthropocene.” In: *International Law and Changing Perceptions of Security*, eds. Jonas, Ebbesson, Marie Jacobsson, Mark Klamberg, David Langlet, and Pål Wrangé. Nijhoff: Brill.
- Eikermann, Anja. 2015. *Forests in International Law, Is There Really a Need for an International Forest Convention?* Switzerland: Springer Nature Switzerland AG.
- Funder, Mikkil, Cold-Ravnkilde, Signe Marie, Ginsborg Ida Peters, Nanna Callisen Bang. 2012. *Addressing Climate Change and Conflict in Development Cooperation Experiences from Natural Resources Management*, DIIS REPORT 2012: 4, Copenhagen.
- “Global Pact for the Environment. Draft Global Pact for the Environment”. <https://globalpactenvironment.org/uploads/EN.pdf>, Last accessed March 16, 2022.
- Gordeeva, Elena M. 2021. “Evolution of the International Forest Regulation.” *Kutafin Law Review*, 8 (2): 155–198. doi: 10.17803/2313-5395.2021.2.16.155-198.
- Meshel, Tamar. 2018. “Inter-State Fresh Water Dispute Resolution: Some Reflections on River Basin Organizations as Arbitral Institutions.” *Yearbook of International Environmental Law*, 29: 55–76. doi: 10.1093/yiel/yvz064.
- Miranda, Lillian Aponte. 2012. “The Role of International Law in Intrastate Natural Resource Allocation: Sovereignty, Human Rights, and Peoples-Based Development.” *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 45 (3): 785–840.
- Mwanika, Philip Arthur Njuguna. 2010. *Natural Resources Conflict Management Processes and Strategies in Africa*. Pretoria: Institute for Security Studies.
- Natarajan, Usha, Khoday, Kishan. 2014. “Locating Nature: Making and Unmaking International Law.” *Leiden Journal of International Law*, 27 (3): 573–593. doi: 10.1017/S0922156514000211.
- Oniemola, Peter Kayode. 2013. “International Law on Renewable Energy: The Need for a Worldwide Treaty.” *German Yearbook of International Law*, 56: 281–314.

- Romanin Jacur, Francesca, Bonfanti, Angelica, Seatzu Francesco. 2015. eds. *Natural Resources Grabbing: An International Law Perspective*, Boston: Brill, Nijhoff, Leiden, Trouwborst, Arie, Blackmore, Andrew, Boitani, Luigi, Bowman, Michael, Caddell, Richard, Chapron, Guillaume, et. al. 2017. "International Wildlife Law: Understanding and Enhancing Its Role in Conservation." *BioScience*, 67 (9): 784–790. doi: 10.1093/biosci/bix086.
- UNEP. 2005. *Register of International Treaties and Other Agreements in the Field of the Environment*. UNEP/Env.Law/2005/3. Nairobi: United Nations Environment Programme.
- UNEP. 2009. *From Conflict to Peacebuilding The Role of Natural Resources and the Environment*. Nairobi.
- UNGA. 2018. *Towards a Global Pact for the Environment*. A/RES/72/277, May 14 2018.
- United Nations. "Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General." *United Nations*. Last accessed March 11 2022. https://treaties.un.org/pages/Treaties.aspx?id=27&subid=A&clang=_en.
- Williams, Stephen, Hobday, Alistair J, Falconi, Lorena, et al. 2020. "Research priorities for natural ecosystems in a changing global climate." *Glob Change Biol*. 26 (2): 410–416. doi: 10.1111/gcb.14856.

Dragoljub Todić

Institute of International Politics and Economics, Belgrade

NATURAL RESOURCES IN INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LAW AND THE GLOBAL PACT FOR THE ENVIRONMENT

Resume

The paper presents the basic sources of international environmental law that regulate the management and protection of natural resources. The introductory part points out certain methodological issues and difficulties in defining the term “natural resources”. The importance of regulating the protection and management of natural resources as a cause of conflict between states is emphasized. The central part of the paper is dedicated to the analysis of international legal frameworks for the management and protection of natural resources. It is pointed out that norms of importance for natural resources are found in different areas of international law (environment, investments, human rights, humanitarian law, etc.). Relevant international agreements in the field of environment are analyzed in particular. The second part of the paper discusses the content of the provisions of the Global Pact for the Environment that are important for natural resources. The main goal of this paper is to examine the relationship of international environmental agreements to natural resources. The paper discusses the thesis that the management and protection of natural resources are not regulated in a comprehensive way and that the Global Environment Pact is one of the attempts to build an integrated approach.

Keywords: natural resources, environment, international treaties, sustainable development, investment, human rights, Global Pact for the Environment.

* Овај рад је примљен 3. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УДК 502.3:316.65(497.11)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.12>

Оригинални научни рад

Ненад Спасојевић*

Институт за политичке студије, Београд

ПРИМЕНА КВАЛИТАТИВНИХ И КВАНТИТАТИВНИХ ИСТРАЖИВАЧКИХ МЕТОДА У ИСПИТИВАЊУ ЈАВНОГ МЊЕЊА О ПРОБЛЕМУ АЕРОЗАГАЂЕЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ**

Сажетак

Аерозагађење представља један од највећих еколошких проблема са којим се људска цивилизација сусреће у последњих неколико деценија. Последице овог проблема су изразито велике како у погледу утицаја на животну средину, тако и по питању негативних утицаја на здравље грађана. Последње четири године у Републици Србији је у значајној мери порасло интересовање јавности за проблем аерозагађења, чему сведоче бројни медијски наслови, објављени научни радови, као и резултати истраживања јавног мњења. Различити актери утицали су да се о овом проблему више говори у јавности у Републици Србији, што је довело и до бројних протестних дешавања, али и до подизања ове теме на политичку агенду бројних партија и покрета. У овом раду биће испитано на који начин су медији и друштвене мреже утицале да се грађани у већој мери него пре, заинтересују за овај проблем, али и његово решавање. Аутор овог рада посебно испитује примену квалитативних и квантитативних истраживачких метода од стране представника научне заједнице, али и организација цивилног друштва које је довело до већег степена популаризације проблема аерозагађења.

* nenadspasojevic96@gmail.com

** Овај чланак је настао као резултат научноистраживачког рада у оквиру Института за политичке студије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Кључне речи: аерозагађење, квалитативне методе, квантитативне методе, истраживања јавног мњења, Република Србија.

УВОД

Са развојем индустрије и технологије током друге половине 20. века, дошло је и до све већег умрежавања бројних националних и мултинационалних актера. Привредни развој широм света праћен је растом потребе за експлоатацијом фосилних енергената у виду нафте, угља и гаса, али и бројних других рудних богатстава. Такав тренд уз све већи раст урбаних средина, као и потражње становништва довео је до стварања бројних еколошких проблема. У великој мери оваква ситуација се пресликава и када је реч о некадашњој Југославији, у којој је после Другог светског рата дошло до убрзаног индустријског развоја, праћеног растом куповне моћи грађана, али и постепеним развојем еколошких проблема.

У тежњи да обезбеди енергетску стабилност и омогући потребе за индустријски развој, на територији данашње Републике Србије је током 20. века отворено неколико блокова термоелектрана које су користиле у највећој мери нискокалорични угаљ лигнит. Поред тога становништво се за потребе загревања домаћинства ослањало на енергенте попут угља и дрва. С друге стране упоредо су се све више развијале урбане средине, а са тим је расла и употреба све већег броја возила. На овај убрзани тренд развоја различитих загађивача надовезали су се и неуспеси у реализацији процеса енергетске транзиције. Овај процес изузетно је важан када је у питању процес интеграције у Европску унију, али је на основу тренутног стања Република Србија далеко у односу на друге државе ове заједнице.

Аутор има за циљ да у овом раду испита на који начин су медији, а пре свега друштвене мреже успеле да утичу на јавност да се тек у последњих неколико година више говори о проблему аерозагађења који на територији Републике Србије постоји већ деценијама. Такође у раду ће бити представљена анализа на који начин и у којој мери су различити актери применом квантитативних и квалитативних истраживачких метода утицали да се о негативном деловању овог проблем сазна више информација.

АЕРОЗАГАЂЕЊЕ КАО НАЈВЕЋИ ЕКОЛОШКИ ПРОБЛЕМ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Еколошки проблеми представљају један од највећих изазова са којима се суочавају бројне државе света. Широки спектар негативног деловања ове групе проблема може довести до озбиљног угрожавања квалитета животне средине, али исто тако и здравља, а самим тим и безбедности грађана. На територији Републике Србије данас постоје различити еколошки проблеми, који су се у претходним деценијама стварали и увећавали. Међутим иако су они били присутни и пре десет, али и пре двадесет година, утисак је да су због деловања различитих актера постали актуелни тек у последњих неколико година.

Иако се последњих година далеко интензивније говори о проблему аерозагађења, неопходно је вратити се у прошлост и испитати основе настанка овог проблема. Пре свега до значајнијег ископавања угља у Србији долази крајем 19. века са приватизацијом косточачких рудника од стране Ђорђа Вајферта. У наредним деценијама ископавања угља, али и других руда зарад потреба функционисања привреде и домаћинства у Србији наставиће да се развијају у све већој мери (Вучетић 2010, 12–15). Примера ради због урбаног развоја ондашњег Београда било је неопходно обезбедити и електричну енергију. Из тих потреба на десној обали Дунава 1932. године пуштена је у рад термоелектрана Снага и светлост (Кнежевић 2007, 210–212). Овакав један објекат колико год био од важности због добијања енергије, због свог положаја свакако да је представљао проблем за становништво тог времена због утицаја на квалитет ваздуха.

Међутим, у далеко већој мери у периоду после Другог светског рата, када је некадашња Југославија кренула пут обнове и привредног развоја, дошло је и до развоја производње енергије кроз сагоревање угља. Почевши од 50-их година 20. века започиње се са отварањем постројења пре свега у Обреновцу, Костолцу и Свилајнцу (Energoprojekt 2011). Постепеним развојем и отварањем нових блокова, као и угљенокопова у непосредној близини поменутих места, ова постројења остају основа и енергетског система данашње Србије. Укупна инсталирана снага свих блокова термоелектрана у Србији износи 4.437 MW (Електропривреда Србије н. д.). За потребе функционисања термоелектрана у Србији, свакодневно се из колубарског и косточачког басена ископава лигнит. Током 2020. године је за ова постројења ископано око 39,7 милиона тона лигнита,

на шта треба додати и око 400 хиљада тона увезеног угља. Сходно тим подацима, на основу годишње експлоатације угља, Србија се налази у самом врху, тачније међу првих пет држава европског континента (Euracoal 2022).

Ови подаци указују и на то да је Србија у великој мери у енергетском погледу зависна од добијања енергије из једног енергента.¹ Поред тога што производња енергије ствара еколошке проблеме, а највише у виду загађења ваздуха, оваква ослоњеност има веома велики ризик да у ситуацијама које могу изазвати застој у функционисању ових постројења, доведу у питање нормално функционисање привреде и домаћинства широм Србије (Spasojević 2021). Пример тога су Мајске поплаве из 2014. године, када је дошло до великог колапса у раду ових постројења, изазваног изливањем воде у саме копове (Majdin 2014).

Током друге половине 20. века у бившој Југославији дошло је до урбанизације, коју је пратио раст индустријских постројења. Са све већим бројем миграција у урбане средине постепено је расла и куповна моћ грађана, која им је омогућавала куповину различитих возила. Тако према доступним подацима, почетком 60-их година прошлог века, у Југославији је у на хиљаду становника било 5,2 возила. Почетком следеће деценије тај број се увећао за чак осам пута и просек је био 42,59 возила на хиљаду становника (Nikolić 2020). Данас је један од главних проблема са возним парком у Србији тај што су возила веома стара. Према подацима Агенције за безбедност саобраћаја просечна старост возног парка у Србији износи 19,14 година (Агенција за безбедност саобраћаја 2020). Ако упоредимо овај просек година са просеком старости аутомобила на нивоу појединих држава ЕУ², приметне су значајне разлике. Тренутно стање са старошћу возног парка у Србији, али и квалитета самих возила, ствара основу за додатни развој аерозагађења, посебно у урбаним срединама у којима њихова концентрација највећа.

Период 90-их година прошлог века за државе Централне и Источне Европе, је период транзиције и великих промена. С друге стране тај временски период за Републику Србију представља

1 Поред Србије, велики степен зависности енергетског система од производње енергије из угља (лигнита) имају и друге државе Западног Балкана попут Босне и Херцеговине, Црне Горе, Северне Македоније, *Косова.

* Овај назив је без прејудуцирања статуса и у складу са Резолуцијом 1244 Савета безбедности Уједињених нација и мишљења Међународног суда правде о декларацији о независности Косова.

2 Просечна старост возила на нивоу 27 држава чланица ЕУ према подацима за 2022. годину износила је од 11,8 година за путничка возила, док 14,4 године за теретна возила. За више информација видети: ACEA Driving Mobility For Europe 2022.

пропуштену прилику да следи пут поменутих држава. Ништа боља ситуација није била ни у погледу енергетске транзиције. Република Србија се 2005. године потписивањем Уговора о оснивању Енергетске заједнице обавезала да ће отпочети процес транзиције, али и усклађивања своје регулативе, као и решавање питања преласка на већу производњу енергије из обновљивих извора (Spasojević 2021). У јавности се у претходним годинама често говорило како је Србија опредељена за пут производње енергије из обновљивих извора, а самим тим и утицају на решавање проблема аерозагађења. Међутим, подаци са терена нису говорили у прилог томе. Тако је специјализована агенција ЕУ Еуростат (*Eurostat*) објавила податке³ током 2018. године према којима је Србија била на 20,3% производње енергије из обновљивих извора. То је већ тада указивало да је Србија далеко од достизања циља који је био постављен до 2020. године, а који је износио 23% енергије која би се производила и утרוшила, а која би била произведена из обновљивих извора.

У Србији и даље није развијен већи степен употребе енергије из обновљивих извора, иако Србија располаже њима у значајној мери. Ови извори имали би веома велики значај у стварању мешовитог удела у погледу извора из којих се добија енергија. Недовољна заинтересованост за процес енергетске транзиције праћена је и непоштовањем мера и препорука за смањење загађења. На тај начин се на Србију, али и њене западнобалканске суседе често гледа као на мрљу Европе (Спасојевић 2021).

Све ово доводи до тога да се аерозагађење као веома озбиљан еколошки проблем несметано развија и да са тим проблемом генерације живе. Његов негативан утицај на животну средину, а посебно на здравље грађана најбоље се може проверити кроз податке који указују на бројне смртне случајеве које оно изазива. Тако према подацима Светске здравствене организације (*World Health Organization*) у извештај за 2016. годину истиче се да је у Србији од последица аерозагађења на годишњем нивоу превремено премине 6.592 особе (RERI 2021). С друге стране по подацима Глобалног савеза за здравље и загађење (*The Global Alliance on Health and Pollution*) током 2017. године у Србији је од различитих еколошких загађења преминуло 12.317, док највећи број преминулих чине они који су преминули од последица аерозагађења, њих 9.902 (Nenadović 2020). Иако је тешко утврдити тачан број преминулих

3 Подаци о уделима енергије из обновљивих извора у процентима бруто финалне потрошње енергије, видети више на: Eurostat 2020.

на годишњем нивоу од последица аерозагађења, посебно јер су и различите методологије које се користе, неспорна је чињеница да овај еколошки проблем ствара веома озбиљне последице по безбедност грађана, угрожавајући њихове животе.

УЛОГА МЕДИЈА И НОВИХ ВИДОВА ИНФОРМИСАЊА У ПОДИЗАЊУ ПРОБЛЕМА АЕРОЗАГАЂЕЊА НА НИВО МЕЈНСТРИМ ТЕМЕ

На основу истакнутог у претходном делу рада, стиче се утисак да је проблем аерозагађења код грађана Републике Србије одавно требало да добије на значају и да се о њему почне раније говорити као озбиљном проблему. Пре него што је постала мејнстрим тема у свакодневним разговорима, аерозагађењу је у јавности претходио један други еколошки проблем. Почетак једног новог таласа у информисању о еколошким проблемима у Републици Србији настао је са проблемом градње мини-хидроелектрана, пре свега у пределу Старе планине.⁴ Убрзо ће се о овом проблему вести раширити, а потом ће и у другим местима по Србији почети да се откривају исти проблеми са градњом ових постројења. Од 2018. године организовањем различитих скупова и протеста, указивањем шиροј јавности, али и истрајношћу у својим ставовима, бројни активисти су о овом проблему информисали ширу јавност (Georgievski 2020). Веома велику улогу у развоју информисања о овом problemu одиграле су и друштвене мреже, што је представљало један од новитета у деловању активиста у Републици Србији.⁵

И док је тема градње мини-хидроелектрана остајала актуелна и даље заокупљала пажњу јавности широм Републике Србије, са друге стране све више почиње да расте број информација о problemu аерозагађења у Републици Србији. У подизању свести о постојању проблема аерозагађења у Републици Србији, као и

4 Стара планина представља Парк природе у којем је строго забрањена градња. Године 2019. након бројних реаговања и апела активиста, Скупштина општине Пирот усвојила је једногласну одлуку којом се бришу све локације за градњу мини-хидроелектрана из Просторног плана Града Пирота. Уз то упућен је и захтев надлежним државним органима да се стави мораторијум на даљу градњу мини-хидроелектрана на територији Парка природе Стара планина.

5 Фејсбук група „Одбранимо реке Старе планине” путем које су информисани и позивани на протесте грађани из целе Републике Србије, представљала је један нови вид информисања, али и позивања грађана да се укључе у дешавања и утичу на решавање овог проблема. Број чланова ове групе растао је великом брзином и у појединим моментима је бројао и преко 70 хиљада чланова, што је у датим моментима омогућило веома велики домет објава и вести које су се у тој и повезаним групама делиле.

бројним последицама које оно ствара, значајну улогу одиграли су актери, као што су: медији, организације цивилног друштва (у даљем тексту ОЦД) и академски сектор. Посебно значајну улогу имале су друштвене мреже и апликације, као посебно интересантна информативна гласила, што није био значајнији случај до тада да о неким еколошким проблемима ови видови информисања упућују јавност у тренутно стање.

У једној анализи спроведеној током 2021. године, истражен је степен заступљености појединих еколошких термина у медијском извештавању у Србији. Истраживање је обухватило анализу у медијском извештавању за период од 1. јануара 2018. до 31. маја 2021. године, пратећи садржај портала Н1, Блиц, Данас и Б92. Када је у конкретном случају термин аерозагађење (загађење ваздуха) у питању, закључак анализе је да по броју садржаја у наведеном временском опсегу, аерозагађење представља еколошку тему број један у Србији. У сва четири анализирана медија види се увећање у броју садржаја, где је током 2018. године било далеко мање вести у односу на године које су уследиле. Тај број се у појединим медијима десетоструко увећао наспрам почетне године ове анализе. Текстови у домену аерозагађења највише обрађују стање са квалитетом ваздуха на нивоу Србије, Западног Балкана, али и појединих градова који су изузетно загађеног ваздуха (Spasojević i Milović 2021).

Иако познати светски медији⁶ имају читаве одељке посвећене еколошким темама, у Србији то још увек није пракса. У медијима у Србији ове теме су углавном део одељака који носе називе попут Друштво, Наука, Живот и томе слично. С друге стране у Србији последњих година долази до раста броја медија који се превасходно баве еколошким и енергетским темама као што су: Балкан Грин Енерџи Њуз (*Balkan Green Energy News*), Енергетски портал, Клима101, ЕкоБлог и други. Њихов посебан значај налази се у томе што читаоцима могу да понуде експертске анализе које нису у толикој мери стандардне као на другим мејнстрим порталима (Spasojević i Milović 2021).

И док последњих година расте интересовање медија и шире јавности за ове проблеме, то није био случај и у прошлости. Највећи број текстова спорадично се базирао на појединим градовима као што су Бор, Панчево и Смедерево, а у којима је у због деловања индустријских постројења загађење било посебно изражено. То не

6 Неки од познатијих светских медија, као што су: *Routers*, *The Guardian*, *New York Times*, *BBC* и други, практикују у свом раду да имају посебне делове који су намењени еколошким темама, а међу њима и проблемима аерозагађења.

значи да у другим градовима и местима није постојало аерозагађење као проблем, већ да је оскудност у извештавању довела до недовољне информисаности шире јавности. Када се говори о расту броја вести и различитих медијских садржаја, свакако да су ту посредовали додатни фактори у информисању, а међу њима у првом реду апликације и друштвене мреже.

Са растом медијског извештавања о проблему аерозагађења упоредо је расла и употреба једног новог вида информисања. У питању су апликације, а међу њима најпознатије ЕрВижуал (*AirVisual*) и ЕрКер (*AirCare*). Предност ових апликација јесте њихова практична употреба, а са тим и брз и једноставан приступ информацијама о квалитету ваздуха, односно степену његовог загађења у бројним градовима у Србије. То се посебно огледа у односу на сајт Агенције за заштиту животне средине, као и сајта градске управе Града Београда и градских завода за јавно здравље широм Србије.

Почетак већег степена у информисању о стању са квалитетом ваздуха везан је за употребу ових апликација. Наиме услед прекомерног загађења ваздуха у Београду током јануара 2019. године, медији су захваљујући информацијама са апликације ЕрВижуал упутили ширу јавност о стању са квалитетом ваздуха у главном граду. Ова вест се брзо ширила и путем друштвених мрежа (Nedeljnik 2019). И у наредним недељама, а касније и месецима информативни садржај са ових апликација делиће се у све већој количини од стране грађана и медија.

Употреба ових апликација доживљава експанзију у претходне четири године, где све већи број грађана почиње да их користи. Поред употребе у Србији, апликације су добиле на значају и у државама региона, које такође имају веома озбиљних проблема са квалитетом ваздуха током године (Jovanović 2019). Апликација ЕрВижуал се нашла и на удару надлежних из Агенције за заштиту животне средине и Градског завода за јавно здравље, где су се представници ових институција противили предоченим стањем са загађеношћу. Иако је комплексна методологија коју користи ова апликација помоћу које се пореде светски градови по степену загађења ваздуха, неспоран је допринос ове апликације у погледу подизања свести, али и расту интересовања грађана за информације о квалитету ваздуха у њиховим срединама (Dimitrijević 2019).

Велики значај развоју информисаности дале су и поједине ОЦД. У том погледу се истиче и деловање Београдске отворене школе, која је у сарадњи са другим ОЦД организовала успостављање

грађанске мреже путем које се врши мерење квалитета ваздуха. Помоћу иновативних и посебно конструисаних апарата грађани су могли сами да мере квалитет ваздуха широм Србије, а самим тим и да јављају информације о квалитету заинтересованим грађанима. Овај пројекат омогућио је да се поред информација Агенције за заштиту животне средине добије далеко већи број података о квалитету ваздуха ширењем мреже мерача (Beogradska otvorena škola 2019). О деловању појединих организација кроз њихов истраживачки и заговарачки рад више речи ће бити у наставку овога рада.

Улога друштвених мрежа у целокупном процесу раста информисаности о проблему аерозагађења превасходно се огледа у подизању свести код великог броја грађана о реалном стању са квалитетом ваздуха. То се највише десило захваљујући грађанима који су делили медијске садржаје и податке са поменутих апликација путем друштвених мрежа. Предност овог савременог вида информисања је у томе што су они за многе практични за употребу, а самим тим и за дељење садржаја у вези са темом аерозагађења. Уједно ови извори информисања имају и велику продорност информација што је омогућило да се додатан број грађана информише о проблему.

Истраживања на глобалном нивоу показују да се грађани све више информишу путем савремених извора као што су друштвене мреже и интернет портали (Chaffey 2022). У конкретном случају када је тема квалитета ваздуха у питању према резултатима једног истраживања које је реализовано током августа 2020. године у Републици Србији, подаци доводе до следећих закључака. Највећи број испитаника о квалитету ваздуха према овом истраживању информише се путем медија као што су дневна штампа, телевизија и радио, тачније њих 31,7%. Међутим, са друге стране путем друштвених мрежа и портала се информише 28,9% испитаника. Занимљив је податак који указује на то да се помоћу претходно поменутих апликација информише чак 14,2% испитаника, што је веома значајан проценат, посебно ако се узме у обзир да се преко сајта Агенције за заштиту животне средине информише тек око 6% испитаника овог истраживања (Spasojević 2020). Ови резултати потврђују чињенице да се о конкретном проблему све више људи о аерозагађењу информише путем савремених извора информисања.

Да је дошло до видне популаризације теме аерозагађења, најбоље се може видети кроз ситуацију на политичкој сцени у Србији. У последњих десет година, одржано је чак пет изборних циклуса за избор народних посланика, а у том периоду еколошке

теме су прошле пут од маргиналног до популарног статуса. Тако су на изборима 2012. године еколошке теме, биле далеко на маргинама у излагањима политичких опонената. Ове теме нису биле у њиховом фокусу, а самим тим ни многим бирачима на тадашњим изборима (Lončar 2012, 84–85). Ситуација се поновила и током избора 2014. године, а ништа другачије није било ни 2016. године. И на овим изборима зелене партије су биле део коалиција, док су еколошке теме биле далеко од приоритетних (Petrović 2017, 127). Политичке опције зелене оријентације током ових изборних циклуса нису имале значајнијег успеха. Оне су углавном кроз предизборне коалиције са мејнстрим партијама излазиле на изборе и освајале једно до два места у Народној скупштини (Тодоровић Лазих 2021, 50–51).

И док је пред парламентарне изборе 2020. године дошло до раста интересовања за ове теме, што је било праћено растом и извештавања и нових информација, ситуација је далеко израженија била између овог и наредног изборног циклуса. Утицај бројних садржаја довео је еколошке проблеме, а међу њима свакако и проблем аерозагађења у сам врх мејнстрим тема политичких актера у њиховим јавним наступима. Очито су политички актери препознали појаву нове теме, као и то што су бројни грађани подржавали еколошке протесте, те су тежили да ту енергију искористе у свом деловању (Spasojević 2021). Таква ситуација допринела је и да по први пут поједине опције зелене оријентације обезбеде значајнији изборни резултат на националном нивоу (CeSID 2022).

ИСТРАЖИВАЊА ЈАВНОГ МЊЕЊА КАО ЈЕДАН ОД ОДГОВОРА НА ПРОБЛЕМ АЕРОЗАГАЂЕЊА

Поред претходно поменутих садржаја са апликација, медијима пажњу привлаче и резултати све учесталијих истраживања јавног мњења. Применама различитих истраживачких метода, било да су у питању квалитативне или квантитативне, пружа веома значајан утицај на решавање проблема аерозагађења. Да би се решио не само проблем аерозагађења, него и било који други еколошки проблем неопходан је систематски приступ који подразумева да се прође кроз неколико фаза. Прва од њих обухватала би указивање на постојање еколошког проблема и његово постепено подизање на ниво мејнстрим теме. Да би се створио неопходни основ за подизање на тај ниво, потребно је остварити већи степен информисаности грађана о датом проблему. Истраживања јавног мњења зато налазе своју примену у почетним фазама као извори провере и нових

сазнања, што даје основу за темељнији даљи рад. Но то не искључује њихову каснију примену, посебно ако се узме у обзир значај који различите методе могу пружити у провери ставова грађана о неком проблему.

Када се говори о реализацији истраживања јавног мњења у домену генерално еколошких проблема, али и конкретног проблема аерозагађења, она се могу поделити у две групе. Наиме једну групу би чинила истраживања која се реализују у склопу академског сектора, док би друга била она која спроводи невладин сектор у Србији. И једна и друга група поред тога што имају велики значај у информисању о проблему, она уједно стварају и основу за заговарачко деловање бројних актера. Уз то њихова све већа примена омогућује да се добију нови, али и провере већ постојећи подаци.

Истраживања јавног мњења која реализују представници академског сектора у домену аерозагађења углавном обухватају примену квалитативне методе у виду стандардне деск анализа, односно анализе садржаја докумената. Применом ове методе највише се врше истраживања регулативе и њене примене, рада надлежних органа, извора загађења и начина њиховог функционисања, начина негативног деловања, али и транзиционих токова у погледу могућности за енергетску трансформацију тренутног система. Поред научних радова, примена истраживачких метода налази своје место и приликом израде мастер и докторских радова. Поред саставних деск анализа у овим радовима се примењују и квалитативне, али и квантитативне методе (Сакан 2008).

Као један од првих примера истраживања у домену аерозагађења у Србији може се издвојити књига *Заглављени у прошлост: енергија, животна средина и сиромаштво у Србији и Црној Гори*, у којој се испитује однос три поменута елемента на територији некадашње државне заједнице Србије и Црне Горе. У анализи стања на терену примењена је детаљна методологија која је обухватила првобитно примену анкетног испитивања где су у два одвојена истраживања (једно се односило на стварним начинима коришћења енергије, док је друго фокус ставило на перцепцијама о енергетским процесима) укупно на случајном узорку били испитани ставови грађана из 3.370 домаћинстава из Србије и Црне Горе. На основу резултата анкетног испитивања створени су основи за примену квалитативне методе фокус групе, где су додатно испитани и проверени добијени подаци, опет бирањем учесника по принципу случајног избора. У овој детаљној истраживачкој студији утврђени су бројни проблеми и пропусти чије последице и данас

осећамо. Истраживачи у својим налазима из истраживања упутили су препоруке којима указују на неопходност повећања енергетске ефикасности домаћинстава, али и потребама за предузимањем конкретнијих потеза ка спречавању даљег угрожавања здравља грађана. На све то посебан фокус истраживачи су ставили на проблем сиромаштва као једном од главних узрочника проблема аерозагађења у тадашњој државној заједници, а испоставиће се и у данашњој Србији (Kovačević 2008).

У свом мастер раду Н. Спасојевић испитује утицај енергетске ефикасности на развој проблема аерозагађења у Србији. Поред деск анализе у овом раду примењене су и квантитативне истраживачке методе где је путем онлине и телефонског анкетериња прикљепено близу хиљаду одговора испитаника из целе Србије (изузев испитаника са територије Косова и Метохије). Резултати из овог истраживања показали су да збирно 84,5% грађана из истраживања сматра да је ваздух на нивоу Србије загађен или у великој мери загађен, док је сличан проценат од око 86,5% испитаних такав став имао и када су конкретно у питању и места њиховог становања. Ово истраживање је показало да грађани рад надлежних по питању информисања о квалитету ваздуха оцењују у значајној мери као нетранспарентан, док 72,9% учесника истраживања сматра да надлежни не раде у довољној мери на решавању постојећег проблема. У погледу загревања домаћинстава резултати су показали да су и даље у великој мери у употреби енергенти као што су дрво и угаљ (збирно близу 42%), који су иначе једни од највећих загађивача ваздуха у Србији (Spasojević 2020).

Иако се примењују, број примера примене квалитативних и квантитативних истраживачких метода у домену академске заједнице је и даље недовољан када је у питању аерозагађење и са њим повезане теме. Као разлози за то могу се издвојити недовољно знања и искуства за адекватну методолошку припрему и реализацију оваквих радњи. Такође проблем представљају недовољни људски и финансијски ресурси. Са недостатком ових ресурса истраживачи, а посебно студенти, често су онемогућени да се упусте у истраживачки рад. Због тога се у највећој мери они задрже на деск анализама или пак примењују методе у складу са датим могућностима. На тај начин то доводи до ситуације да се губе нови увиди и подаци који би проистекли кроз истраживачке делатности (Arežina, Spasojević, i Peković 2021).

Истраживања која спроводе ОЦД, базирају се пре свега на деск анализама које су у погледу испитиваног у мноме сличне

претходно поменутих из академског сектора. Поред њих ови актери се баве и анализама у виду процена као што су ризици од даљег присуства аерозагађења, негативни утицаји на здравље грађана, процене трошкова које аерозагађење изазива, али и бројне друге сегменте. У погледу области у којима ове организације реализују истраживања издвајају се: аерозагађење, извори загађења, енергетска транзиција, праведна транзиција, обновљиви извори енергије и друго. С друге стране ту су и истраживања која испитују остале еколошке проблеме, а који су због свог негативног деловања и те како повезани са аерозагађењем, као што су отпад, депоније и саобраћај.⁷

У представљању примера истраживања треба поћи од Алтернативног извештаја о положају и потребама младих у Републици Србији за 2021. годину, који је током претходне године реализовала Кровна организација младих Србије. Резултати указују да младе све више интересује тема заштите животне средине, као и да су им важне мере у домену ове области. Са друге стране на питање о значају вредности за једно друштво, са просечном оценом 4,55 заштита животне средине се нашла у самом врху одговора испитаника овог истраживања (Stojanović i Ivković 2021). Ови подаци показују да су млади у Србији очито почели да препознају тему заштите животне средине као важну за њих, што је неминовна последица деловања претходно анализираних актера који су анализирали проблем аерозагађења у Србији.

У истраживању које је спровела организација Хајнрих Бел Штифтунг (*Heinrich Böll Stiftung*), током крајем 2021. године, примењено је телефонско и онлине анкетање грађана. Резултати овог истраживања показали су да грађанима и на нивоу Србије, али и на нивоу града Београда различити еколошки проблеми представљају четири од првих шест области које су најприоритетније за унапредити. Када су конкретно у питању еколошки проблеми, загађење ваздуха је на оба посматрана нивоа далеко испред осталих проблема, док су у посматраном случају загађене реке једине које се додатно издвајају поред аерозагађења. Такође резултати су показали да су грађани све више забринути због негативних последица климатских промена, чији је један од саставних делова и аерозагађење (Heinrich Böll Stiftung 2021). Ово истраживање на узроку од преко 4 хиљаде испитаника показало је постојање веома велике заинтересованости код грађана за тему аерозагађења, као и

7 О овим истраживањима, као и о публикацијама у којима се могу пронаћи резултати истраживања више речи ће бити у наставку рада.

за све изазове који иду са тим еколошким проблемом. Уз то и овде се може приметити колики је заправо допринос у деловању медија, ОЦД, академске заједнице и самих грађана био када је у питању афирмација аерозагађења.

Под окриљем Центра за екологију и одрживи развој реализована су два истраживања која се односе на живот грађана места која се налазе у непосредној близини Костолачког угљеног басена. У анкетном испитивању ставова мештана Дрмно, резултати су показали да су испитаници изложени константном удисању ваздуха који је веома загађен. Такође огроман проценат испитаних је истакао да су и њихови стамбени објекти у одређеној мери оштећени радом механизације на ископавању угља на оближњем угљено копу. Иако би се они иселили са својих огњишта, проблем представљају у највећој мери финансије које су недовољне да би омогућиле њихов сигуран живот у новој средини (Petovar i Jokić 2016). С друге стране реализовано је још једно истраживање на територији места Кличевац, и имало је за циљ да испита ставове становника овог места о њиховим свакодневним потребама и проблемима са којима се сусрећу сходно територији на којој живе. Са методолошке стране практикована је и у овом случају мешовита метода, односно примена анкетног упитника као квантитативне истраживачке методе и фокус група са грађанима као вида квалитативне методе. Оно што се у овом истраживању у погледу резултата посебно истиче јесу одговори грађана који су указали на веома проблематично стање у самом месту. Наиме, од укупног броја у 70,2% домаћинстава забележени су подаци да у њима живе чланови који имају неки вид здравствених тегоба као што су кардиоваскуларна обољења, бронхитис и астма, проблеме са притиском и друге проблеме. Поред овога велики број испитаника указао је на проблеме са буком, смрадом, али и близине депоније, као и неадекватан однос надлежних када се говори о правовременом јављању у ситуацијама са прекомерним загађењем ваздуха (Petovar 2018). Оба примера истраживања имала су за циљ да се на основу добијених ставова грађана даље утиче на доносиоце одлука када су у питању положаји и проблеми грађана који су изазвани због живота у непосредној близини угљено басена. На овај начин може се видети значај примене истраживачких метода, а посебно је важно напоменути да је и од стране надлежних неопходно постојање примене истих у циљу испитивања ставова грађана.

Посебно је важно поменути анализе и процене које су у претходном периоду у домену теме аерозагађења спровеле поједине

ОЦД.⁸ Ове публикације садрже податке који су проистекли како из деск анализа различитих докумената, тако и кроз експертске анализе настале применом посебних методологија које примењују светске организације као што је Светска здравствена организација. Тако се на пример у извештајима организације Савез за здравље и животну средину (*Health and Environment Alliance*) обрађују бројни подаци који показују колике су процене штета које настају због загађења ваздуха насталог превасходно радом термоелектрана на Западном Балкану. У једном од извештаја применом посебних методологија и прорачуна дошло се до података који показују колико на годишњем нивоу људи оболи и превремено премине од последица аерозагађења, али исто тако и колики су трошкови за државе и грађане који су настали због овог проблема (Matković Puljić i dr. 2019). Иако се у поменутој студији не примењују конкретно квалитативне или квантитативне истраживачке методе, као што је већ наведено саме процене које су производ посебних методологија додатно употпуњују истраживачки рад ОЦД дајући неопходне и врло корисне податке.

Изузев истраживања и анализа које детаљно испитују проблем аерозагађења, важно је напоменути и ОЦД које су фокус у својим истраживањима ставиле на друге еколошке проблеме. Тако је Центар за унапређење животне средине реализовао истраживање које се односило на то колико се у Србији хране баци као отпад. Подаци показују да се у домаћинствима у Србији сваког дана баци око 676 тона хране, што на годишњем нивоу износи близу 250 хиљада тона хране (Radovanović, Mastilović i drugi 2019). Ово квантитативно истраживање је веома важно и када се говори о развоју свести о аерозагађењу. Наиме храна као биоразградиви отпад када се одбацује на депонијама и другим местима ослобађа гасове попут метана и угљен-диоксида, који такође утичу на развој аерозагађења (Waste Wise 2016).

Као продукт свих наведених истраживања настају различите студије, извештаји и друге публикације. Њихов главни циљ јесте указивање на негативне ефекте аерозагађења, али и стварање основа за даље заговарачко деловање и креирање предлога јавних политика. Ови предлози посебно су значајни, јер се њима тежи решавању проблема аерозагађења, међутим често у тим предлозима ОЦД не

8 Публикације које садрже поменуте истраживачке анализе у Србији је у претходном периоду реализовало неколико ОЦД које фокус у свом раду стављају на тему аерозагађења. Тако се ту издвајају Београдска отворена школа, РЕС Фондација, Регулаторни институт за обновљиву енергију и животну средину, *Health and Environment Alliance*, *CEE Bankwatch Network*, *Heinrich Böll Stiftung* и друге.

добијају подршку од локалних и националних надлежних органа.⁹

ЗАКЉУЧАК

Проблем аерозагађења представља један од највећих еколошких проблема, а самим тим и изазова са којим се сусрећу грађани у Србији. Иако није једини присутни еколошки проблем, аерозагађење је првенствено деловањем бројних актера препознат као један од највећих проблема. Утицај друштвених мрежа и апликација попут ЕрВижуала и ЕрКера учиниле су да се у последње четири године о проблему аерозагађења далеко више сазна, али да се створи и већи степен заинтересованости грађана за његовим решавањем. С обзиром на то да у Србији постоје у израженој мери и други еколошки проблеми, може се очекивати да би у наредном периоду деловањем невладиног, али и академског сектора, могло довести до већег степена информисаности и интересовања грађана за решавањем тих проблема. Улога интернет портала, а посебно друштвених мрежа засигурно би у тим ситуацијама имала поново значајну улогу.

Примена истраживачких метода, било да су оне квалитативне или квантитативне има посебан значај када је подизање свести и информисаности грађана о еколошким проблемима у питању. Путем ових метода на конкретном примеру са аерозагађењем из приложеног се може видети колики значај оне могу дати не само у информисаности, него и за стварањем полазне основе ка даљем заговарачком деловању. Кроз различите видове разговора са учесницима истраживања не само што се омогућује добијање значајних података, већ се и путем ових разговора подстиче информисаност учесника истраживања. ОЦД у Србији, као што се могло видети из приложеног у значајној мери користе истраживачке методе у свом раду у циљу добијања података путем који стварају основе за креирање јавних политика којима жели да утиче на решавање проблема аерозагађења. Истраживачка делатност ових ОЦД у далеко већој мери практикује примену и квалитативних и квантитативних истраживачких метода када су истраживања у

9 У великом броју случајева приликом доношења стратешких докумената, или када су у питању јавне дискусије о нацртима закона, просторних планова и других докумената однос између ОЦД и надлежних органа није превише сарадљив. Тај однос се често своди на неприхватање предлога, коментара и сугестија које упућују представници ОЦД, од стране надлежних органа. Поред тога у последњих неколико година приметан је тренд у којем је генерални однос наведених актера у бројним областима веома неповољан, што може довести до креирања недовољно квалитетних правних докумената.

домену аерозагађења у питању, него што је то случај са академским сектором. У изради мастер и докторских радова студенти и истраживачи често наилазе на бројне проблеме који спутавају њихов истраживачки рад. С обзиром на то колики значај могу дати испитивања ставова грађана у циљу решавања постојећих проблема, а посебно у решавању и других еколошких проблема, препоручује се њихова далеко већа примена у деловању и ОЦД, али и у академској заједници у Србији.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Вучетић, Мајковски. 2010. *Јаме костолачког мајдана*. ЈП Електропривреда Србије.
- Електропривреда Србије. н. д. „Хронологија догађаја.” *Електропривреда Србије*. Последњи приступ 5. април 2022. <http://www.eps.rs/cir/tent/Pages/Hronologija.aspx>.
- Кнежевић, Неда. 2007. „Ревитализација термoeлектране Снага и светлост.” *Наслеђе* VIII: 209–222.
- Сакан, Момчило. 2008. *Методологија науке*. НУБЛ.
- Тодоровић Лазић, Јелена. 2021. „Улога партија Зелених у политичком животу Србије (1990–2020).” *Српска политичка мисао*, 72 (2): 97–112. doi: 10.22182/spm.7222021.2.
- ACEA Driving Mobility For Europe. 2022. “Average age of the EU vehicle fleet, by country.” April 2 2022. <https://www.acea.auto/figure/average-age-of-eu-vehicle-fleet-by-country/>.
- Агенција за безбедност саобраћаја. 2020. „Stanje voznog parka.” *Агенција за безбедност саобраћаја*. Последњи приступ 10. април 2022. <https://www.abs.gov.rs/sr/analize-i-istrazivanja/statistika-i-analize/karte-pokazatelja/indikatori-486/stanje-voznog-parka>.
- Arežina, Vera, Nenad Spasojević i Aleksandar Peković. 2021. “Misuse of personal data in public opinion polls – new examples in the form of Internet of Things devices and applications.” In *Conference: International scientific conference “ARCHIBALD REISS DAYS”*, ed. Nenad Koropanovski, 343–352. Belgrade: University of Criminal Investigation and Police Studies.
- Београдска отворена школа. 2019. „Гласни грађани – Чистiji ваздух!” *Београдска отворена школа*. 27. септембар 2019. <https://www.bos.rs/rs/vesti/21/7824/glasni-gradani---cistiji-vazduh-.html>.
- CeSID. 2022. „CeSID i IPSOS: Projekcije raspodele mandata za Narodnu skupštinu – izbori 2022.” *CeSID*. 5. април 2022. <http://www.cesid.rs/brojka-nedelje/cesid-ipsos-projekcija-raspodele-mandata-za->

- narodnu-skupstinu-izbori-2022/.
- Chaffey, Dave. 2022. "Global social media statistics research summary 2022." Smart Insights. March 29 2022. <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research/>.
- Dimitrijević, Uroš. 2019. „Kvalitet vazduha: Ko i kako meri zagađenje u Srbiji.” *BBC na srpskom*. 28. oktobar 2019. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-50189479>.
- Energoprojekt. 2011. *60 godina uspeha*. Energoprojekt Holding.
- Eurostat. 2020. „Share of renewable energy in the EU up to 18.0%.” *Eurostat*. January 23 2020. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10335438/8-23012020-AP-EN.pdf>.
- Euracoal. 2022. "Eurocoal Statistics." Euracoal Last accessed April 6 2022. <https://euracoal.eu/info/euracoal-eu-statistics/>.
- Georgievski, Jovana. 2020. „Oterali smo strah: Kako su borci za reke sa Stare planine postali heroji ekološkog bunta u Srbiji.” *BBC na srpskom*, 15. avgust 2020. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53773502>.
- Heinrich Böll Stiftung. 2021. *Rezultati istraživanja javnog mnjenja o životnoj sredini i ekologiji*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.
- Jovanović, Svetlana. 2019. "AirVisual – an app increasingly used in the region to monitor air pollution." *Balkan Green Energy News*. January 30 2019. <https://balkangreenenergynews.com/airvisual-an-app-increasingly-used-in-the-region-to-monitor-air-pollution/>.
- Kovačević, Aleksandar. 2008. *Zaglavljani u prošlost: energija, životna sredina i siromaštvo u Srbiji i Crnoj Gori*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju CeSID.
- Lončar, Jelena. 2012. „Politike identiteta i kvaliteta života u izbornoj kampanji političkih stranaka 2012.” U *Javne politike u izbornoj ponudi: Izbori i formiranje vlasti u Srbiji u 2012. godine*, ur. Gordana Pilipović i Zoran Stojiljković, 73–93. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Majdin, Zoran. 2014. „Kolubarska bitka za ugalj.” *Vreme*. Последња измена 29. мај 2014. <https://www.vreme.com/vreme/kolubarska-bitka-za-ugalj/>.
- Matković Puljić, Vlatka, i dr. 2019. *Hronično zagađenje ugljem – Akcija EU na Zapadnom Balkanu će unaprediti zdravlje i ekonomije širom Evrope*. Brisel: HEAL, CAN Europe, Sandbag, CEE Bankwatch Network i Europe Beyond Coal.
- Nedeljnik. 2019. „Beograd je jutros bio najzagađeniji grad.” 31. januar 2019. <http://admin.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/beograd-je->

- jutros-bio-najzagedeniji-grad.
- Nenadović, Aleksandra. 2020. „Srbija u prvih deset zemalja po broju smrtnosti od zagađenja.“ *Glas Amerika*. 9. Januar 2020. <https://www.glasamerike.net/a/srbija-u-prvih-deset-zemalja-po-broju-smrtnosti-od-zaga%C4%91enja/5238622.html>.
- Nikolić, Jovanka. 2020. „Kako su motorizovane Srbija i Jugoslavija.“ *Glas Šumadije*. 14. Jun 2020. <https://www.glassumadije.rs/kako-su-motorizovane-srbija-i-jugoslavija/>.
- Petovar, Ksenija, i Vesna Jokić. 2016. *Za fer raseljenje: Anketa domaćinstava u naselju Drmno*. Subotica: CEKOR.
- Petovar, Ksenija. 2018. *Ključevac: za zdravu životnu sredinu ili fer raseljavanje. Stavovi građana o uslovima života u naselju Ključevac*. Subotica: CEKOR.
- Petrović, Luka. 2017. „Programska platforma liste Ivica Dačić – SPS, JS – Dragan Marković Palma na parlamentarnim izborima 2016. godine.“ U *Stranke i javne politike izbori u Srbiji 2016. godine*, ur. Zoran Stojiljković i Gordana Pilipović, 125–143. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Radovanović, Maja, Jasna Mastilović, i drugi. 2019. *Koliko (zaista) bacamo hranu? Analiza istraživanja o bacanju hrane u domaćinstvima u Republici Srbiji*. Beograd: Centar za unapređenje životne sredine.
- RERI. 2022. „Na Zapadnom Balkanu živimo u otrovnom oblaku.“ Последњи приступ 14. април 2022. <https://www.reri.org.rs/na-zapadnom-balkanu-zivimo-u-otrovnom-oblaku/>.
- Spasojević, Nenad. 2020. *Aerozagađenje u Republici Srbiji kao posledica energetske efikasnosti*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Spasojević, Nenad. 2021. „Aerozagađenje kao problem regiona Zapadnog Balkana i procene poboljšanja energetske saradnje.“ U *Zbornik radova IV Međunarodna naučna konferencija Regionalni razvoj i prekogranična saradnja*, ur. Bojan S. Đorđević, 969–980. Pirot: Srpska akademija nauka i umetnosti, ogranak u Nišu.
- Spasojević, Nenad, i Nemanja Milović. 2021. „Koliko mediji u Srbiji izveštavaju o klimatskim promenama?“ *Klima 101*. 24. jun 2021. <https://klima101.rs/mediji-izvestavanje-klimatske-promene/>.
- Spasojević, Nenad. 2021a. „Zagađenje vazduha: Zašto nas prikazuju kao crnu mrlju Evrope i kako to ispraviti?“ *Nedeljnik*. Poslednja izmena 21. april 2021.
- Spasojević, Nenad. 2021b. „Da li raste uloga zelenih partija i pokreta pred nastupajuće izbore u Srbiji?“ *Klima 101*. 1. jul 2022. <https://klima101.rs/zeleni-pokreti-u-srbiji-izbori/>.

<https://www.nedeljnik.rs/zagadenje-vazduha-zasto-nas-prikazuju-kao-crnu-mrlju-evrope-i-kako-to-ispraviti/>.

Stojanović, Boban, i Aleksandar Ivković. 2021. „Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2021.“ Beograd: Krovna organizacija mladih Srbije.

Waste Wise. 2016. “The Dangers of Food Waste.” Novembar 2 2016. <https://www.wastewiseproductsinc.com/blog/food-waste/the-dangers-of-food-waste/>.

Nenad Spasojević

Institute for political studies, Belgrade

APPLICATION OF QUALITATIVE AND QUANTITATIVE RESEARCH METHODS IN SURVEY OF PUBLIC OPINION ON THE PROBLEM OF AIR POLLUTION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Resume

Air pollution is one of the biggest environmental problems facing human civilization in the last few decades. The consequences of this problem are extremely large, both in terms of the impact on the environment and in terms of negative impacts on the health of citizens. In the last four years in the Republic of Serbia, the public's interest in the problem of air pollution has significantly increased, as evidenced by numerous media headlines, published scientific papers, as well as the results of public opinion polls. Various actors influenced the public to talk more about this problem in the Republic of Serbia, which led to numerous protest events, but also to raising this topic on the political agenda of numerous parties and movements. This paper will examine the way in which the media and social networks have influenced the citizens to be more interested than before in this problem, but also in solving it. The author of this paper especially examines the application of qualitative and quantitative research methods by representatives of the scientific community, but also civil society organizations that have led to a greater degree of popularization of air pollution problems.

Keywords: air pollution, qualitative methods, quantitative methods, public opinion research, Republic of Serbia.

* Овај рад је примљен 1. маја 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

227

Саво Симић

ДИЈАЛОШКО ПОЛАЗИШТЕ У СРПСКОМ
ДЕФИНИСАЊУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: ОСВРТ
НА КЊИГУ МИЛОША КНЕЖЕВИЋА

235

Јован Пејин

КАЛИЦА МИЛАНОВ: ТИТОВШТИНА У ЈУГОСЛАВИЈИ

241

Миша Стојадиновић

САВРЕМЕНИ МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ У
ЦРНОМОРСКОМ РЕГИОНУ: ГЕОПОЛИТИЧКИ
АСПЕКТ (ТЕОРИЈА И ПРАКСА)

*Саво Симић**

Институт за политичке студије, Београд

ДИЈАЛОШКО ПОЛАЗИШТЕ У СРПСКОМ ДЕФИНИСАЊУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Осврт на књигу Милоша Кнежевића**

Пре него се упутимо у детаљнију анализу књиге Милоша Кнежевића, сувисло је за поменути његов позоран и дуготрајан рад не само у истраживачком и научном пољу (24), већ и у области практичног, нефантазмичног, учешћем на бројним скуповима и конференцијама (27–28). Није потребно навести више од чињенице да аутор у овој области има девет написаних књига, па разумети да је један од изразитих познавалаца српског проблема Косова и Метохије током дужег хронополитичког периода модерне српске политичке историје. Осим појединих сложеница и метафора својствених политиколошком академском дискурсу, Кнежевић оставља довољно простора за созерцање или контемплацију чак и обичном косовском или политичком лаику. Књига Милоша Кнежевића представља водич не само за схватање косовског питања као суштински највиталнијег и најцелисходнијег српског него и као даљи путоказ за будуће самостално истраживање мисаоног, духовног, културног, полит-економског богатства и територијалног положаја јужне српске покрајине у српској прошлости, садашњости, али и будућности. Уосталом само емпиријски наводи и референце које је Кнежевић истакао у овом делу, довољно су вредни хвале и поштовања – факат да се осврће и анализира забележене мисаоне целине важних историјских личности о Косову и Метохији – јер евидентно је да и тренутно поседују историјску и вредносну трајност.

Дело је подељено на десет поглавља, од којих је једно поглавље приказ друге књиге, са додатком увода (реч пре), закључка (реч после) и наравно подацима о објављеним делима из области, учешћа на научним конференцијама, имеником и

* savo.simic95@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

библиографијом. Премда су садржинске целине о различитим ракурсима косметског питања јасно подељене по поглављима, јако их је тешко посматрати засебно због повезаности и испреплетаности свих сегмената онога што Кнежевић означава *косовологијом* (291) тј. мултидисциплинарности целокупног досадашњег систематског и научног корпуса сазнања о Косову и често делиберативно изостављеној Метохији. Потребно је навести као лични дојам да, упркос претходно наведеној неодвојивости садржинских целина, скоро свака реченица или пасус аутора може представљати и представља једну потпуно засебну мисаону творевину. Из приватних разговора са Кнежевићем додатно су разјашњене одређене недоумице у разумевању садржаја каткад формулисаног комплексном формом писања, што је одлика филозофског и разуме се, својственог приступа овој теми. Појединости које се у јавном и свакодневном домаћем дискурсу узимају „здро за готово” Кнежевић преиспитује у сопственом маниру, не дозвољавајући нам да упаднемо у честе „Сциле и Харибде” јавно-мњенских, медијских, несистематских и политикантско-опортунистичких формулација. Због издвојеног времена у разјашњењу одређених недоумица, додатних разговора са аутором и будућег позива да потенцијално узмем учешће на расправи и размени мишљења о делу изражавам посебну захвалност аутору.

Иако је садржај већ детаљно појашњен, лично сам налазе Милоша Кнежевића сумирао у неколико кључних категорија према критеријуму учесталости и тренутном друштвено-политичком значају. Први и најзначајнији појам који се већ слуги из наслова јесте дијалог. Указано је на његово структурно одређење, начин вођења, искрене намере да се дијалошки учествује у спору (232), могуће препреке и алтернативе дијалогу, претпоставке успешног дијалога (246), али и јасно приказана динамика унутрашњег као национално обавезујућег и спољашњег као нужног дијалога, који Србија води са неколико актера. Паралелно нам аутор предочава дијалошку апорију, индиректно се питајући са ким ми заправо водимо дијалог? Да ли је дијалог средство оправдано у условима принудности и понижености једне стране и ако није, да ли може постићи резултате међу две потпуно историјски и политички дивергентне тачке? Састанком у Рамбујеу и многобројним другим примерима, Кнежевић заправо указује шта суштински није и шта заправо не може бити дијалог. Конкретно у нашем случају, дијалошка асиметричност захтева стално српско преиспитивање и прилагођавање колоквијалној „новој нормалности” или „новој реалности”. Од Србије се стално захтева

више и оспоравају исказане намере да се чак и у таквим условима попусти пред прохтевима друге стране, која се ни најмање не дужи за конструктивне дијалошке уступке.

Још једна од фреквентних тема у Кнежевићевом фокусу јесте питање средњорочних и дугорочних интереса, тачније односа *интеграције у Европску унију* и борбе за очување или *реинтеграцију Косова и Метохије* у оквиру Републике Србије. На неколико места аутор примећује да Космет није само у домаћем фокусу, за њега постоји интересовање међународних фактора, претежно Европске уније. Кнежевић истиче став Жозефа Борела о Космету као кључном геостратешком интересу Европске уније (485), али и ставове домаћих стручњака попут Слободана Самарџића, који сматра да се, вечна аспирација Европске уније и њен недостатак о унифицирајућој спољној и безбедносној политици, најбоље може прочитати на примеру Балкана (492). Одмах у првом поглављу Кнежевић поставља четири могуће стратешке и хронополитичке варијабле Републике Србије, утврђивањем приоритета између два постављена циља: Европске уније и Космета. Одбацивање и Космета и Европске уније, истовремена интеграција Космета у Србију и Србије у Европску унију, приоритет реинтеграције Косова и Метохије док је Европска унија условни циљ и као последња варијабла, дати примат европским интеграцијама док ће се косовско питање решавати накнадно (80–89). Примарност једног од циљева зависи од понетог идеолошког пртљага, док је могућност њиховог реализовања условљена унутрашњим и геополитичким констелацијама. Недоумицу о избору Кнежевић решава поткрепљивањем српског становишта анкетним подацима из 2007. године, према којој се две трећине грађана изјаснило о непобитном приоритету Косова. Иако податак јесте старијег датума, последња истраживања дају исти приказ негативних афинитета. Мање од половине, тачније 46% грађана је за чланство у Европској унији, а позитиван став о њој има 21% (Beta 2022). Ови подаци не одударају много од података из претходних година. Да су афекти обострани, показује истраживање да од четири највеће државе Европске уније – Италије, Немачке, Француске и Шпаније – Србију на европском путу подржава само 31% грађана, док мању подршку за чланство једино има такозвано „Косово” (EWB 2022).

На трагу Кнежевићевог дијалога о Косову незаобилазан део косметског лавиринта чини књижевник *Добрица Ћосић*, као највећи сведок епохе издизања српског питања на национални пиједестал, али не само на Косову већ и у Југославији. Скоро цело

девето поглавље (390–469) посвећено је Ћосићевом политичком становишту и личности, мада се његова унутрашња превирања, размишљања и ставови могу пронаћи у сваком кутку књиге. Аутор је истакао историјски и идејни значај дуговечног познаваоца српских (не)прилика. Не само да нам Кнежевић објашњава његове вечне тежње о подељеном Косову и Метохији, већ на управо означеном трагу, реконструише младог Ћосића, титоисту, и демитологизује уврежене идеје о великосрпском Ћосићу. Заправо иде корак даље сучељавајући његова становишта, што посредно што непосредно, са готово свим релевантним актерима и тумачима косовског „терета“. Неки од њих су: Михаило Марковић, Миодраг Јовичић, Слободан Милошевић, Војислав Коштуница, Зоран Ђинђић, Иван Стамболић, Едвард Кардељ. Ћосић се не тумачи само на основу компарације са другим личностима и њиховим ставовима, већ и на основу опречних идеологија и идеја: *титоизма, комунизма, кардељизма, недићевства, љотићевства, чентииштва, великосрпства, другосрбијанства, демократије, национализма, либерализма, поделе Косова, југословенског разграничења* и других. Овако опсежну анализу па потом и синтезу Ћосића, могли би дати једино ретки политички познаваоци не само Ћосићевих дела већ и његовог лика. Кнежевић залази у психоанализу Ћосићевог карактера, испитује границе његовог завичаја, националне самодовољности и српског питања, перманентну оријентисаност ка политичкој прошлости, идеолошки недефинисан еклектицизам са увек мереном дозом песимизма. Чак нам предочава дијалог из Ћосићевог романа „Верник“, у коме мимикрично, кроз речи једног од ликова, исказује сопствено становиште о прихватљивој величини српског хабитуса (463).

Стално присутан елемент косовског наслеђа јесте и *српско питање у Југославији*. Овде се презентује сет бројних, отворених пандориних кутија. Пре свега зашто се српско питање тумачило као југо-хегемонистичко, зашто је Устав из 1974. створио покрајине само у Републици Србији иако је било основа да се оне оснују у скоро свим југо-републикама, како се положај Југославије увек одређивао у склопу геополитичке матрице Совјетског и Трансатлантског савеза, да ли постоје елементи српске кривце у губитку Косова и Метохије као последице ланчане југословенске сецесије? Често присутан објекат анализе ове области јесте Едвард Кардељ, утемељитељ самоуправљања и чврст заступник прекомпозиције Југославије као транзиционе творевине (395). Кнежевић наводи истакнута имена југословенских заблуда, али и неке веома луцидна, прецизна предвиђања појединаца. Интересан у том смислу јесте био

став Ивана Стамболића да је велико српски национализам изазвао друге југословенске државе на сецесионистичку реакцију (396). На истом путоказу налазила се Мирјана Марковић са уверењем да српски национализам мора *per se* бити примитиван, као и да су митови о небеском народу *a priori* погубни по српски народ (307). На другој страни готово пророчки је Ћосић предвидео да ће Устав из 1974. поспешити атрибуте и елементе за будућу привидну косовску државност (312). Нажалост коначна констатација поводом каткад самовољног занемаривања сопствених интереса зарад одржавања Југославије, може бити исказана у форми тешког положаја српског народа најчешће ван, али неретко и унутар граница Републике Србије.

Све наведене целине тј. свака појединачно, представљају важан угао посматрања српског положаја, с тога је у много чему незахвално издвојити најрелевантније информације, а истовремено не остати пристрастан у одређењу и дефинисању релевантног. Истакнуто је толико од актера и догађаја, од реченог до прећутно прихваћеног и (не)примењеног, али је свака целина, на својствен начин, остала повезана са кључним појмом Косова и Метохије. Сматрам појмом јер Косово и Метохија није само територија или парче земље, него персонификација српског идентитета. Овај појам је уосталом средиште умовања Милоша Кнежевића, то је српски Рим у који на крају сви путеви (у нашем осврту појмови) воде. Чини се да је косметско неповољно стање увек суштаственије у периодима стране окупације или управе. Сасвим супротно од национално и државно нормативног, углавном занемарено када је у сопственом дворишту. Кнежевић нам не предлаже реактивне, револуционарне идеје и брзе промене, штавише свестан је да је о Косову, у косовологији, толико тога написаног и испричаног да су новотарије једино још остале у пољу имагинарног или његовим изразом у симулакруму. Аутор нам заправо нуди опробане рецепте, доследност и одлучност, јачању сопствених капацитета, примену и практиковање српског становишта коме сам даје највеће поверење. Зашто? Зато што у „добре“ намере наших саговорника и делитеља није тешко посумњати. Дејвид Филипс представник савета за међународне односе Сједињених Држава 2003. године, јавно је понудио да се косовско питање реши са 2,5 милијарде долара (Андрејић 2011, 19). Да ли нам се само чини да је тадашња садашњост косовске недаће била подношљивија или смо навикли на идеју да свака српска генерација сматра да су муке њеног Тантала ужасније од претходних? Такво стање нам сугерише да

није реч само о времену у коме се налазимо, свакако аутор детаљно разлаже хронополитичку димензију у политици (120) у Србији и на Космету, него и о притисцима којима подлежемо. Најједноставније приказано: „Реч је о разликама између онога о косметском проблему што мислим Ја, што мислимо Ми, али и онога што мисле Они. То није исто” (328). Разумети шта мисле они поред нас и они насупрот нама, даје нам не само квалитетнију перспективу о намерама нашег саговорника или такмаца него и способност дубље интроспекције.

Нама је као политичкој и друштвеној заједници куће на промаји најпотребнији унутрашњи дијалог, чији потенцијали према личном и мишљењу Кнежевића тренутно нису у довољној мери искоришћени. Дијалог не због откривања нових истина, већ због отклањања бројно уврежених и креираних самообмана. Уверења да ће нас одрицање од Космета учинити већим Европејцима него што смо данас, да ћемо осетити економски напредак одрећемо ли се неправно и нелегално наметнуте „нове реалности”, да смо због чина ампутације ближи европској интеграцији, да Европска унија као творевина нестабилног трајања икада треба имати приоритет над Косовом и да су нам због свега тога потребна брза решења уместо дуготрајног решавања. Ако дакле изоставимо усаглашавање са супротном страном што је последица како историјског сукоба тако и историјског права, сасвим је извесно да дијалогом можемо научити о полазиштима, захтевима и намерама друге стране. Главна порука Кнежевићевог дела јесте потреба синергијског деловања не само унутар државног апарата него и између унутрашњег политичког, научног и друштвеног стратума према питању Косова и Метохије. Предуслов за успостављање синергије јесте, усаглашавање сопствених, диференцираних ставова и прихватање различитих полазишта, другим речима дијалог. Систематски приступ Космету нема алтернативу у краткотрајним политичким размирицама. Структуриран кроз дијалог, дефинисан и кодификован приступ даје сигурност да је косметски живот у Републици Србији усидрен и да перманентно неће бити предмет и жртва будућих политичких смена и наглих заокрета у политици. Међутим ако се такви заокрети потенцијално догоде, сасвим је сигурно, да у складу са горе наведеним, неће изостати правовремена и јединствена реакција српског становишта.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Андрејић, Божидар. 2011. *Кисело дрво једе Србију*. Београд: Службени гласник.
- Кнежевић, Милош. 2021. *Дијалози о Косову: Критика предлога територијалне поделе Косова и Метохије*. Београд: Институт за политичке студије.
- Beta. 2022. „Bogosavljević: Za članstvo u EU 46 odsto građana Srbije.” 08.04.2022. <https://rs.n1info.com/vesti/bogosavljevic-za-clanstvo-u-eu-46-odsto-gradjana-srbije/>
- EWB. 2022. „Истраживање: Већа подршка грађана ЕУ за чланство Украјине него Србије.” 06.04.2022. <https://europeanwesternbalkans.rs/istrazivanje-veca-podrska-gradjana-eu-za-clanstvo-ukrajine-nego-srbije/>

* Овај рад је примљен 11. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УДК323.1:316.75(497.1)''19''(04
9.3)

DOI: [https://doi.org/10.22182/
pr.7222022.14](https://doi.org/10.22182/pr.7222022.14)

Приказ

Јован Пејин

Архивски саветник, Београд

ТИТОВШТИНА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Миланов. Кајица, 2021. *Титовштина у Југославији*. (Прво издање: „Слога”, Перт, Аустралија 1952. Друго издање: Институт за привредне студије Београд. Прир. Борис Милосављевић). 350 стр.

Студија Кајице Миланова, аутора данас у великој мери заборављеног у српској науци појавила се у отаџбини 70 година после првог издања у емиграцији. Њен садржај представља сведочанство, слику времена које памти на разне начине, бар један део савремених читалаца, док је већина само слушала о њему. Представљена студија је суштинско суочавање са бољшевичком варијантом револуције у Југославији, која је по својим особинама контрареволуција у односу на српску ослободилачку, у националном и антифеудалном смислу, започете 1804. Српска револуција је прекинута новембра 1914. године изјавом и одлуком краља Александра Карађорђевића, после Колубарске битке, да Србија води одбрамбени рат против Аустро-Угарске за ослобођење неслободне браће. Српску револуцију превео је краљ Александар у југословенску која је у рату 1941-1945, претворена у антисрпску, кроатокомунистичку, после којег је достигла врхунац и била прекинута тек 1986, на Осмој седници Савеза комуниста Србије. На овој седници, у Београду први пут после 1945 године српски комунисти су одбацили антикултурну пропаганду као националну и идеолошку која их је излагала

понижењу. Србија се појавила из мрака заборава као траг светле српске државности и Срби су се са овим трагом срели поново са собом, са својом револуцијом и постали свесни да морају да се боре против истог непријатеља као 1804, 1914, 1941 и закључно са одлукама АВНОЈ-а 1942, 1943. и декларацијом о проглашењу ФНРЈ 29. новембра године

Мало сложено поређење али стање је такво, као да смо се вратили на 1908, или 1916. годину, које су означиле политику великих сила значајну за Србе све до ових савремених дана. Нећемо се освртати на ове две године посебно, оставићемо да Кајица Миланов говори о годинама од 1944 до 1952, када је антисрпска и антијугословенска револуција градила своју власт револуционарним методама партијског маршала Јосипа Брза Тита уништавајући и упропашћујући Југославију а посебно српски народ који је створио ову државу. Поменућемо, онако узгред говор маршала Тита одржаном на смотри Народноослободилачке војске на Бањици, после ослобођења Београда октобра 1944, да ће се Србија сматрати као окупирана територија. Ово стање трајало је све време његове диктатуре све до његове смрти маја 1980, која је била само физички и продужила се до

распада Југославије и ратовима који су пратили распад. Истина смрт га још није стигла, још је жив као Пантелија у комедији Синише Ковачевића „Маратонци трче почасни круг”.

Немамо намеру да представимо препричавањем, студију Кајице Миланова. Подвући ћемо само да рад представља анализу револуционарног насиља и његово укључење у свакодневни живот грађана као народне воље. О овом времену написани су томови пригодних студија у славу победе народа под вођством маршала на челу КПЈ и партизанске војске. Циљ овакве пригодне историографије је покушај да се комунистичка револуција прикаже као надчовечански подухват и ратни напор КПЈ у коалицији са КП Хрватске, КП Словеније и Хрватске сељачке странке као одлучујућих снага у рату Југославије против сила Осовине и њених савезника. Овај циљ делимично је остварен.

Систематско откривање пропагандних флоскула насталих после 1944-1945, па скоро да наших дана заједно са стварањем „нове класе” револуционарне и напредне, Кајица је одабраним чињеницама и ставовима показао природу Брозове диктатуре, како је створен и примењен образац учвршћивања власти постављене

споља. Без уздржаности, не кријући ништа изнео је свој критички став према партији која се често у овом времену писала са почетним великим словом као реч Бог.

После свега шта је пропатила Југославија од 1941. године до ратова деведесетих година прошлог века, потреба да се трага за истином о увођењу и трајању Брозове диктатуре као партијског маршала, што је постао на предлог Јосипа Видмара у Јајцу 1943. године и лепе приче о победи револуције која је суштински у односу на српску 1804, и ослободилачких ратова 1876–1878, и 1912–1918, била контрареволуција у правцу наметања феудално-милитаристичке привреде у сарадњи са неписменом и необразованом тек створеном револуционарном елитом ослоњену на партијско-полицијско насиље као облика непогрешиве и једино-спасавајуће власти.

Прескочена су велика недоречена питања и одговори ко је починио диверзију у Југословенској краљевској војсци током Априлског рата 1941, како је и уз чију помоћ је створена НДХ, како је разбијена Југославија и улога националних мањина, да ли је капитулацијом Југословенске краљевске војске 17. априла 1941. године, престао њен отпор

и како је и ко га је продужио, како је почео грађански рат у Југославији после 22. јуна 1941, када је Осовинина напала СССР и почео рат на истоку Европе, без да се завршио на западу континента, колики је допринос КПЈ, партизанске војске, у заустављања Вермахта под Москвом новембра 1941–фебруар 1942, савезничкој победи у Африци па све до капитулације Италије августа 1943, и доласка Црвене армије у Југославију, тачније на територију Србије која је већ била ослобођена дејством домаћих снага окупљених у ЈВуО и кратко време садејствовала као савезничка сила са Црвеном армијом септембар–октобар 1944, када су њене јединице биле разоружане, један број официра пострелан и стављене под команду НОВЈ и маршала Тита.

Циљ ових радова био је да се НОР под вођством КПЈ, КПХ, КПСл. прихвати као револуција јединствених народа и народности, што није било тачно, а затим код савезника, који су врло добро знали и знају ко је водио отпор окупаторима којима се придружила ратна држава хрватског народа Независна држава Хрватска, вођена од усташа, терориста, који су себе сматрали социјалистима и као такви до рата на истоку јуна 1941, били подржани од КПЈ,

КПХ и Коминтерне у Москви.

Поред реченог, ове студије избегле су да представе грађански рат онаквим какав је био поготову не како је устанак почео у крајевима преко Дрине и геноцид Хрвата, цркве и народа над Србима а са њима и књижевна дела која почивају на одабраној архивској грађи. Оваква литература заједно коришћена је у политичке сврхе. Чак се десио скандал у књижевно-политичкој јавности са романом Бранка Ћопића, Пролом, који је описао устанак у Босанској Крајини као сведок догађаја. После свечаног приказа романа слављеног у штампима, одједном се заћутало када су књигу прочитали одговарајући комесари и књига је незванично забрањена. Роман Бранка Ћопића није могао да послужи као средство правдања политике социјалног насиља у вођењу унутрашње политике преуређења државе национализацију привредних објеката, колективизацију пољопривреде и занатства, као вид борбе против великосрпске буржоазије, кулака и трговаца и других народних непријатеља.

Г р а ђ а н с к и р а т представљен је као револуција и као правдање насиља над грађанима што је Кајица Миланов пажљиво анализирао у десет поглавља студије почев од Увода у седам тачака

а затим следе; Организација силе у преузимању власти у девет тачака да би наставио; Друштвени преображаји, укључењем породице, друштвене и националне односе, државу и право.

Његов поглед на преображај који карактерише аграрна реформа, комунизирање индустрије, трговине и ситног занатства са финансијама Југославије обрађен је у пет тачака да би у четвртном поглављу анализирао статус интелигенције и стручњака.

Потом у петој глави следи: Сељаци и радници, две категорије од којих су најтеже били погођени сељаци који су изложени индивидуалном насиљу у маси. Наставио је даље идеолошком пропагандом и васпитањем народа, просвета и црква у којем аналитички указује на извртање историје тако што су безначајни локални догађаји добијали универзалну вредност.

Чак је Први српски устанак против Турака од устанка народа за обнову државе и уједињење српског народа представљен као покушај српске буржоазије да се у борби са турском докопа грађанских привилегија за експлоатацију раје. Претеривање у идеолошком смислу у сваком случају, чак и смешно.

Кајица Миланов наставља даље пажљивом анализом

расположења народа, тек изашлог из двоструког рата, ослободилачког и грађанског који представља у 25 тачака, да би заокружио посебно Титоизам у 16 тачака са прилогом Велика обећања у 17 тачака. Студију је завршио анализом Историјски развој, кратком историјом Краљевине Југославије, поразом усташке НДХ, резултатима Техеранске конференције и Титова Југославија у пет тачака

Једини циљ правдања револуционарног насиља је увођење равноправности, отклањање класних разлика и побољшање стандарда свих грађана а посебно оних група које су као чланови партије иначе политички неписмени из најнижих слојева сељаштва, радништва и интелигенције, ови трећи познати као „поштена народна интелигенција“ је база партије док су вредности грађанског друштва носилаца писане речи и привредног напретка маргинализоване уз тврдњу да им је место на сметлишту историје. Кадровска политика КПП, ослоњена на најнижи друштвени слој мале културе, неписмен, необразован, без иметка, а често загушен примитивизмом до дивљаштва били су носиоци борбе за власт „радничке класе“ тачније „нове класе“ у стварању. Комунисти овим понашањем показали су да између демократије и комунизма

нема заједничког интереса нити сарадње. Ови кадрови који су на брзину оспособљени у партијским школама и курсевима али и на факултетима, углавном правном, наметнули су режим власти на основу програма партије која се темељила на „хрватском државном праву“ под фирмом марксизма – лењинизма и равноправности народа и националних мањина с тим што су Словенци и Хрвати и националне мањине биле нешто равноправније, од којих су издвојене две заичајне групе као народи Црногорци и Македонци а затим на крају трећа на основу конфесије.

Овако формирани кадрови као друштвена елита уживали су углед у друштву стицај кроз рад на извршењу партијских задатака који је пратио бољи материјални статус.

Ови кадрови водили су политички, али и физички обрачун са политичким противницима који су прво обележени у маси као петоколониши, издајници, кулаци и антикомунисти.

Створена је клима у друштву која је била идеална да разни смутљивци, сецикесе и јајаре преузму у цивилу „мач револуције“ и раде на добробит „нове класе“ и утицао на стварање климе страха у друштву. Оваквом борбом против „непријатеља“ свако се

сваког бојао.

Првих година после ослобођења чланство у КПЈ није било јавно, него тајно те нико није знао ко је члан а ко није и ко је потенцијални достављач мишљења о грађанину те је страх био општи. Кајица Миланов, чињеницама руши идеолошки став према друштву који га разбија и уништава стварањем новог историјског опредељења које поништава људе.

Да подвучемо на крају, у емигрантском листу Порука, бр. 13, који је излазио у Лондону 1953, објављен је кратак приказ „Титовштина у Југославији” са оценом да је студија ретко добро написана и представља анализу колико је Брозев режим упропастио Југославију.

* Овај рад је примљен 20. априла 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УДК 327::911.3(262.5)(049.3)
DOI: [https://doi.org/10.22182/
pr.7222022.15](https://doi.org/10.22182/pr.7222022.15)
Приказ

Миша Стојадиновић*
Институт за политичке
студије, Београд

**САВРЕМЕНИ
МЕЃУНАРОДНИ
ОДНОСИ У
ЦРНОМОРСКОМ
РЕГИОНУ:
ГЕОПОЛИТИЧКИ
АСПЕКТ (ТЕОРИЈА
И ПРАКСА)****

Баранов, А.В., А.В. Ващенко, В.Н. Кобышев, С.В. Шашева, 2021. *Современные международные отношения в Черноморском регионе: геополитический аспект (теория и практика)*, Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Кубанский государственный университет. – Краснодар: Кубанский государственный университет. 292 стр.

* misa.stojadinovic@ips.ac.rs

* Приказ је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја

Монографија *Современные международные отношения в Черноморском регионе: геополитический аспект – теория и практика* (Савремени међународни односи у црноморском региону: геополитички аспект – теорија и пракса) представља веома значајно дело из области геополитике. Њен значај се нарочито види у утврђивању трендова савремених геополитичких процеса у црноморском региону у периоду од 2013. до 2021. године. Нарочити фокус монографије је на разумевању међународних односа од фебруара 2014. године са аспекта посматрања НАТО-а, Европске уније, Турске, Русије, Украјине и других земаља црноморског региона. Истовремено је дат и један дубљи предисторијат у циљу бољег разумевања актуелних дешавања.

Црноморски регион је геостратешки изузетно важан за све међународне актере. За Руску Федерацију он представља пут за извоз енергетских ресурса у Европу и Блиски исток, тиме он буквално постаје „руска капија“ ка целом свету. У циљу разумевања изузетно комплексне геополитичке ситуације у црноморском региону монографија је подељена на три међусобно повезане целине: Теоријске основе анализе савремених геополитичких

региона; Геополитички процеси у црноморском региону: систем фактора и индикатора развоја; и Спољнополитичка експертиза геополитичких процеса у црноморском региону: институције, пракса, подручја деловања.

Геополитички процеси се анализирају пре свега у контексту доношења и спровођења спољнополитичких одлука држава, као и међународних организација. Сами аутори наглашавају да су главни задаци монографије: идентификовање типологије међународних односа у црноморском региону на основу неореализма и неоинституционализма;

т у м а ч е њ е с у ш т и н е спољнополитичке експертизе у области геополитике и њеног научног потенцијала; утврђивање значења појма „геополитички регион” у контексту проучавању међународних односа; да се из перспективе руско-украјинских односа открију тенденције промена геополитичких процеса у црноморском региону од 1992. до 2013. године; да се утврде фазе еволуције граничног сукоба између Руске Федерације и Украјине у Керчком мореузу и мере за његово регулисање; идентификовање геополитичких аспекта поновног уједињења Крима и Севастопоља са Русијом;

утврђивање војно-политички однос снага у црноморском региону и тенденције његових промена од фебруара 2014. године до данас; упоређивање фазе спољнополитичког испитивања геополитичких процеса у црноморском региону; да одреде параметре организационе структуре руских експертских и аналитичких организација у области спољне политике; откривање технологије спољнополитичке експертизе геополитичких процеса у црноморском региону имплементираних у Руској Федерацији; да покажу особеност спољнополитичке експертизе западних земаља о проблемима геополитике црноморског региона.

Како би одговорили овако комплексно постављеним задацима аутори су пошли од чињенице да црноморски регион, у зависности од распрострањености одређеног геополитичког контекста, игра контрадикторну улогу за Русију. Наиме, он представља истовремено мост за изградњу руског утицаја у источном Медитерану, али и тзв. „кордон” око руских граница које је створио НАТО. Аутори наглашавају значај узимања у обзир специфичности географских, политичких и социокултурних карактеристика црноморског региона. Једна од

највећих препрека стабилности овог региона је што су културне и религијске разлике често чиниле извор нестабилности, а не сарадње унутар овог региона. Иако је овај регион доминантно православни, утицај ислама постаје све већи. Геополитичка подељеност црноморског региона представља још један од отежавајућих фактора успостављања мира на овим просторима. Наиме Турска, Бугарска и Румунија су већ постале чланице НАТО-а, док се Украјина, Молдавија и Грузија налазе у статусу кандидата за чланство. Базирање на неореализму и неоинституционализму је омогућило да се утврде стратегије и могућности утицаја субјеката геополитичког ривалства у региону, испољавање стратегија у мерама дневнополитичке активности, да се упореди геополитичка активност НАТО-а, САД, Европске уније, Руске Федерације. Турске и балканских земаља на Црном мору.

Када се ради о степену значаја утицај међународних актера на црноморски регион аутори праве поделу на према потенцијалу ресурса на следећи начин: 1) светски актери: САД, Русија и Европска унија; 2) регионални актери: Турска и Иран; и 3) локални актери:

Абхазија, Азербејџан, Јерменија, Бугарска, Грчка, Грузија, Молдавија, Казахстан, Румунија, Туркменистан, Украјина и Јужна Осетија. Геополитички процеси у црноморском региону су приказани као конфликтни, при чему директно сукобљене стране неретко посредно изражавају интересе глобалних актера, тј. нису независне, већ представљају продужену руку великих геополитичких сила. Оно што је специфично јесте да се локални сукоби неретко интернационализују зарад одређених интереса, као што су на пример случајеви Косова и Метохије, Источног Тимора, Дарфура и сл. који се наводе у књизи.

Руско-украјински однос се посматра као кључан елеменат регионалне безбедности, нарочито имајући у виду да ове две земље спадају међу најразвијеније постсовјетске земље. Дајући једну веома систематичну анализу историјата руско-украјинског односа аутори указују да је, упркос обиљу објављених радова и књига на ову тему, разумевање суштине конфликта између ове две земље и даље изузетно оскудно и површно. Украјинско приближавање НАТО-у које је било недоследно праћено сталним покушајима балансирања је чинило ситуацију у региону

комплексном, при чему је упркос споразумима из 1997. и 2010. године Украјина константно следила политику истискивања руске флоте са Крима. Имајући ово у виду значајно је нагласити да је од кратковиде политике једностраних уступака деведесетих година у Русији дошло до преласка на сврсисходну и систематску заштиту руских националних интереса у области Црног мора. За руско-украјински сукоб око разграничења Керчког мореуза аутори пишу да је важан за разумевање стратегија политичких актера у црноморском макрорегиону. Аутори указују да су се искристалисали нови трендови геополитичког ривалства у региону Црног мора, а то су: конструисање у политичко-аналитичкој литератури и документима спољнополитичког планирања страна у сукобу перцепције региона као јединственог, а сукоба на Криму, Турској, Сирији и Ираку као међусобно повезаног комплекса који захтева војску и дипломатски одговор; жеља земаља НАТО-а, пре свега САД-а, да обезбеде своје трајно војно и поморско присуство у Црном мору; стварање НАТО црноморске ескадриле уз учешће земаља региона (Турска, Бугарска, Румунија); увежбавање вештина

брзог пребацивања НАТО снага на било које жариште у црноморском региону током честих војних вежби; стварање не само у Бугарској и Румунији, већ и у Украјини и Грузији, сталних војних база НАТО центара за обуку и инфраструктуре за командовање и контролу оружаних снага; модернизација оружаних снага црноморских земаља НАТО-а, као и Украјине и Грузије.

Као резултат студије настали су следећи закључци: руско-украјински сукоб око статуса Керчког мореуза и Азовског мора био је дугорочан, вишекомпонентан и билатералан; реч је о сукобу политичких и економских интереса који је настао на локалном нивоу, али је интернационализован као резултат деловања различитих међународних актера; у регионалном систему безбедности овај сукоб ниског интензитета одиграо је важну улогу у надметању између земаља НАТО-а, Русије и Украјине. Ово изузетно монографско дело представља један нови увид у анализу изузетно комплексних геополитичких феномена. Главни значај ове монографије проистиче из актуелности проблема којима се бави, али и из споја теоријске и емпиријске

анализе којима се долази до разумевања веома компликованих односа глобалног и локалног, у којима се свеобухватно и аналитички усклађено разматра положај црноморског региона.

* Овај рад је примљен 1. маја 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 9. маја 2022. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Политичка ревија* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику у ћириличком писму или енглеском тј. руском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај, 1. август и 1. новембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/magazines/politicka-revija/authors_directions/

Радове за издања часописа слати на имејл-адресу: pr@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера из-оставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Политичка ревија* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци на-вести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример на-вођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају ре-ченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. Наслов. Место издања: издавач.
Суботић, Момчило. 2010. Политичка мисао србистике.

Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. The Tragedy of Great Power Politics.
New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. Наслов. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. Анатомија савремене државе. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman.

1998. Decentralising Public Service Management. London:

Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме.

Година издања. Наслов. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет. (Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“, „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23–46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Политичка ревија* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Политичка ревија*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S– Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.” Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.” PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика*, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”

Годиште: број стране на којој се налази чланак.
New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.
(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019)

– *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Ре-принт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Место издања: издавач.

Гађиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Euro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецедне која се користе и у библиографској парентези.

Гађиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гађиновић, Радослав. 2018б. Млада Босна, друго допуњено и измењено издање. Београд: Ево Book.

(Гађиновић 2018а, 25), (Гађиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Политичка ревија*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman.

1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „...”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре ин-терпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу. (видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Политичка ревија* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом. (Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најра-није до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или па-раграф коришћењем скраћеница „чл.”, „ст.”, „тач.”, „Art.” „para.” и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗО-СОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗООСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Закон о наслеђивању [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум

последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту EUR-lex: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту EUR-lex: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>. Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p.1-112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикации у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСПС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСПС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр– 1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], Назив случаја, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или

(CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или (ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или

(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, r93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Бе-оград, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – *ако је позната само фасцикла, а не и кутија*

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Годи-на објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*. Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – прво навођење

(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Тањуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Тањуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

- величина странице: А4;
- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- проред између редова у фуснотама: 1;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);
- поравнање текста: *Justify*;
- боја текста: *Automatic*;
- нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;
- не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;
- сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Ма-тице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

- Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове об-лике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфур-тер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).
- Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.
- **Реченицу не почињати** акронимом, скраћеницом или бројем.
- **Текст у фуснотама** увек завршавати тачком.
- За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

- **Угласом заградом []** означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.

- **Црту** писати са размаком пре и после или без размака, ни-како са размаком само пре или само после. Између броје-ва, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (—), а не цртицу (-).

- За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (‘ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Име и презиме првог аутора^{18*}

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА^{**}

^{**} Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

-изнад табеле/графика/слике центрирано написати: Табела/
Графикон/Слика, редни број и назив;

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

-испод табеле/графика/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати Извор: и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати Извор: Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију Paragraph/Special/Hanging;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у две колоне.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова поставити слику предње корице;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања.

Наслов.

Место издања: издавач,
број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензената је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
1 + 2 + 3 + 32 + 9

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review :
часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику / главни и
одговорни уредник Момчило Суботић (в.д.). - Год. 1,
бр. 1 (2002) - . - Београд Светозара Марковића 36) :
Институт за политичке студије, 2002 -
(Житиште : Ситопринт). - 23 см.
Четири пута годишње. - Наставак публикације:
Политичке свеске
(Београд) = ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
CD-ROM ISSN: 1452-1741;
COBISS.SR-ID 105060364